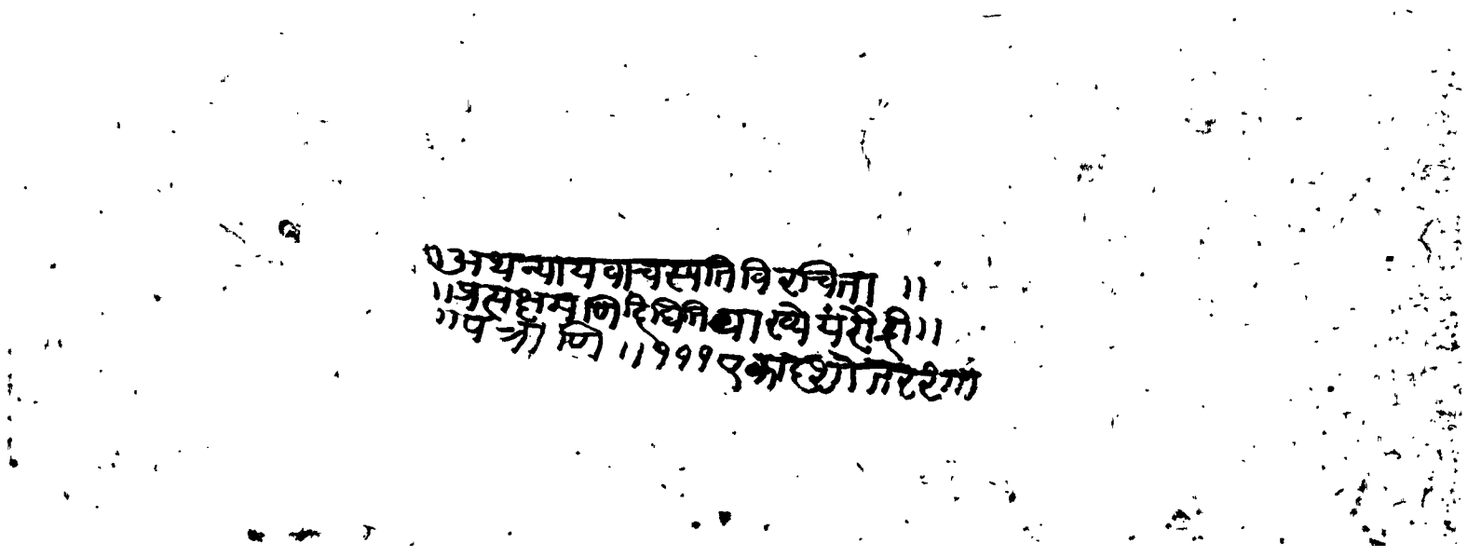

रौ० प्र० १॥ श्रीगणेशायनमः॥ श्रीमन्त्रिपुरसुंदर्यैनमः॥ अनिर्वाच्यगुणग्रामभानताशेषकामदं॥ चि
रायचिन्मयंधामघनश्यामसुपास्महे॥ १॥ विद्यानिवासपुत्रस्यन्यायवाचस्यतेरियं॥
निर्मितिर्निर्मलधियामानंदायतुमानसं॥ २॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकरूपवत्तामाहस्वग्रंथस्य
गिरमित्यादिनाश्लोकेन॥ प्रेक्षावदिति॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तयेप्रयोजनवत्तामभिधेयसंबंधोवाहेय
न्यायः॥ तदुक्तं॥ सिद्धार्थंसिद्धसंबंधंश्रोतुंश्रोताप्रवर्त्तते॥ शास्त्रादौतेनवक्तव्यः संबंधः सप्रयो
जनः॥ सिद्धोज्ञातोर्थः प्रयोजनंयस्य। एवंसिद्धोज्ञातः संबंधोवाच्यवाचकभावलक्षणोयस्यतं श्रीथ—
। एतस्यघटानयनमर्थेजलाहरणंप्रयोजनमित्यक्तोभिहितेघटमानयेतिवाक्येतच्छ्रोतुंश्रो य
तापवर्त्तनइतिबोध्यं॥ एतस्यफलवत्तेवक्तुस्तत्राहफलवदिति॥ फलवच्छास्त्रंअन्वीक्षा॥ उपक २॥
रणंतदेकदेशस्तत्प्रतिपाद्यतयाकिंचित्प्रतिपादकत्वंतथाचेतस्यापिपरंपरयानिःश्रेयसेसंबंधोस्ती
ति॥ मूलेअक्षेत्यस्यविविच्यतइत्यंतेनान्वयइतिसूत्रयन्नाह॥ विविच्यतइत्यंतेनेति॥ जगत्पदवा

अत्रकिमितिप्रश्नेउत्तरमिदं॥

च्यात्मनेतनानांकथंदुःखपंकमग्नत्वमतआह॥ संसार्यात्मेति॥ जगदेवेत्येवकारस्तुप्रसिद्धार्थेप्रयुक्त
एवेतिवत्॥ तत्रप्रसिद्धोघटइतिवदत्रप्रसिद्धंजगदितिबोधः॥ परंतु॥ जगत्पदस्यसंसार्यात्मपरत्वे
वतदात्मत्वावच्छेदेनदुःखपंकमग्नत्वान्वयः॥ एवकारस्तत्स्फारणायेत्याहुः॥ केचित्तु॥ जगत्
जगदेवेत्यंतं॥ तथाचएवकारोयावदर्थकः॥ तथाचजातमित्यनेनतदर्थएवोक्तइत्याहुः॥ परेतुज
गत्पदंयावदर्थकंदुःखपंकमग्नपदंदुःखावच्छिन्नात्मपरं॥ एवकारस्तुप्रसिद्धार्थएवेतिमू
लार्थइत्याहुः॥ अत्रसंसारिसंसारविशिष्टंमुक्तस्यदुःखाभावादिति॥ मूलेअष्टादश
स्वविद्येति॥ अंगानिवेदाश्चत्वारोमीमांसान्यायविस्तरः॥ धर्मशास्त्रंपुराणंचविद्याएता
श्चतुर्दश॥ आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वंचेतितेत्रयः॥ अर्थशास्त्रंचविज्ञेयंविद्यास्वष्टादशो
वतु॥ अथशास्त्रमध्ययनद्वारेबोद्धारोपयोगितयाचजगदंतःपातिशूद्रादीनामध्य
यनप्राप्तौशूद्राध्यापकत्वप्रयुक्तदोषोमुनेः कथंनेत्याशंकांनिराकुर्वंतिनचेति॥ अन

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

धिकारिणः। श्रवणाद्यनधिकारिणः। अध्यापयांबभूवेति। गुरूक्तशब्दजन्यशाब्दबोधवत्त्वमध्ययनं। तादृशशाब्दवक्तृाध्यापकत्वादृनिरोषो वाध्ययनं। प्रामाणिकैरध्ययनपदसांकेतिकंवा। तदनु रूपवक्तृाच्चगुरुः। तथाचैतच्छ्रद्दाय ध्यापकत्वप्रयुक्तोमुनेः प्रत्यवायइतिभावः॥ नतुगुरुशाब्द प्रयोज्यार्थज्ञानमध्ययनंतत्प्रयोजकत्वंचमुनेरपि। मुनिप्रणीतशास्त्रावलोकनेन मूढादेरर्थविगमसंभवात्। तथाचनमूढायमतिंदद्यादितिनिषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायः स्यादेवेत्यलं। तत्तच्छरीरावच्छिन्नबोधोद्देश्यकशाब्दप्रयोक्तृत्वरूपमध्यापकत्वंनमुनेरतएवान्येनाध्यापनेक्रियमाणेअन्येनश्रवणेयमस्याध्यापकइतिनव्यवहारः। ननुग्रंथस्यजगदुद्देश्यत्वेमूढोद्देश्यतास्त्येवातस्तदुद्देश्यताचेति। विशिष्टशरीरंब्राह्मणशरीरं। तथाचमूढ शरीरोपलक्षितात्मनोब्राह्मणशरीरित्वदशायामुद्देश्यतास्तीतिनजगदुद्देश्यत्वव्याकोपः। श्रीथ— २॥

= प्रवृत्तिहेतुभूतेतिः श्रेयससाधनंप्रामाण्यज्ञानमितिज्ञाने = ७

अपिशब्दोक्तसमुच्चयंमूढादीनामप्युद्देश्यत्वमस्तीतिसूचयति॥ अभ्युपेत्येति। मूढशरीरावच्छिन्नभानमुद्देश्यत्वेपापं मुनेरुपपद्यतएवनपोमहिम्नातुनश्यतीति। यद्वाप्रत्यवायंतज्जनकत्वमभ्युपेत्यपापंनोत्पद्यतएव। तपसातंदोषानोपसर्पतीतिश्रुतेर्वासनाभावाद्वेतिसमादधिरे। ननुप्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमोनसंभवतीतितत्प्रयोजकप्रमातत्वावधारणस्याशक्यत्वादिसाशंक्यपेअथकिमितिमूलंनदृश्यते। प्रामाण्यज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुतायाः पूर्वमनाशंकितत्वादतोन्यथायोजयति। मन्वानइति। इदंनिश्रेयससाधनमितिज्ञानंप्रामाण्यनिश्चायकेनज्ञानेननिश्रेयससाधनेपुरुषंप्रवर्त्तयतोग्रंथस्यनिःश्रेयससंबंधइतिवाक्यंतत्रचनसंभवति। प्रमातत्वस्यप्रामाण्यस्यानिश्चयेनप्रवृत्त्यसंभवादित्याशयेनपूर्वपक्षिणोमन्वानइत्यर्थः॥ देवायतीत्यस्यतटस्थइत्यादिः। केचित्तु। प्रमाकरणत्वे

नत्रमाणस्याज्ञानेपिज्ञानकरणत्वेन तस्यज्ञानंसंभवत्येव॥ नवाप्रमाकरणत्वेनज्ञानमसंभवात्तेनशब्दविधयेवबोधसंभवात्तस्मात्प्रामाण्यज्ञानाभावेनग्रंथेनिश्रयसार्थिनः प्रवृत्तिरनुपपन्नेतिवाच्य। तत्रमूलमथकिमितीत्यूक्षरतात्पर्याभ्यामाह। प्रामाण्य निश्चायनेनेत्यादिनेत्याहुः। अग्रेवाच्यबुद्धित्तव्ययायासस्ताध्यरुद्धेप्रामाण्यसंशायेप्यप्रवृत्तेः। यत्संशायेत्यादिनातंनिश्चयहेतुत्वेऽकेऽसंशायसाधारणप्रामाण्यज्ञानहेतुतास्वउनानुपयुक्तत्वादाह। प्रामाण्यनिश्चयेनेति। यस्य संशयेत्यत्रषष्ठ्यर्थोयदिविषयतातदाव्यतिरेकेणयदिप्रतियोगितातदासंशायेन नान्वयोतोयव्यतिरेकेतितथाचव्यतिरेकपदंतद्विषयकपरं। सचसंशायनिश्चययोरन्वेति। चैत्रेघटपटावित्यत्र चैत्रसंबंधिनः घटपट्योरिवतत्पुरुषतथैवलक्ष

=ननुव्यतिरेकपदार्थः सन्निहितसंशायपदार्थेनितःकथंनिश्चयपदार्थेन्वीयेतातआहचैत्रघटपटाविति३=

णायाबोधादिति। स्मरुद्धरितनियमानंगीकारेतुविषयत्वप्रतियोगित्वयोःषष्ठ्यर्थयोर्युगपदन्वयेनकिमपिबाधकमितिमंतव्यंतदभावात्रकारकोपिविरुद्धकोटिकः संशायोभवत्येवयथास्थाणुर्वापुरुषोवेत्यादिरथाचताद्दशसंशायव्यतिरेकनिश्चययोःप्रतिबंधकत्वेपिपक्ष्यमाणाव्यतिरेकज्ञानत्वेनप्रतिबंधकतायाअलाभातोयव्यतिरेकेतीत्याहुः। यस्यसंशायव्यतिरेकयोर्निश्चयोरितिभ्रमनिरासायव्यतिरेकेतीतिकश्चित्। अव्यभिचारस्यसंशायोव्यतिरेकनिश्चयश्चतन्निश्चयप्रतिबंधकस्तन्निश्चयेनेवकारणमितिव्यभिचारइत्यतोयव्यतिरेकेति। यव्यतिरेकज्ञत्वत्रकारकज्ञानत्वेनप्रतिबंधकताऽलाभायातत्रव्यभिचारज्ञानत्वेनेवतत्वंनूतथात्वेनेत्यन्ये। नवव्यभिचारसंशायव्यतिरेकनिश्चययोरव्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकत्वेपि

=अव्यभिचारव्यतिरेकत्वत्रकारकज्ञानत्वेन=

नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबध्यहेतुतानाऽऽहतेनेतिव्यतिरेकज्ञानत्वेनतत्व्यतिरेकत्वप्रकार
कज्ञानत्वेनेत्यर्थः। अव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानत्वेनतुनप्रतिबंधकता किंतुव्यभिचा
रिज्ञानत्वेनेतिलाघवात्फलबलाच्चेत्याशयः। संशयत्वादित्यत्रहेतोरपादाहतेनेतीत्यन्ये।
अत्रचानुमितिवि रोधिनोव्यभिचारसंशयस्यवारणायव्यतिरेकनिश्चयेति। यो
ग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापिग्राह्यत्वे। येप्रतिबंधकत्वात्तद्वारणायसंशयेति।
नचकदाचिद्योग्यतानिश्चयेपिहेतुर्भवतिकोदोषस्तन्निश्चयस्यनाहेतुत्वात्।
तथात्वस्यचविवक्षणीयत्वात्। अव्यभिचारवारणायग्राह्यभिन्नत्वेनयस्येतिविशेष्यं।
योग्यतात्वेकपदार्थेपदपदार्थगतेनतत्रापिग्राह्यभिन्नत्वमस्तीतिनसंशयपदेव्यर्थं
फलव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यायांफलनिश्चयाजन्यायांप्रवृत्तौव्यभिचारवारणा

= यव्यतिरेकसंशयनिश्चयावित्यत्रग्राह्यभिन्नत्वंयत्पदार्थविशेषणंदेयमित्यर्थः ५ =

= व्यभिचारस्तृतीयः ३ =

यवासंशयपदमितिमूलार्थमाहुः। अत्रसत्तमपदार्थस्तुव्यतिरेकोवाक्षितः। समा
नविशेष्यकत्वेनानवच्छिन्नायाप्रतिबंधकतायाव्या। तेनाव्यभिचारेनव्यभिचारइत्यन्ये।
ग्राह्यसंशयस्येति। तेनव्यभिचारसंशयस्याव्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकत्वेतन्निश्चया
हेतुत्वेपिनक्षतिः। अव्यभिचाराभावत्वत्रकारकसंशयस्यातथात्वादिति। ग्राह्यसंशयता
व्यभिचारसंशयोपिनप्रतिबंधकइतिस्वमतेनेदमित्यन्ये। तन्निश्चयत्वेनैवहेतुत्वात्। तन्निश्चय
इति। तन्निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुतायोधकमित्यध्याहारेणान्वयोबोध्यः। अन्यथापंचम्यर्थ
विशेष्यालाभइतिध्येयं। हेतुत्वादित्यस्यप्रमाण्यनिश्चयत्वेनहेतुतासिध्यतीतिशेषइतिनवो
ध्यं। अत्रचतन्निश्चयत्वेनहेतुतायाश्चैव। अन्यथादोषात्प्रामाण्यविषयकार्थनिश्चयजन्य
तामादायसिद्धसाधनतापत्तेरितिबोध्यं। नचयत्रसंशयमतिरेकनिश्चययोः प्रतिबं

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

हेतुतानन्त्रव्यतिरेकज्ञानाभावत्वेनैवेतुतायुक्तानतुतन्निश्चयत्वेनेतिवाच्यं। व्यतिरेकज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेअप्रामाण्यनिश्चयानाकांक्षितत्वंविशेषणमितिगौरवात्। निश्चयस्यहेतुत्वेअप्रामाण्यज्ञानानाकांक्षितत्वमितिलाघवात्। यद्वाव्याप्यज्ञानदशायांतव्यतिरेकज्ञानाभावस्वेप्यनुमित्यनुत्पादान्नज्ञानस्यहेतुत्वेकल्पनीयेनियताजनकतत्संशयव्यावर्तनेनतन्निश्चयत्वेनहेतुत्वकल्पनात्। प्रकृताभिप्रायकमिति। अन्यथामूलेव्याप्तारिवेतिदृष्टांतसंगतेः।

य तथाचयत्रव्यतिरेकज्ञानंप्रतिबंधकं तत्रतन्निश्चयोहेतुरितिव्याप्तिसिद्धिरित्याशयः। श्री
नेति। कूप्यावत्कारणसत्वइत्यर्थः। प्रतिबंधकाभावस्तूदानकूप्यनुत्पत्तिरूपावः। भावरूपं
यावत्कारणसत्वेइतिवा। यावत्पदादृष्टाभावदण्डयोंसेरोपसत्वेकार्यानुत्पादेनसस्वस्य
स्यदंडाभावस्यवानप्रतिबंधकता। कश्चिनुभावरूपयत्नप्रयुक्तः क्वचित्कार्याभावस्तत्व

तत्प्रयुक्तत्वंचस्वरूपसंबंधविशेषः। कारणाभावप्रयुक्तः कार्याभावइतिप्रत्ययादित्याहः। ननुय
स्यसत्वंकार्यानुत्पाद्व्याप्यंसप्रतिबंधको तोभावरूपयावत्कारणेप्रतिबंधकेवसतिसतोपि
रासभादेर्नप्रतिबंधकता। एवंचाप्रामाण्यसंशयादिर्भवत्येवतथाप्रकृतहेतुत्रादिदंईदृशंत्र
तिबंधकत्वंवास्तवप्रतिबंधकतालक्षणंतु अनन्यथासिद्धाभावप्रतियोगित्वेननिवेशनीयं।
अतोनप्रतिबंधकव्याप्यस्यप्रतिबंधकताइत्यतआह। ननुप्रयोजकेति। यत्कल्पमित्य
स्यप्रकृतव्याप्तिग्रहेप्रतिबंधकत्वमित्यादिः। अत्रप्रयोजकत्वंकारणतावच्छेदकंसा
धारणंवाच्यं। केचित्तु। ननेत्यादि। तथाचप्रवृत्तिहेतुप्रामाण्यनिश्चयप्रयोजकाभूताभा
वप्रतियोगित्वंप्रामाण्यव्यतिरेकनिश्चयादेरस्त्येवेतिनासिद्धिः प्रतिबंधकत्वस्येति। र
त्नसारेणैवव्यभिचारज्ञानेप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वव्यवहारउत्पाद्यः। अप्रयोज
कत्वादितियत्संशयव्यतिरेकनिश्चयोप्रयोजकीभूतावेनोप्रतियोगिनोतन्निश्चयो

हेतुरितिव्याप्तिरप्रयोजकेत्यर्थः। अत्रप्रामाण्यनिश्चस्यैवप्रवृत्तिहेतुत्वात्सिद्धेः प्रामाण्यसंशय स्वग्राह्याभाव संशयतयाप्रामाण्यनिश्चयेप्रतिबंधकत्वाच्च। प्रयोजकत्वघटितहेतोरसि द्धिरपिदृश्यतेतिकश्चित्। तन्न। अवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वस्यैवात्रोक्तत्वात अन्या प्रामाण्यतानाना स्कंदितार्थनिश्चयस्यैवप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रयोजकत्वादिरेवदोष इति। सामान्यव्याप्तिदोषांतरमाह। यत्तदर्थकेति। ननुनिरुपाधिसहचारएवानुकूलतर्कइ त्यतआह। यत्तदर्थकेतिनिबोध्यं। प्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयजन्याप्रमाण्य व्यतिरेकज्ञानप्र तिबध्यत्वादित्यत्रविशिष्यानुमानेसहचारग्रहस्यानुकूलतर्कस्यात्वाभावइतिभावः। अभ्युपेत्येति। प्रयोजकत्वमितिशेषः। नथात्वप्रामाण्यज्ञानकारणमात्रप्रयोजकत व्यातस्यापेक्षास्तीतिमूलार्थः। माध्यमिकेनप्रामाण्यानंगीकारादाह। अभ्युपेत्येतिक श्चित्। परेतु। अभ्युपेत्यनिःश्रेयससाधनतालक्षणेनेष्टप्रामाण्यनिश्चायकेनग्रंथेनेतिः श्रेय सउपयुज्यतइतिव्याख्यानुरभिप्रायविषयत्वंस्वीकृत्येत्यर्थः। वस्तुगत्यागंथस्यप्रमा

करणत्वादिनाज्ञानजनकत्वेनेवनिःश्रेयसोपयोगित्वमितिभावः। तथाचेति। अप्रामाण्यनिश्चये सतिअप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितार्थनिश्चयस्यप्रवृत्तिहेतोरसंभवेनाप्रामाण्यज्ञानाविघट तद्द्वाराप्रामाण्यनिश्चयः येप्रवृत्तावुपयुज्यतेरतिभावः। नैयायकमतमादूर्ध्वं स्वमतंव्यवस्थाप्य न्यमीमांसकोमाध्यमिकंदूषयतीति स्वतइत्यादिनामूलेन। अग्रेपंचमीमांसकमतंदूषयन्नैयायकः स्वमतंव्यवस्थाप्रयितुंमाध्यमिकंविजेष्यते। यद्वानैय्यायकस्य मीमांसक मतनिरास पूर्वकं स्वमतंव्यवस्थाप्रथमाध्यमिकमतंदूषयितुंप्रथममीमांसकमतमुपन्यस्यति। स्वतइत्या दिना। तेनमाध्यमिकंविहायनैय्यायकमीमांसकयो नैविचारासंगतिरितिनोध्यं। स्वस्मादिति गुरुमते। स्वकीयादितिभट्टमिश्रमते। स्वस्मिन्स्वकीयपदाप्रयोगात्स्वस्मादितिपृथगुक्तं। क श्चित्तुस्वस्मादितिकेवलगुरुमतेस्वीयादितीत्रितयसाधारणमित्याह। तेनैव। व्यवसायेनैवतत्रेति मूलस्यव्याख्यामतत्रयसाधारणस्वतस्त्वइति। संशयजननीः संशयप्रयोजकाः शब्दस्यसं शयाजनकत्वात्। रत्नकोशमतेनेदमितिकश्चित्। केचित्तु। शब्दस्यजनकत्वेनकिमपि संशय

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यावस्थातश्चविशेषापेक्षो विमर्शः संशयः—

रो० प्र० समानैकधर्मेत्यादिरस्तोविप्रतिपत्तेसंशयहेतुमध्येगणनाच्च। नचतद्भावज्ञानसामग्रीप्रतिबंधिका। संशयानंतरोच्छेदापत्तेः। ननुतद्भावनिश्चयसामग्रीप्रतिबंधिकास्तुणत्वादिसंशयस्थळेचफलबलान्नसेतिचेत्तुल्यमित्याहुः। नहुतीतिविशेष्यावच्छेदकप्रकारक त्वादिकंतुनतात्पर्यविषयोयेनतदुपस्थापनेबाधस्यादिति। प्रत्यायतइति। तत्रचोपसंदानिकीशक्तिर्लक्षणावेत्यन्यदेतत्। नह्निव्याप्यवान्इतिषष्ठीतत्पुरुषादोवादिवाक्येपिनिरूढिलक्षणास्वीकारादितिनदोषः। उपसर्गास्यद्योतकत्वादन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानेविनाऽन्वयबोधाधातोरेवतत्रशक्तिरित्यन्ये। तद्धितांतेनेतित्युरोविशेषणंभावल्युटोनिरर्थकंतुभावल्युट्समभिव्याहृतंतद्धितेनबोध्यतइतिबोध्यं। तादृशज्ञानकरणत्वस्यापिज्ञानत्वान्नेवारणंतआह। सावधारणमिति। ज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थः। तच्च। ज्ञानकरणत्वंच। अयमर्थः। प्रमाणंहिदृष्टेनयद्धर्मप्रकारकबोधोजन्यतेज्ञानत्वव्याप्यःसधर्मः पक्षः स्वधर्मेदृष्टी। तद्धितंतत्रकारकत्वंप्रमाकरणत्वंचद्वितीयस्यज्ञानत्वा

श्रीथ— त्पा म ७॥

नियतत्वेननानियतमायएवपक्षइतितेनानुमितिकरणत्वस्यज्ञान त्वनेयत्येपियथाश्रुतेनदोषः। ननुज्ञानेमपिकरणवाचकमितिपुनस्तद्दोषइत्यतआह। ज्ञानपदेनेति। ज्ञानत्वनियतंप्रमाणंहिदृष्टजन्यज्ञानप्रकाराभ्यंतपक्षइतिपर्यवसितंतत्र लाघवादाहतद्वतीत्यादि। ननुतथापिज्ञानपदार्थज्ञानत्वस्यपक्षनिवेशोवैय्यर्थ्यमतआहनहुतीत्यादि। तथाचज्ञानपदंतन्नप्रामाण्यतात्पर्यग्राहकमिति। ग्राह्यत्वाभावादिति। तथाचज्ञानत्वविशिष्टयाहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्यज्ञानत्वेप्रसिद्धस्यप्रामाण्येऽभोहाधः स्यादिति। एतेनज्ञानत्व विशिष्टग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्याप्रसिद्धतयाकथमभावइतिपरास्तं। गुरुनयेज्ञानत्वेप्रसिध्यतथापिधानमितिकश्चित्। तज्ञानप्रामाण्यमिति। घटज्ञानजातीयंप्रामाण्यंसर्वघटज्ञानवृत्त्येकघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूपंएवंपटत्ववतीत्यादयपिचविशिष्टेवपक्षः। तज्ज्ञानस्वरूपमेवप्रामाण्यपक्षइत्यर्थः। इति कश्चित्। वस्तुतःप्रामाण्यंप्रमाप

दत्रवृत्तिनिमित्तत्वविशेष्यत्वप्रकारकत्वमपीतिमतेनह्यावर्त्तकंज्ञानपदज्ञानत्वनियतंप्रमा
पदंवृत्तिनिमित्तंषष्ठः।।तत्रप्रकारकत्वस्यज्ञानत्वस्वरूपत्वान्नहतीत्यादितथेतिबोध्यं। गुरुमतेअ
गृहीतंज्ञानंनास्तिस्वप्रकारकत्वादतोभिन्ना दीतिअगृहीतेति। नन्वगृहीतत्वंज्ञानविशेषणंप्रा
माण्यंविशेषणंवा।आद्येज्ञानपदज्ञानेपिअगृहीतस्यांकुरविशेषज्ञानस्यप्रामाण्येदृष्टादो
गृहीतेनथैववाधः। : नचप्रामाण्यग्रहोयदाज्ञानग्रहोपीतिवाच्यं।वक्ष्यमाणज्ञानत्व
विशिष्टयाहकसामग्र्यप्रसिद्धेः। द्वितीयेभिन्नादीतिव्यर्थंगुरुमतेस्वळाविशेषनियमतोप्रामा
ण्यस्मरणकालीनेनस्वप्रामाण्यग्रहाद्बाधसंभवादिति। मैवं। प्रकारत्वादेस्तत्तज्ज्ञानस्वरू श्री०
पाप्रकत्वाज्ज्ञानव्यक्तिभेदेनप्रामाण्यभेदइतिमतेनज्ञानपदस्यज्ञायमानार्थकत्वे
प्रामाण्यस्यज्ञेयत्वेफलतोज्ञानेपितल्लब्धमितिपूर्वकल्पस्यैवसमीचीनत्वादिति। न
नुतथापितादृशप्रामाण्येकथंबाधः। स्वाश्रयज्ञानग्राहकस्पसा मग्रस्येवाप्रसिद्धेरिति
चेन्न। बाधपदस्यप्रसिद्धिबाधपरित्वात्। यद्वा इदानींहस्तसमारचनमात्रमग्रेबाधासं

भवस्वयंवक्ष्यतेवदृष्यमाणत्वादिति। कश्चित्तुस्वाश्रयज्ञानग्राहकयाद्यत्वंनवाच्यं। किंतुयाकिं
चित्प्रामाण्याश्रयग्राहकयाद्यत्वंनवाच्यथाश्रुतेबाधएवेत्याह। कामंतिस्पष्टेति। स्व
त्वस्यतोन्यत्रापीत्यनेनतद्विधानादेतदस्वरसाद्विषयत्वेति। ज्ञानाज्ञानयोरिति। ता
दृशप्रामाण्यत्वेनज्ञानेसाध्यसत्यमेवाज्ञानेचैतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावज्ञान
स्वरूपबाधासंभवादित्यर्थः। नचप्रसिद्धिबाधपक्षेकोदोषस्तस्याज्ञानरूपस्यकथायाम
ज्ञानमित्येनतद्ग्राहकविशेषणानौचित्यादितिभावः। केचित्तु। प्रसिद्धिबाधोहिविशेष्येसा
ध्येविशेषणांतरस्यबाधोयथावह्नौसाध्येकांचनमयत्वस्यप्रकृतेप्रामाण्यस्याज्ञाने
नतद्वृत्तिविशेषणस्यस्वाश्रयग्राहकत्वादेरभावोदुर्वारइत्याहुः। सिद्धसाधनस्येति।
ज्ञानंप्रमेतिशब्दादिनापिग्रहणादिति। ननुकथंबाधः। योगजधर्मजन्यग्रहाविषयत्वा
प्रसिद्धेः। नचतदंगीकारकर्त्तृमीमांसकमतेनतदभिधानं। यावत्प्रमेयमभिधेयमि

मिज्ञानग्राहकसामग्र्यग्राह्यतत्स्यतथाप्यप्रसिद्धेः। नचवक्ष्यमाणप्रामाण्यग्राहकत्वेनेतिविवक्षा
येवतस्यावारणं। प्रमापदसहितायायावत्प्रमेयमभिधेयमितिसामग्र्याअग्राह्याप्रसिद्धेरतः
आहाप्रसिद्धेर्वेति। ननुयावन्नादृशसामग्रीजन्योनकोपिग्रहोतआहफलतइति। राद्धस्य
सेरेनयावत्यस्यसांमग्र्यांलाभेपिसामग्रीग्राह्यत्वस्यसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वार्थकत्वेनन्य
हांशएवयावद्ग्राह्यत्वेत्यात्पर्यमित्यवधार्यतइति भावः। ननुयावत्प्रमेयमनेकशक्तंतथाचय
त्रैकएवग्रहस्तत्राप्रसिद्धिर्नचतत्स्यात्क्षानंतभावः। तदंतर्भावसंभवेतदनोचित्यादित्य
तआहत आचेति। ननुग्रहत्वव्यापकत्वविषयितायाः केनरूपेणतत्तत्प्रामाण्यविषयितात्वे श्री०
नविषयितात्वेनयेनकेनापिवा। नाद्यः। नैय्यायिकनये प्रसिद्धेः। नहितीयतृतीयो
सिद्धसाधनादिति। मैवं। व्यापकत्वंप्रतियोगिव्यधिकरणतादृशग्रहनिष्ठाभावाप्रति ९
योगित्वंतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवा। घटत्वंवतीत्यादिघटज्ञाननिष्ठ
मेकमेव। तथाचप्रामाण्यंविषयत्वावच्छादृशग्रहत्वव्यापकमित्यर्थः। केचित्तु। प्रामाण्य

अप्रामाण्यग्रहरूपफल०-६

नंतादृशग्रहत्वव्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकंप्रामाण्यविषयितात्वंतादृशग्रहत्वव्यापक ६
तावच्छेदकमित्यत्रवातात्पर्यमित्याहुः। आत्मादीति। नचात्मनाऽप्रामाण्यग्राहकत्वा
भावादेवपारणमितिवाच्यं। वक्ष्यमाणतत्प्रामाण्यग्राहकत्वेनज्ञानग्राहकत्वेनेत्यादि य
नात्। यत्तुआत्मादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाआत्ममनःसंयोगविशेषवंतःशरीर
धरमिति। तन्न। तत्तदात्ममनःसंयोगस्याप्रामाण्यग्रहेऽनुपयोग्यत्वात्। कैलासनुपधान
विनष्टेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्यैवसम्यत्वात्। यत्राप्रामाण्याग्राहकत्वंस्वल्पविशेषनदर्शन
दभिप्रायेणदमितिकश्चित्। ज्ञानव्यक्तिभेदेनेति। एतद्घटज्ञानप्रामाण्यंएतद्घटज्ञा
नग्राहकसामग्रीग्राह्यमितिसाध्यंनत्रैतज्ज्ञानेसाध्यप्रसिद्धिः। अन्वयव्यावृत्ता
नग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेसाध्येचेत्रज्ञानग्राहकसामग्र्यामेत्रज्ञानस्याग्रहणान्न
साध्यप्रसिद्धिःतत्तज्ज्ञानेसंभाव्येतापत्तिभावः। तत्रज्ञानव्यक्तिविशेषे। ज्ञानत्वमिशि
ष्टग्राहकत्वेति। तेनानुभवानुमित्यादिघटेनज्ञानत्वाभावेपिनक्षतिः। यस्तुनः एवंक्रमा

ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वेनैववाच्यं। यद्यमाणप्रामाण्यग्राहकत्वेनेत्यादिनाज्ञानत्वेप्रसिद्धे
स्तत्रादिति। यत्रप्रामाण्यग्राहकत्वेनदोषेणदमिप्रायेणेहमितिकश्चित्। यत्रप्रामा
ण्याभावारोपस्तद्वारणायप्रामाण्यविरोधीत्युक्तं। प्रामाण्यविरोधित्वंतुभावरूपाप्रामाण्य
प्रामाण्याभावयोरस्तीतिबोध्यं। विरोधित्वतद्भावव्याप्यत्वं। तज्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषय
त्वंवा आद्यघटत्वेतिद्वितीयेनिः प्र. कारकत्वेति। निः प्रकारकत्ववतिनिष्प्रकारत्वप्र. कारकत्व
रूपप्रामाण्यग्रहेनिष्प्रकारकत्वज्ञानंप्रतिबंधकमितिभावः। आदिपदाज्ज्ञानविशेष्यकत्वपरि
ग्रहः। एतेनाप्रामाण्यपदस्यप्रामाण्यविरोध्यर्थकत्वेनतत्पदंशभेदलाभमात्रप्रयोजनकमिति
निरस्तंनिः प्रकारकत्वघटितप्रामाण्येप्रकृतप्रामाण्यविरोध्यग्राहकनाद्दृज्ज्ञानग्राहक
सामग्र्यप्रसिद्धेरिति। कुत्तेति। तथाचतत्रप्रामाण्यविरोध्यग्राहकमर्थान्निनिः प्रकारकघटित
प्रामाण्यग्रहसामग्रीतत्प्रामाण्यग्रहेनिः प्रकारकत्वंघटकंनकिंतुतद्विषयतेतिसाध्यप्रसि
द्धिरितिभावः। अत्रवाप्रामाण्यग्राहकत्वनेनाप्रामाण्यग्रहविरोधिग्राहकजनकत्वंविवक्षितं।

= भ्रमप्रमारूपज्ञानेप्रामाण्यग्राहकस्यापिअन्यांशेप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वमस्त्येवेत्यंशभेदलाभइत्यर्थः= ५

= प्रामाण्यज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वेपितदजनकत्वादित्यर्थः= २

तेनज्ञानत्वेऽपिप्रामाण्यभावर्त्तकताभ्रमरक्षायांप्रामाण्ययहविरोधित्वेपिनक्षतिः। ननुस्मृतेः प्रामाण्यग्रह
स्तत्रेअप्रामाण्यस्यस्मरणैकमपरंचथर्मितानमनुभवरूपंतथाचानुभवसामग्र्याअप्रामाण्याग्राहकत्वेन
बाधस्तदवस्थएवाह। दृश्यमानेतिः अप्रामाण्योपस्थितिरिति। अप्रामाण्यंचप्रकृतस्यघटादि ज्ञानप्रा
माण्यस्याभावः पटज्ञाननिष्ठोघटत्वाभाववानितिघटत्वप्रकारकत्वंरजतादिसिद्धेश्च। धर्मिज्ञानमिति। धर्मिज्ञान
विशिष्टाप्रामाण्योपस्थितिरप्रामाण्योपस्थितिविशिष्टंधर्मज्ञानंवानिगमनाविरहाद्दृश्यमानतया। तथाचथ
र्मितानाप्रामाण्ये उपस्थितिसामग्र्योर्द्वयोरप्रामाण्यग्राहकत्वान्नबाधइति। तादृश्याहादिरित्यादि
पदान्यदृश्यमाणस्यघटत्वप्रकारकंसद्विशेष्यकमित्यस्यसंग्रहः। अप्रामाण्यग्रहस्तज्ज्ञानवतीत्यादि
ग्रहः। आदिपदान्निप्रकारकमितिग्रहणंग्रहः। तस्मिन्सत्यपिप्रामाण्यग्रहादित्यन्ये। न
दंतीत्यत्रचरसस्तुदृश्यमाणार्थकमप्रामाण्यग्राहकपदमवश्यंदातव्यंअन्यथाज्ञातं
प्रमेयमितिज्ञानेनप्रामाण्यग्रहाद्बाधस्तादवस्थ्यंस्यादितिदृढंबोध्यं। अत्रविषयाविशिष्टज्ञानग्राहकैवसामग्री
वाच्या। ज्ञानग्रहस्त्वव्यवसायप्रकारीभूतधर्मी योअन्यांशकोनोध्यः। यत्रचविषयविशिष्टज्ञा
नाग्राहकासामग्रीनावतीर्णाअथचकदाचिदप्रामाण्यग्राहिकाअवतीर्णाज्ञातेनप्रामाण्यं

पक्षस्तेननबाधोनाप्यप्रामाण्याग्राहक पदवैय्यर्थ्यमितिमूलार्थः। एतेनदूषणाभासः समाधानाभासाश्चना दरणीयाइतिध्येयं। सविशेष्यकत्वघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानग्राहकत्वज्ञानग्राहकत्वमितिविवक्षणेनघट ज्ञानमित्यादेवरिणादाह। घटत्वप्रकारकमिति। अथेति। विशेष्यतत्प्रकारकतयाज्ञान स्यग्राहकत्वमि त्यन्वयः। वक्तव्यं। ज्ञानग्राहकपदेनेतिशेषः। तत्रापुरोवर्त्तिनोनस्यघटत्वस्य। नचेति। पुरोवर्ति निघटत्ववैशिष्ट्यग्रहएवप्रामाण्यग्रहइत्यभिमानः पुरोवर्त्तिनिवैशिष्ट्यग्रहे पिनप्रतियोगित्वरूपप्र कारत्वग्रहमुपपादयति। तन्नेति। तद्विषयकज्ञानविषयायद्वैशिष्ट्यंतत्प्रतियोगीतिप्रकारज्ञानग्रहः। ए वकारार्थमाह। नतिति। वैशिष्ट्येनान्वयेदोषमुक्त्वाह। अन्वयेति। अ न्यथावैशिष्ट्येना न्वये। तदभावग्रहइति। घटोनघटइतियत्घटा भाववतिघटत्ववैशिष्ट्यमित्यपिनोपपद्यते ज्ञान। तदनुत्पादश्चप्रतिबंधकसत्त्वात्कारणं तराभावाद्वेत्यन्यदेतत्। संशयत्वमपिन ज्ञायेतेत्यनेनान्वयि। संशयात्मकशाब्दबोधानंगीकारात्। नन्मतेचसंशयावच्छेदकप्रकारकशाब्द बोधस्यापिसंशयत्वापातात्। एवंतदनुव्यवसायादपि। एकत्रधर्मिणिविरुद्धधर्मद्वयवै शिष्ट्यावगाहिनुस्वसंशयत्वा दित्यर्थः। वस्तुतस्तुपुरोवर्त्तिनिवैशिष्ट्यस्यप्रतियोगित्व भानेपिपुरोवर्त्तिघटविशेष्यकत्वप्रकारेणभानान्नप्रामाण्यग्रहइतिस्मर्तव्यं। ननुभद्र

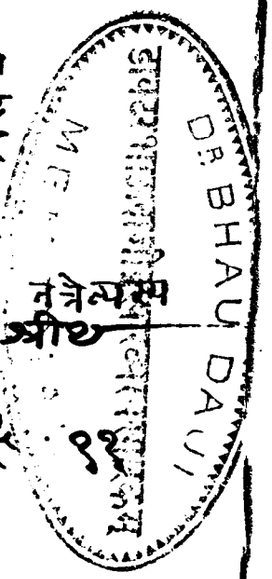

मतेधर्मधर्मिगोचरैकज्ञानस्यविशिष्टज्ञानत्वान्नन्मतेकथंतादृशवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वगर्भप्रामाण्यमतआ ह। वस्तुतइति। यद्वा फूत्कृतघटाभाववदितिज्ञानेपिफूत्कृतवत्त्वंवैशिष्ट्यप्रतियोगिघटइतिधीरूपपद्यत एवसमानप्रकारकत्वेनैवविरोधित्वादतोवस्तुतइति। केचित्तु। ननुवैशिष्ट्यस्यपुरोवर्त्तिनिएवान्वयो वाच्यः। नचाप्रामाण्यग्रहोनस्यात्। तानाविशेषणत्वेनतत्रवैशिष्ट्यग्रहस्यविरुद्धत्वादेवंसं शयत्वमपिएकत्रधर्मिणिज्ञानानिश्चेषणत्वेनैवविरुद्धोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं। नचेदंसंश यस्यशाब्दबोधंव्याप्नोतीत्यतआह। वस्तुतइत्याद्युः। स्वरूपसंबंधेति। नाहिभासमाने यद्वैशिष्ट्यंतत्प्रतियोगित्वप्रकारत्वं दंडपुरुषसंयोगादत्यन्तातिव्याप्तेरत्। नचप्रतियोगि त्वेनभानान्वयोविशिष्टबुद्धौतदभावात्। प्रतियोगित्वेनसम्बन्धावलंबनव्यापनाच्च। नचसंबं धविधयाभासमानंयद्वैशिष्ट्यंतत्प्रतियोगित्वंतदितिवाच्यं। तत्प्रकारतयाभासमानंय तदनुयोगित्वंसंसर्गइतित्यस्यापिसंबंधत्वात्। तस्मात्प्रकारत्वसंसर्गत्वेरूपसं बंधावतिरिक्तौवेति। घटसामग्र्यधिविषयमक्षिण्यनुमितिर्नहामंगरूपति। नचतद्भावत्यप्रामा ण्येतिवारणायज्ञानग्राहकत्वस्यपक्ष्युपादानेगौरवमतोज्ञानग्राहकेणेति। नैकेति। अत्रप्रयु

कार्यमवच्छेद्यं। अयं भावः। स्मरणालंबनात्मकस्येव ज्ञानस्योभयविषयकत्वादव्यवसायस्यचक्षुः संयोगादे
र्वास्तवेऽपि ज्ञानग्राहकत्वविषयग्राहकत्वयोर्नैकतरस्यावच्छेदकं गोत्वज्ञानमानाभावादिति
गमिनाविरहेणाप्रयोजकयोरेवतथात्वेऽन्योन्याश्रयाच्च। तथाहीत्यादि। ज्ञानग्राहकताज्ञानविषयकग्रहज
नकताज्ञानत्वं यदि यावदेकज्ञानविषयकज्ञानजनकं विषयतयाज्ञानावच्छिन्नकार्यनिरूप
यितकारणताकमितियावत्। तदा गुरुमतेचक्षुः संयोगादेरेकस्यप्रकाशतयाज्ञानविषयकज्ञा
नजनकत्वात्। मिश्रमतेव्यवसायएवविषयतयाज्ञानस्यस्वविषयकज्ञानजनकत्वात्। भट्टमतेतुज्ञात
ताप्रत्यक्षरूपलिंगज्ञानेनानुमितयापित्तज्ञानंवाज्ञानविषयकानुमितिजनकत्वात्। क्वचित्पु
स्तके ज्ञानग्राहकसामग्रीप्रयुक्तेतिपाठः। तमप्येतत्प्रयमेवार्थः स्पष्टः प्रतीयते। सामान्यविषय
ग्राहकतायांतेनप्रयुक्तत्वंचतत्समवधानेसत्यावश्यकत्वादिकं स्वरूपसंबंधनिरूपणएवबोधितं
भवतीति। घटत्वमित्यत्रयेदृशज्ञानग्राहकतावच्छेदकं तदेवविषयग्राहकतावच्छेदकं। विवक्षितं
चैतदित्यर्थः। ननुभोगपदादिवारणायकर्त्तव्यज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षयैवप्रमापदवा
रणात्तस्यानुभवत्वविशिष्टबोधकत्वादतस्तदीति। ननुज्ञानत्वगर्भंप्रामाण्यंपक्षः प्रमापदंतुता

=ज्ञानग्राहकसामग्रीप्रयुक्तत्वं=४

यथार्थ=

दृशानुभवत्वमबोधयतिनज्ञानत्वेनतत्कथंसिद्धसाधनमतस्तदीयत्वे। ननु ज्ञानमात्रस्यप्रमात्वेस्मृतिकरण
स्यप्रमाणांतरतापत्तिरतः स्मृतिहेतोरिति। स्मृतित्वावच्छेदेनानुभवे गर्भंप्रमापदेनेति। भट्टमिश्र
मतेतदभावेतितत्प्रकार कज्ञानत्वंगुरुनयेचाग्रहीतभेदतादृशज्ञानहेयत्वप्रमापदवाच्यतावच्छे
दकमितिज्ञानेतरविशिष्टग्राहकत्वमस्त्येवतत्रेतितद्ग्राहकतदप्रामाण्येति। नचभ्रमग्राहकस्यभ्र
मपदेः प्रामाण्याश्रयग्राहकत्वेनैवारणं। अंशेप्रमात्मकभ्रमग्राहकत्वेनतत्संभवात्। प्रामा
ण्याश्रयेत्यनेनतत्प्रकारकत्वाश्रयग्राहकत्वविवक्षणाद्वा। गुरुमतेति। ज्ञानग्राहकताप्रयोज
कस्यैवविषयग्राहकताप्रयोजकत्वेघटज्ञानमपिपटंगृह्णीयात्। ज्ञानग्राहकताप्रयोजक
सत्वादिति। एवंज्ञानंगुणइत्यादिकमपिवक्तुंगायाज्ञानविषयंघटादिकमपिगृह्णीयादित्यया
ङुः। अनुभवेति। घटादिग्राहकस्यतज्ज्ञानग्राहकत्वंतदेवविशेषयति। सर्वस्येति। ननुगुरुमते
ज्ञानग्रहविषयग्रहयोरैक्याज्ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्ततंतन्नविषयग्राहकत्व
स्यसंभवत्येवचक्षुः संयोगादेरपितन्मतेज्ञानग्राहकत्वादतआहोअसत्वेति। मि
श्रमतेइति। ज्ञानग्राहकज्ञानसन्निकर्षादिविषयग्राहकचक्षुः सन्निकर्षादिकंचत

रौ० प्र०

योरैक्यमिति। भ्रमतेदोषस्यपश्चाद्ज्ञानत्वान्मिश्रमतउक्तं। ननुविषयविशिष्टज्ञानविषयत्वघ
टितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताग्राह्यमेवतत्वाच्यं। घट ज्ञानपदयोः शुद्धघटज्ञानविष
९२ यत्वघटितधर्मावच्छिन्नैवकार्यता। अर्थवशादुभ्यभानं। मनः संयुक्तसमवायादेः अविषयवि
शिष्टज्ञानप्रत्यक्षत्वंकार्यतावच्छेदक मतः किंचेतिकेचित्तु। ननुविषयग्राहकत्वस्यज्ञानग्राहकता
व्यापक प्रयोजकत्वव्याप्यत्वंवाच्यं। तथाचतादृशविषयेंद्रियसंनिकर्षादेर्ज्ञानग्रहप्रयोजकत्वमस्त्येवेतिन
मिश्रमतासंग्रहोतः किंचेतीयाहुः। एकमेवघटज्ञानंविषयविधयास्यस्योपनयविधयाविषय
स्यग्रहेहेतुरितिएकप्रयोज्यत्वमस्तीयतः किंचेतीत्यन्ये। बाधइति। तत्रपरामर्शस्यविषय श्री०
विशिष्टज्ञानविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नज्ञानतस्यकार्यतेतिशंकते। नचेति। समाधत्ते।
भ्रमापदेपीति। तथाचयावत्सदव्यर्थमितिभावः। एवंशक्यतावच्छेदकेशक्तिर्नस्पा ९३
ध दितिप्रतिबंधेपि येदमुक्तमित्यन्ये। एवंभ्रमपदद्वारणायाप्रामाण्यग्राहकेत्यपि
व्यर्थंगुरुमतेअप्रामाण्यस्मरणकालेघटग्रहसामग्र्यावारणायतत्वेक्तिरी
त्यामनः संनिकर्षस्यविषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वाद्विषयज्ञानग्राहकतयोरे

=अप्रामाण्यग्राहकेति।=२

कत्वयोर्ज्यत्वान्मिश्रमतोपेतद्वारणायतदित्यन्ये। ननुनियतोपस्थितिकतयाशक्यतावच्छेदकेगोत्वादौशक्तिरस्त्ये
वेति। तज्ज्ञानस्यैवविषयविशिष्टज्ञानविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वव्याप्तिस्तुनव्याप्यतावच्छे
दकैतः शक्यतावच्छेदकेइति। नत्वत्रयांशेएकैवशक्तिः ज्ञानंचतस्यागोत्वादिविशिष्टशाब्दबोधहेतुः तथा
चकोयमुपयोगोत्रनोसंभाव्यइत्यतोविनाउपपत्तिमिति। तथाचशक्तिज्ञानस्यशक्यबोधेशक्यतावच्छे
दकतज्ज्ञानस्यशक्यतावच्छेदकबोधेउपयोगइतिनविशिष्टग्राहकत्वंशक्यतावच्छेदकांशेशक्यस्वीकारेण
पर्यवसितंतारहमद्रमतइति। केचित्तुमास्तुशक्यतावच्छेदकांशेशक्तिस्तथापिविशेष्येशक्तिज्ञानस्यैवविं
शिष्टधीत्वंकार्यतावच्छेदकंवाच्यं। अन्यथाघटघटत्वयोः समूहालंबनोपस्थितिः स्यानथाचविषय
विशिष्टज्ञानग्राहकत्वंपूर्वोक्तमस्त्येवातोभद्रमतइत्याहुः। अन्येतुयत्रघटप्रभावतिलक्षणातत्रल
क्ष्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानग्राहकमेवप्रामाण्यग्राहकंतदादायायावदसार्थक्यमतोभद्रमतइत्या
हुः। ननुतद्धर्मविशिष्टशाब्दबोधेनधर्मविशिष्टशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वाल्लक्ष्यतावच्छेदकेपिलक्षणा
न स्यैवस्वीकारेशक्यतावच्छेदकेशक्तिरतोभद्रमतइतीत्यन्ये। ज्ञानतेति। अयंघटविशेष्यकघटत्वप्रका

प्रमापरस्येतिशेषः=

एकज्ञानविषयः घटत्वज्ञातिघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्तादित्यनुमित्याभ्रमतोप्रामाण्यग्रहः तत्रचविषयग्रहोना
पकतावच्छेदकविधयेवेत्यर्थः। ननुज्ञानवान्ज्ञाततावत्तादित्यनुमित्येवतत्रयविषयोपरक्तज्ञानग्रह
इत्यतो नचेति। तत्राविषयविशिष्टज्ञानग्रहोऽस्तीति। प्रमात्वविशिष्टविधेयकानुमितौतद्विशिष्टज्ञा
रूपितज्ञाततायांहेतुत्वात्तेनविनातदुपपत्तोव्यभिचारइत्यर्थः। ननुधूमपरामर्शस्यतदुत्तरा
नुमितावविनास्यापितत्रैवतथात्वंवाच्यं। तथाचनव्यभिचारिज्ञाततात्वविषयविशिष्टज्ञानंनिय
मतोग्राह्यतीतितथाकल्पनमतआह। ज्ञानेति। ज्ञानमात्रं। विषयानुपरक्तंज्ञानंतथात्वा
तीतानागतसाधारणज्ञाततायाः सामान्यरूपेणनविषयविशिष्टज्ञानानुमितिप्रयोजक
तेति। ननुज्ञाततासामान्यस्यंमास्तुतथात्वंघटज्ञाततायास्तुविषयविशिष्टस्येदंग्रा
हकज्ञानत्वंस्यात्। अतोविशेषस्येति। व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्येवविषयभा
सकत्वादितिभावः। ननुलाघवाद्विशिष्टमेवकार्यतावच्छेदकमतआह। ज्ञानेति।
नेनेति। ज्ञाततयात्मपक्षकेज्ञानानुमानेबाधकमुक्तंज्ञाततापक्षकेविषयज्ञान

योग्यापकतावच्छेदकत्वेवभानसंभवात्तत्रतदाह। ज्ञाततेति विशेषणेनेतिवाबोध्यं। इदमनुमानंघ
टिव्याप्यनुपनीतमपिघटविशेष्यकंगृह्णातिनथाचघटोघटज्ञानजन्येत्यनुमानेपिविशिष्ट
भानप्रयोजकंतदेवस्यादिति। ननुघटमहंजानामीतिज्ञानाकारः सर्वसिद्धस्तत्रचप्रकारवि
शेषणाकारएवंचाहंज्ञानवान्ज्ञाततावत्तादित्यत्रव्यापकतावच्छेदकेनविषयभानासंभवात्ज्ञात
त्वविशेषज्ञानस्याविशिष्टग्राहकत्वंफलबलात्कल्प्यमतस्तादाहेति। आहपदात्सर्वनामार्थतरूप
विग्रहः। ननुतादिपदानांरूपप्रत्येकशक्त्येवविशिष्टबोधकत्वोपपत्तेनविशिष्टेशक्तिः परस्परवि
शेषणविशेष्यभावस्याकांक्षाज्ञानाधीनत्वादतआह परामर्शेति। लक्षणायाश्चयद्यपिनुभावकत्वं
तथापिस्मृतिरूपज्ञानग्राहकत्वमाश्रयोक्तं। लाक्षणिकत्वनुभावकत्वनत्वेनेहमित्यर्थः। नचात्र
लक्ष्यतावच्छेदकत्वसंकेतविषयतावच्छेदकत्वज्ञानमेवविषयभासकमितिवाच्यं। यत्रतेपेज्ञानंलक्ष
णातत्रलक्ष्यतावच्छेदकत्वज्ञानस्येवतथात्वसंभवात्। तेनालाक्षणिकपराश्रयरूपदोषः। अत्रव
दंति। लक्षणास्थलेपिनदोषः। कूटप्रत्येकलक्षणयेवोपपत्तोविशिष्टनदृष्टत्वात्। एवंतत्रदेपि। विशे

षणविशेष्यभावस्याकांक्षाज्ञानाधीनत्वात्। ज्ञानसन्निकर्षस्यविषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षत्वंकार्यतावच्छेद
कमतोनाभिश्रमतासंग्रहः। अधुनिकसंकेतरूपनशक्तिः। साहीश्वरेच्छातन्नदुपहिता अनिरि
क्तैववासांकेतिकभानंनुतनपदेनतद्वाचकपदस्मरणात्प्रकारान्तरेण वा। घटज्ञानानुमितौ
व्यापकतावच्छेदकवज्ज्ञानमेवविषयभासकं। ज्ञातताविशेषस्यफलबलाद्विशिष्टभासकत्व
मिति। यद्वाज्ञाततानिरूपितज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकतारूपज्ञानस्यैवप्रामाण्यविशिष्टतन्नज्ञाना
नुमितित्वंफलबलात्कार्यतावच्छेदकमितिमिश्रोक्तविशेषणभद्रमतासंग्रहइतिनदर्पिनरस
णीयं। यत्रघटज्ञानवतोनुमितिस्तत्रव्यापकतावच्छेदकत्वमुद्दश्याघटज्ञानभानसंभवादिति। श्रीश-
एवंघटज्ञानवत्तिरूपणादायापिदृष्टव्यं। एवंलक्षणद्वयेनशक्तिरूपेणवाएकस्यप्रतिपा १५
दकस्य भेदेनान्वयबोधकतासंभवोबोध्यः। एवंसंशयादिपदानांप्रामाण्याग्राहकत्वेनापि
बाधः। तस्मादिति। अतज्ज्ञानपदप्रामाण्यांतरग्राहकत्वेनज्ञानग्राहकत्वेनच भद्रमतसिद्धयत्तेन
ह्रु भद्रमतप्रामाण्याग्रहाधारणायातदप्रामाण्याग्राहकेत्यत्रनञ्रः प्रामाण्याग्राहकेत्यनन्न

न्वयार्थमर्थोलभ्यते। यथाऋतेसिद्धसाधनात्तज्ज्ञानग्राहकत्वेनेतिविशेषणंप्रतियोगिकोटौदत्तमि
ति। स्वदत्तज्ञानग्राहकत्वेनेत्यस्यव्यावर्तिमाह। अयंघटइतीतिमिश्रमते ज्ञानग्राहिका अ
नुव्यवसायफलोपहिता सामग्रीसाचभेदेनोपेयतेऽतः सहजतएवभद्रमतसिद्धभिन्नत्वंतस्या
इतिमिश्रमतमपास्यगुरुमतसाधारण्यायेत्युक्तं। विशिष्टव्यतिरेकस्थानि। चक्षुः संयो
गादिघटितसामग्याज्ज्ञानग्राहकत्वेनभेदेनांगीकाराद्विशिष्टाभावः। ज्ञाततालिंगका
नीतघटज्ञानानुमितिसामग्याज्ज्ञाततालिंगकज्ञानेऽतिव्याप्तसामग्याश्चगुरुमिश्रमतासिद्धत्वात्। त
दुपहायगुरुमिश्रमतेत्यपहायभद्रमतेत्युक्तं। भद्रमतसिद्धत्वंचप्रामाण्योपनयासमर्थोहेतुरि
तिनस्वप्रामाण्यग्राहकं। ज्ञानसंनिकर्षादिभिन्नएवज्ञानग्राहकः पदज्ञानकालीनस्मरणसामग्री
त्वावच्छेदेननपदानुपस्थाप्यस्मृतिधीजनकत्वमित्यादिज्ञानस्यैकधर्मिणिएतत्समानकाली
नज्ञानस्यवाविषयत्वमिति। मूलीयज्ञानग्राहकेत्यस्यव्यावर्तिमाह। ज्ञाततास्वरूपेति।

ज्ञानताप्रत्यक्षसामग्र्याज्ज्ञानग्राहकत्वाभावाद्विशिष्टभावसत्वमिति। बहिरिंद्रियसन्निकर्षघटितस
भ्यज्ञानग्राहकत्वसंभावनापीतिरूचनायप्रत्यक्षसामग्र्यनुधावनं। नचैसामग्र्यादिकमा घट
दायेवकिमितिनातिप्रसंगोदन्तरनिवाच्यं। घटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्याताद्दश्याप्रकृतप्रामा
ण्यग्रहान्तद्वारणायप्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहकत्ववाच्यं। तत्रचैप्रामाण्यस्यतद्घटकतत्र प्रकृत
[illegible]कारकैस्यवाश्रयस्यग्राहकत्वमास्तांकिज्ञानेनेत्यत्रोक्तंज्ञाततांप्रत्यक्षेति। ज्ञाततांऽपिघ या
टत्वप्रकारकत्वाश्रयत्वादिति। ज्ञानएवविषयितातदुपाधिकीठाकृत्योरितिमतेनतयोः प्रा श्रीश
माण्यानाश्रयत्वात्तन्नोपन्यस्तं। नचताद्दश्यो अनुव्यवसायादिसामग्र्याप्रामाण्याग्रहे
णभ्रमतेदोषः। यदायेनविवादस्तन्मतेनज्ञानग्राहिकायाउक्तत्वात्। नचविषयबाधेति। ५८
भ्रमोपाज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रामाण्याश्रयविषयत्वबोधनाय। यत्रायंघटइतिभ्रमोनदोषवि
शेषजन्योनायंघटइतिबाधभ्रमस्तत्रानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहान्निभ्रमतेबाधइत्यर्थः
। नचबाधभ्रमकालीनस्वप्रकाशार्थं निभ्रमेनप्रामाण्यग्रहोऽस्तुमतेव्यर्थदोषोभ्र

मस्वसंसर्गग्रहउत्पन्नइतिवाच्यं। स्वप्रकाशनिश्चयोत्तरंबाधभ्रमेपूर्वेणप्रामाण्यग्रहेबाधभ्रमोत्तरं
चस्वप्रकाशप्रमात्मकप्रत्यक्षनिश्चयेतेनापिप्रामाण्यग्रहात्पूर्वमनुपमृद्योत्तरस्यानुपपत्तेः। यत्तुभ्रमोत्ता
दूर्ध्वंस्वप्रकाशार्थनिश्चयश्चेतिज्ञानत्रयस्ययुगपदनवस्थानात्। गुरुमतेनदोषइतितच्चिंत्यं। एकज्ञानस्या
पिगुरुमतेभ्रमस्यसंभवात्। नचविशिष्टज्ञानत्वापत्तिः। धर्मिनानवाऽहंतादिति। तन्मतेति। बाधग्रहस्य
धर्मितावच्छेदकनियंत्रितग्रहएवप्रतिबंधकत्वात्। तदनियंत्रितग्रहोतत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहेअविरो
धादित्यर्थः। समानविषयकत्वेनप्रतिबंधकतामतेनाह। बाधग्रहाप्रवेशेनेति। यद्वा धर्मितावच्छेदकघटितमेव
प्रामाण्यं। अन्यथावह्निगुंजापुंजयोर्वह्नेरितिज्ञानस्यापिप्रामाण्यग्रहेपिगुंजांधंशप्रवृत्तिः स्यादतआह। बाधग्र
हेत्वित्थंरक्तोरक्तदंडवानितिव्यवसायेजातेयत्रदंडेनरक्तइतिधीस्तत्ररक्तदंडप्रकारकत्वघटितप्रामाण्याग्र
हादाह। बाधभ्रमेति। ननु अप्रामाण्यस्मरणकालीनेनस्वप्रकाशेनानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहात्तथापिबा
धः। नचतत्रसंशयात्मकएवप्रामाण्यग्रहः अप्रामाण्यभ्रमस्तत्रेतस्याप्यभावादिति चेन्न। अप्रामाण्याग्राहकत्व
स्याप्रामाण्यग्रहसामग्र्यसंभवहितत्वस्यवादिशेषणांतरस्योपादानात्। केचित्तु। नानाविधबाधस्य
व्यावर्त्तकधर्मादिग्रहस्यचसंग्रहायबाधग्रहाभावेनेत्यत्रप्रकृतप्रामाण्यग्रहविरोधिग्रहाभावेनेत्य
र्थोवाच्यः। नथाचाप्रामाण्यस्मरणादिकमादायनदोषइत्याहुः। इदंतुबाध्यं। ज्ञानानिप्रमेयाणीतिशब्द

बोधानुव्यवसायसामग्र्याघटपटादिज्ञानस्यशाब्दबोधविषयस्यग्राहिका यायटपटादिज्ञानप्रामाण्यग्रा
हिकयाबाधः। नचतादृशत्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नायाभट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविष
यकसर्वत्ववतीतिज्ञानत्ववतीत्यादिप्रामाण्यबाधापत्तेः। तस्माद्दुक्तदोषवारणायविषयविशिष्टज्ञान
ग्राहकत्ववाच्यं। ज्ञानग्रहजनकभिन्नात्मकत्वाद्यत्ववाच्यं। नचैवंसतिघटत्वानुव्यवसायसामग्रीविषयघ
टविशिष्टज्ञानंगृह्णातीति। एवंसतिघटग्रहाभावेनेतिविशेषणमनर्थकं। तदुपादानंतुव्यर्थमाशुनाभि
प्रायेणेति। ननुयत्किंचिद्विषयविशिष्टग्राहकत्वंयावद्विषयविशिष्टज्ञानग्राहकत्वंवाविवक्षितं।
नाद्यः। गुणज्ञानानिप्रमेयाणीतिद्रव्यबुद्धेरनुव्यवसायस्यगुणज्ञानविषयगुणग्राहकत्वा
त्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वाद्द्वाध्यः। नांत्यः। न्यायनयेअनुव्यवसायस्यतथात्वादितिचेन्नायाव
त्स्वेवविवक्षितत्वात्। नद्विद्रोष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकैस्वप्रामाण्यस्यविवक्षितत्वान्नसि
द्धसाधनसंभवइति। यद्वाज्ञानानिप्रमेयाणीत्यादिनोक्तदोषवारणायविषयितासंबंधेन
तज्ज्ञानाप्रकारकत्वंज्ञानग्राहकेविशेषणंदेयं। घटज्ञानमित्यादौतुघटत्वघटितप्रामा
ण्यंनगृह्यतएव। ननुगुरुमतेबाधग्रहोऽप्रसिद्ध अतआहरीतिरिति। प्रामाण्यग्राहक

= गुणात्मकानिज्ञानानीत्यर्थः =

DR. BHAU DAJI

ओदन

त्यत्रेनात्रापिबाधव्यवहारजनकग्रहस्योक्तत्वात्। सच्चस्वातंत्र्येणाभावोपलक्षितोधर्मितानामिति। ओदनसाधनत्वेन
ज्ञानविषयएवओदनकामस्यकर्तव्यतावोधविषयइतिगुरुमतेतादृशकर्तव्यताबोधविषयः। पाकइत्यत्रयोग्य
तावच्छेदकतयाइष्टसाधनताज्ञानंप्रार्थते। नचतादृशीशा दृष्टीस्तत्प्रामाण्यमविगोचरयतीतिबाधइत्या
हः। अत्रेत्यादिना। नचसाइष्टसाधनताज्ञानप्रामाण्यमवकुतोनगृह्णातीतिवाच्यं। गुरुमतविशेष्यप्रका
रीभूतधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यस्यैवग्रहइतिगुरोरभ्युपगमादिति। नचतर्हितुल्ययुक्तयादंडीत्यादानुव्यवसा
येनदंडत्ववतीत्याद्यग्रहाद्बाधः। दंडत्वविशेष्यकत्वघटितदंडत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रयज्ञानस्य
विषयविशिष्टतयायाग्रहिकातस्यानुक्तत्वादितिकेचित्। केचित्तुप्रामाण्यग्रहज्ञानभेदेननाना। ता

नादृश

दृशा नचप्रामाण्यस्यतथेवगृह्णातितथाचशाब्दबोधः खरशीघ्रःसाधनत्ववतीत्यादिप्रामा[illegible]गोचरत्वन्यूनसविषयी प्य
र्थतानोभपरेषामिष्टसाधनताज्ञानानाप्रामाण्यगृह्णातीतिबाधइत्याहुः। परेतुधर्मोननानात्वेअखंडावेवधर्मौ। साधनत्वे
नतथाचसाधनताज्ञानत्वेनसर्वाणिसाधनताज्ञानानिविषयीकुर्वन्साधनविशेष्यकसाधनताप्रकारकस्ता
नमप्यगृह्णातिननुतादृशसाधनत्वमितादृशसाधनत्वप्रकारकंतादृशशाब्दबोधस्यतादृशसाधन
त्वविषयत्वादित्याहुः। अत्रातिमकल्पद्वयेघटज्ञानविषयोभूतलमितिज्ञानंदृष्टज्ञानानुव्यवसायस
मग्रयातादृग्घटत्वमितिघटत्वप्रकारकत्वायहाबाधइतिध्येयं। आद्यकल्पेतुनायंदोषः। गुरुम

रे०प्र० विशेष्यतावघटितप्रामाण्याश्रयज्ञानस्यविषयविशिष्टतयाग्राहकस्योक्तस्याभावादिति। घटत्ववतीत्यादितुस्व
१८ कव्यघटज्ञानेएकं। अन्यथापूर्वोक्तशाब्दानुव्यवसायमादायरोषापत्तेः। भट्टमतासिद्धभिन्नत्वंविवक्षणी
यं। भट्टेति। इंकतेनतदग्रहेपीति। तदग्रहेपि। इष्टसाधनतज्ज्ञानाग्रहेपि। नज्ञानग्राहकत्वमिति। तथाच
ज्ञानग्राहकत्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नत्वेनास्तीत्यर्थः। शाब्दज्ञानेति। तथाचकाम्यसाधनताज्ञानग्राहक
त्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नत्वमस्त्येवेत्यर्थः। ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्रविशिष्यवद्ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यस्यवाच्यत्वात्।
अन्यथाज्ञानांशेरोषस्यांकुरस्यसम्मूहालंबनात्मकः शाब्दबोधएवानुमितिरेववातत्प्रामाण्यस्यदुर्ज्ञा
वा नमिज्ञानप्रामाण्यस्यैवगुरुमतेपक्षत्वप्रसंगादिति। तेनप्रवेशः योग्यतानुप्रवेशः। इतरबाधेकदाचि श्री०
ज्ञानंनियमतइति। मानसमाद्यादिति। गुरुमतेपिसामग्र्यास्तज्ज्ञानग्राहकत्वमसिद्धं। कर्त्तव्यज्ञानग्राह
कत्वंतुभट्टमतसिद्धमेवेतिनकापिप्रामाण्येबाधइति। ननुनियोज्यान्वयेयोग्यतावच्छेदकंकाम्यसा १८
धनत्वंनभासेतेतआह। निर्वाहइति। तथाचयागीयकृतिसाध्यतान्वयप्रयोजकज्ञानान्यथानुपपत्ते
वनेषामपूर्ववाक्यतास्वीकारः। साक्षात्साधनताबाधेपरंपरासाधनतामानंनत्वनतदुत्कोपस्तिंतिनि
र्वाहइति। स्वाभाव्यादिति। नचतथापियत्रकाम्यसाधनतज्ज्ञायमानंइतरबाधादेवभासतेततत्रैवदो
षइतिवाच्यं। तस्यभट्टमतसिद्धत्वस्यापिसत्वादिति। भट्टेत्यादि। भट्टेत्यादि। भट्टमतेचनापूर्वोक्तेऽर्थः किंत्व

भिधा। अतस्तादृशसामग्रीभट्टमतासिद्धेति। अन्यथेति। विराजन्यपितादृशज्ञानेतादृश। भ्रमसंभवेनतादृशानुमिति
भ्रंस्याभ्युपगतेतिनबाधइति। केचित्त्वर्थाध्याहारेणज्ञानग्राहिकायाः शाब्दसामग्र्याभट्टमतासिद्धत्वात्तयाचतद्
नप्रामाण्यग्रहान्नथापिगुरुमतेबाधइत्याहुः, तन्न। गुरुमतेविषयविशिष्टज्ञानविषयत्वेनतत्प्रामाण्यगोचरतायांवा
क्यं। भानादनएवकाम्यसाधनताज्ञानसंयोग्यतावच्छेदकस्यविषयीकरणेपिनदोषः। पूर्वंकृकायास्तुभतप्रेरणाभेदेन
व्याख्यातत्वात्। अथवाप्रत्यक्षविशेष्यत्वगर्भप्रामाण्याश्रयाग्राहकतानदोषः। कस्मिन्तु। ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्रस्वरूपयोग्यता
विवक्षितभेदेनचसर्वपदज्ञानंवसर्वपदज्ञानमूल्यत्वेपिशाब्दधीस्वीकारेण अर्थाध्याहारेपिशाब्दधीस्वरूपयोग्यतायाःस
त्वात्ज्ञानग्राहकत्वेनभट्टमतसिद्धत्वमेवेत्याह। ननुसमवायज्ञानंगुणइत्यादिशाब्दसामग्र्याभट्टानांसमवायस्वीका
रेणतन्मतासिद्ध्यात्तज्ज्ञानग्राहिकयाप्रामाण्यग्रहाद्बाधोगुरुमतेपिश्रमतेचेतिचेन्न। समवायपदस्यात्मसंबंधत्वप्रकार
कबोधजनकपरतया। अन्यथारव्यातिवादिनोभट्टस्यतत्रज्ञानैकत्वस्यस्वीकारात्। यद्वाभट्टमतसिद्धत्यस्यमीमांस
कमतसिद्धेत्यर्थः। तथाचतादृशोभयरूपेणमीमांसकमतसिद्धभिन्नमितिसर्वंसंतेनाध्याहारादिघटितसामग्र्या
पिनदोषइति। भट्टमतासिद्धेत्यादि। प्रत्यक्षसामग्रीमादायगुरुमतसंग्रहायशाब्दानुमित्यादिविशिष्योपात्तं।
अत्रापिउक्तज्ञानग्राहकतायांभट्टमतासिद्धत्वंवाच्यं। तेनकाम्यसाधनताज्ञानस्ययोग्यतावच्छेदकतयाभाने
पिनक्षतिः। एवंसतियथाश्रुतस्यार्थाध्याहारघटितसामग्रीसाध्यत्वेपिनाभीष्टमनेनैवस्यैर्ये वारणात्। नचा
नींद्रियविषयकप्रामाण्येगुरुमतेबाधस्तत्रप्रत्यक्षसामग्रीमादायापिसाध्यासंभवादितिवाच्यं।
तत्प्रामाण्यस्यापूर्वत्वात्। यत्तुप्रामाण्यानुमितिमादायेतत्रसाध्यसत्वंनचनेष्यायकेनसिद्धसाधनोद्भावनप्रसंगः।।

न्यायनयेतत्राप्रामाण्यग्राहकाव्यवसायसंभवेनयावत्तावग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यतैरभ्युपगंतुमशक्यत्वादि
ति।तन्नातत्रापिगुरुमतेनेवस्वप्रकाशसिद्धावधितस्यसिद्धासिद्धसाधनप्रसंगादिति।कश्चिदित्यस्वरसस्तथा
श्रुतेनेवनिर्वाहात्विशेषणांतरोपादानेगौरवमिति।अतींद्रियविषयकज्ञानप्रामाण्यासंग्रहइत्यसरसइतिकश्चि
त्।विशिष्टाग्रहाभावकक्षीनत्वविशिष्टस्तत्रापियदिप्रामाण्यंहस्तदाह विशिष्टोवेति।अनुकूलाद्बोधा
नुव्यवसायदोषवारणाय विषयविशिष्टेत्यादिविवक्षायांबाधग्रहाभावेनविशेषणीयत्वात्तआहाविशि
ष्टोवेतीत्यन्ये।नचपूर्वोक्तरीत्याप्रामाण्याग्राहस्यभेदेनानभ्युपगमेनतत्कीयज्ञानप्रामाण्येगुरुमतेबाधः।
अर्थाध्याहारस्यशाब्दबोधजनकत्वस्वीकारेपित्रेतादृशज्ञानविषेशाब्दबोधस्यभंगीकृतत्वादिति।यद्वा
तत्रापिप्रामाण्यंगृह्यतइति।पूर्वोक्तैवरीतिः।निरूपितमिति।सामग्र्यादेरप्रवेशाल्लाघवमिति।यथाश्रुतेत्या
दिः।सविषयकधातुयोगेऽयं।गव्यत्वच्छेदरूपप्रकारतासंसर्गावच्छेदेनान्वेति।यथाज्ञानमर्थंगृह्ण

त्येवेत्यादौ।नरयज्ञानंजनंगृह्णात्येवेत्यादयोनप्रयोगास्तदभियुक्तानां।अत्रचैवंग्रहणंविषयितायाह
कंचैवंतथाचप्रामाण्यंस्वाश्रयग्रहत्वव्यापकविषयितप्रतियोगीत्यर्थः।तथाचैवकारस्यहकारादे
नायमर्थोवगम्यतेननुएवंयावत्यदोपेतीति।अयमेवास्यरसोग्रेकेचिदित्यनेनसूचितः।न
त्रस्वाश्रयग्राहकेणगृह्यतएवेत्यत्र।एवकारश्चेति।अर्थात्ज्ञानंगृह्यतएवेत्यादौ।अर्थत्वावच्छेदेनैवतु
नविषयतायोगव्यवच्छेदोभासते।एवमत्रापिप्रामाण्यत्वावच्छेदेनतादृशविषयतायाश्चयोगव्यवच्छेदो
बोध्यतएवकारेणेत्यर्थः।अन्येत्वित्यादि।अयंघटइत्यादिप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रामाण्यग्राहकत्वं
नोभयवादिसिद्धंगुरूणांतद्ग्राहकत्वस्वीकारादितितत्साधारण्यसंपादकप्रतियोगिकोटौतां
नग्राहकत्वेनेतिनदत्तं।तेनविनेवतत्साधारण्यात्।उभयवादीत्यत्रसायस्यानुव्यवसायस्यत्वात्
तालिंगकानुमितेश्चप्रामाण्याग्राहकत्वेनतत्तूभयवादिसिद्धभिन्नत्वेनसाध्यसत्वमिति।ननुभट्टने
त्यायकोभयसिद्धप्रामाण्याग्राहकत्वमेवव्यवसायसामग्र्यास्तथाचगुरूणांनिवादिविधि
कोटौसंभवोऽतआहःयद्यप्ययादिति।यद्यनुमीमांसकत्रयसाधारण्यैकस्यमी
मांसकैस्यभावात्कथंतत्त्रयमनुगम्यनेय्यायिकेनसहोभयत्वंवक्तव्यं।अन्यतरत्वा
दिनानुगमेचनगुरुमतसाधारण्यं।व्यवसायसामग्र्याःप्रामाण्याग्राहकत्वेने

व्यायकमदायुभयसिद्धत्वात्। त्रित्वेनानुगमेचत्रयेकविवादे उभयोरप्यर्थस्यत आहयदायययोरिति। एवंत्रिभि
र्विवादेत्रित्वेनैव्यतानुगमय्यतादृशेननेव्यायकमीमांसकत्रयसिद्धभिन्नत्वंवक्तव्य। प्रत्येकविवादेच
त्रयाणामेकैकंतत्रतत्रांगग्राहिकयाधर्तव्यमितिभावः। नानुगमइति। त्रिभिर्विवादेत्रित्वेनैवानुगमः। प्रत्ये
कंविवादेतुअननुगमोनदोषाय। एवंतेदोषांयथोननुगमःसउभयथापिनालीत्यर्थः। उभयवादिसिद्ध
भिन्नत्वस्यापनार्थंनैव्यायकासिद्धेति। सातताप्रेप्सासामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वेनभट्टमतसिद्धत्वे
पिननैव्यायकमतसिद्धत्वमतउभयवादिसिद्धभिन्नत्वंतस्यादति। सिद्धसाधनमिति। गुरुणासहवि
वादेनैव्यायकेनाभावसाधनेसिद्धसाधनमित्यर्थः। कंतुउभयवादिसिद्धभिन्नमित्यत्रप्रामा
ण्यग्राहकत्वेनयन्मीमांसकत्रयनैव्यायकसिद्धंतद्भिन्नेत्यर्थः। व्यवसायसामग्यादिर्नप्रामाण्यग्रा
हकत्वेनत्रितयमतसिद्धेतिनरुमतादावसंगतिस्तथाचसिद्धसाधनमित्युपलक्षणंषट्मिश्रमतेवा
धोपीत्याहुः। व्यधिकरणेति। व्यधिकरणप्रकारकज्ञानकतादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वाभावः
साध्यइत्यर्थः। इदंचिन्त्यं। सामग्रींविहायप्रामाण्यविषयकत्वेनयदुभयवादिसिद्धभिन्ना
मितिविशेषणेत्यर्थः। तच्चिंत्यमित्यस्वरसस्फुरातताज्ञानमितिशाब्दसामग्र्यांअतीतज्ञान

या तयातीतज्ञानानुमितिसामग्र्याचोभयमतसिद्धेप्रामाण्यग्रहद्वारेनतज्ज्ञानप्रामाण्येबाधस्तस्याश्चनैव्या
यकमतासिद्धत्वेनोभयवादिसिद्धभिन्नत्वात्तदर्थेवठभयत्वस्यनक्षतेर्दिग्भूतयामतत्रयसाधारण्याभा
वोपिबोध्यः। भट्टनसहवादेप्रामाण्यग्राहकत्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नत्वेऽपिवस्तुतश्चकश्चि
त्। प्रामाण्यंघटत्वप्रकारकत्वज्ञानजन्यंयावद्घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानविषयेनवेतिविप्रतिपत्तिः
। विशिष्टज्ञानंचविशिष्टनिरूपितविषयताशालिबोध्यंतेनस्वरसोज्ञानघटत्वप्रकारकत्वादिनानुपस्थितो
यद्विशेषणमितिन्यायेनज्ञानतदविषयेऽपिनक्षतिः। यावत्संदंघटविशेष्यकत्वस्मृतिकाली
नानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहसिद्धसाधनवारणायेत्याहुः। तच्चिंत्यं। भट्टमतेबाधप्रसंगात्। नचसा
मान्येनाव्याप्यघटत्वप्रकारकत्वमनुपस्थितमेवभासतेतथासतियत्रघटत्वप्रकारकत्वमात्रंसा
मान्यव्याप्तिमहिम्नाविषयःप्रामाण्यस्यतज्ज्ञानाविषयत्वेनबाधादिति। उच्यतइति। तज्ज्ञा
नसमानाधिकरणतज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यंतेज्ञानसमानाधिकरणज्ञानग्राह्यत्वमर्थः।
अ त्रचतज्ज्ञानपदस्यतज्ज्ञानत्वशक्तिर्विशेषोयेनतुघटज्ञानत्वेनतत्स्वप्रवेशः। न्यथाईश्वरज्ञा
नस्यापिघटज्ञानत्वेनसमानाधिकरणत्वेनचपुनरपिनिषेधकेटेप्रसिद्धिप्रसंगः। तज्ज्ञा

नविषयकचैत्रज्ञानाजन्यचैत्रज्ञानग्राह्यत्वेतिचार्थः। अरुंडाभावाच्चनवैय्यर्थ्यं। कश्चित्तुतज्ज्ञानपरतत्प्रामा
ण्याश्रयपरईश्वरज्ञानचप्रमाप्रमाविशिष्टतमेवेतिनदोषइत्याह। अलोकाप्रसिद्धेरिति। प्रथमेतत्तुपादनेन्या
यनयेप्रतियोगिनोद्वितीयेचाभावस्याप्रसिद्धिः। प्रतियोग्यप्रसिद्धानिषेधाप्रसिद्धिरितितदुक्तं। तज्ज्ञानेसा
क्षि। अत्रप्रयुक्तंतेनव्याप्यत्वंअभेदेपितत्सत्वात्। अनुव्यवसायस्यापिव्यवसायविषयकद्वितीयक्षणभावित्व
नत्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वाच्चज्ञानव्यापकत्वं। अभेदेपितत्सत्वात्। व्यवसायविषयकद्वितीयक्षण अतीतद्वितीयक्षण
रोत्पन्नतज्ज्ञानप्रागभावप्रत्यनुव्यवसायप्रागभावस्यव्यापकत्वाच्च। नापिसमव्याप्तत्वं अभेदेतत्सत्वात्।
अनुव्यवसायस्यस्वसमानकालीनव्यवसाद्यविषयकपुरुषांतरीयतज्ज्ञानप्रागभावसमव्याप्तप्रागभा
वप्रतियोगित्वेनायेतआह। कारणाभावेति। तथाचप्रयुक्तंतद्योगक्षेमसाधारणंजन्यत्वंस्वरूपसंब
धाक्षेपोवातिरिक्तोवेत्याशयः। चित्यमित्यत्रसबीजं। प्रागभावसाधारणजन्यत्वंनिरुक्तिः प्राग
भावास्वीकारोवानहिश्वरोपिप्रागभावमभ्युपेयाति। येनविप्रपत्तिर्मतत्रयसाधारणीस्यादिसपि
केचित्। कश्चित्तुस्वसमानाधिकरणस्योत्तरवर्तितज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाव्यापकप्रा
गभावप्रतियोगित्वंतत्वंव्यापकत्वंभेदेनेत्याह। ननुचेत्यादि। अयंचप्रमावान्यथार्थवि

टेऽप्यवतात्पर्यार्थसंस्कारवत्ताद्दृश्यभिक्षासंस्कारोवा घटप्रमाजन्यायथार्थघटेच्छात्वादित्याद्यनुमित्या
परमतेसामान्यतः एतेनाधिरहाद्विशेषणज्ञानानपेक्षितपक्षधर्मतावलेनपूर्वज्ञातघटप्रमाविषयि
ण्यासिद्धसाधनमित्यर्थः। तद्घटकस्य। प्रामाण्यघटकस्य। तत्प्रकारकत्वादेरित्यादिपदात्तद्दृश्ये
व्यकत्वपरिग्रहः। अदोषइति। व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वस्यसर्वसंमततान्नाश्रय
ज्ञानांतरविषयकज्ञानस्यावश्यमपेक्षणादितिभावः। भट्टमतेति। ज्ञाततालिंगकानुमितेर्घटत
प्रकारकत्वाश्रयघटज्ञाततात्ज्ञानजन्यतादितिशेषः। नच्चज्ञाततायानिर्विशेष्यकत्वेनादिपद्या
ज्ञातद्वद्विशेष्यकत्वस्यानाश्रयत्वात्ततात्ज्ञानजन्यत्वेननानुमितेर्नभट्टमतासंग्रहइतिवाच्यं। घटज्ञान ×३७
स्मरणजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिमादायसाध्यत्वंवाच्यं। तच्चनसंभवति। घटज्ञानस्यापिघ श्रीथ
टविशेष्यकत्वादतोभट्टमतासंग्रहप्रसंगात्। पूर्वज्ञातेतानेप्रामाण्यज्ञानासंभवादिति। यद्वा २२
कंठरवोक्तकल्पद्वयाभिप्रायेणायंदोषइति।
अथयाद्वितीयप्रकारिकाज्ञाततासामान्याद्वितीयप्रकारकज्ञानसाध्येतिसामान्यतोघटज्ञाततादौव्यर्थ्यात्तत्य हा
त्पक्षधर्मतावलाद्घटज्ञाततायांघटप्रमाजन्यत्वंसेत्स्यतीत्यत्राहयत्न ज्ञामिति। प्रकृतेपीति। प

ट्टज्ञानज्ञाततयोर्व्याप्तिग्रहात्पटज्ञाततायांयादृघटप्रमाजन्यत्वानुमानंतदापटेऽयंघटप्रमाजन्यत्वग्रहा
टेऽप्ययंघटप्रमाजन्यत्वसिद्धिरितिसिद्धसाधनमित्यर्थः। यत्त्वंतत्वंनानुगतमितिध्येयं। प्रेक्ष्यादृ
क्षीति। तथाचतथाविधंप्रामाण्यंनास्तीत्यर्थइतिभावः। तादृशेति। तज्ज्ञानसमानाधिकरणतज्ज्ञानविषय
कज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः। तत्पक्षकादिकमिति। घटज्ञाततायाघटप्रमाजन्यात्वमनुमितेस्तज्ज्ञानविषय
कज्ञानजन्यत्वेदिनेय्यायकमतसिद्धत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावइति। नन्वनुव्यवसायो
व्यवसायविशिष्टज्ञानात्मा। व्यवसायविषयकनिर्विकल्पकजन्येचेतिनैयायिकमतसाधारण्य
मनउक्ताह। व्यवसायानंतरमिति। व्यवसायविषयकप्रत्यक्षमेवमूलानुपस्थितेतद्गतिप्रकारक
त्वंगृह्णातीति। ज्ञानतांशेतत्सविकल्पकंनिर्विकल्पकंचेत्यन्येतत्व। तदुत्तरोत्पन्नंज्ञानमपिराजिघ
क्षोःकस्यचिन्मतमाह। ज्ञानत्वेत्यादि। तज्ज्ञानविषयकेत्यत्रज्ञानत्वविशिष्टज्ञानविषयके
तिवक्तव्यं। तथाचनैय्यायकैस्तस्यतादृशिशिष्टज्ञानमन्यत्वास्वीकारान्नतदसंग्रहइतिभावः
कश्चिदित्यस्यरसबीजंतु ज्ञानत्वाघटितप्रामाण्यस्यसर्वथाग्रहसंभवेनविशेषणवैफ
ल्यमेव। पूर्वोक्तइति। तत्प्रामाण्यस्यतत्प्रकारकत्वस्यकआश्रयोवाच्योनतुज्ञानमापिवक्षि

तमित्यर्थः। तेनेति। यत्रप्रमाव्यक्तिविशेषेप्रमात्वमवगंतरुछायांवाततत्रप्रमातरुषिसामान्यलक्षण
यासप्रमवगतंतत्रतत्तत्प्रमाविषज्ञानाजन्यसामान्यत्रयासत्तिजन्यज्ञानमादायनसिद्धसा
श्र धनमित्यर्थः। नचयत्रघटज्ञानेप्रामाण्यमारोपितंतत्रसामान्यलक्षणयाघटप्रमाणोच्चरप्र
त्यक्षमुदपादितत्रघटज्ञानप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्यसामान्यलक्षणाजन्यज्ञा
नमादायसिद्धसाधनमितिवाच्यं। प्रामाण्यस्यप्रमासमानवैशिष्ट्येत्यादिघटितप्रकारता
गर्भत्वेनप्रामाण्यज्ञानस्यतत्तत्प्रमाविषयकत्वात्तदाश्रयपदंनदृद्विशेष्यकत्वेनज्ञायमा
नपरंतत्वेनज्ञायमानविषयकज्ञानजन्यमित्यर्थइत्यन्ये। नचघटविशेष्यकत्वारेख श्री०
खंडउपस्थितिजन्यज्ञानमादायसिद्धसाधनं। प्रामाण्यस्यप्रमासमानत्वघटितत्वेनज्ञान
मित्य विषयकज्ञानापेक्षणात्। ग्राह्यत्वंत्रविशिष्टनिरूपितप्रकार तस्यवाच्यत्वात्तत्तत्प्रमा
त्मकस्यतत्तत्प्रकार त्वस्यखंडउपस्थितिमादायदोषइत्याहुः। परंतुतत्तत्प्रामा
ण्यस्यनदृद्विशेष्यकत्वस्यवायज्ञानंनजन्यत्वेनैव्यायकसिद्धमितिमित्यर्थः।

---

* नदृतितत्प्रकारकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः।—८

तेननोक्तस्यान्यस्यवादोषस्यावकाश इति। यद्वातद्विशेष्यकत्वज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वमर्थः। अ
हंज्ञानवान्ज्ञाततावत्वादित्यनुमित्याभिप्रेत्योक्तरीत्याभ्रमतसंग्रहइत्याहुः। तस्मिन्ज्ञाने। प्रामाण्याश्र
यज्ञानेसप्तम्यर्थोवैशिष्ट्यं। तथाचनिरुक्ततज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयीभूतंप्रामाण्याश्रयनि
श्चयद्वैशिष्ट्यंतत्प्रतियोगित्वंसाध्यमित्यर्थः। ननुघटभिन्नमितिज्ञानेनप्रामाण्यवैशिष्ट्यस्यापिविषयी
करणान्नदोषनिराकरणं। नचसांसर्गिकीवैशिष्ट्यविषयितावक्षितासविशेष्यकंसप्रकारकमिदमिति
रूपेणप्रकारांतरेणवावस्कृतःप्रामाण्यवैशिष्ट्यावगाहनादतआह। प्रकारकत्वंवेति। अखंडप्रका
रत्वप्रवेशेलाघवादाह। प्रकारत्ववेतीतिकश्चित्। नदोषः नसिध्यसाधनमित्यर्थः। घटभिन्नत्वेनप्रामाण्य
ग्रहेपिज्ञानेतस्याप्रकारत्वादिति। नचप्रमेयत्वप्रकारकघटमात्रविषयकपदार्थोपस्थित्याप्रमेयवदि
तिशब्दबोधः। प्रमाण्यादिप्रकारकः समानप्रकारकतेनपदार्थोपस्थितिकारणतावादिमतेनतद्ग्राह्यसि
द्धसाधनमितिवाच्यं। प्रमातांशेप्रमात्वातिरिक्तधर्मप्रकारकत्वस्यविवक्षितत्वात्। एतच्च भाष्यैवप्र
कारत्वमुक्तं। यद्वातस्य तद्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव्यायकमतसिद्धत्वमेवन्यायनयेविनाप्रा

माण्यज्ञानंतत्प्रकारकज्ञानासंभवात्। तद्दृष्टिरोध्यत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वरूपतत्प्रामाण्यज्ञानंचसंसर्गमर्यादयाविशिष्ट तज्ज्ञानविषयकमितिनदोषः। अप्रसिद्धिरिति। सर्वस्येदंघटभिन्नमित्यादिज्ञानविषयत्वादितिशेषः। नाप्यनुव्यवसायेन तज्ज्ञानग्रहणं। अत्रप्रामाण्याश्रयज्ञानेनतादृशज्ञानप्रकारत्वंसाध्यार्थस्तेनतज्ज्ञानेनिषेधप्रसिद्धिः। अन्यथाविशेषणधियो विशिष्टज्ञानेऽहेतुतामतेऽात्मनिव्यवसायस्यानुव्यवसायेस्वप्रकाशेनचप्रकारीकरणान्ननिषेधप्रसिद्धिः स्याद्दिति। एवंसत्यात्मांशेऽपिकिमितितादात्म्येनव्यवसायेनानुव्यवसायेनप्रकारीक्रियतइतिविभावनीयं। न्यायेनयेनेवनिषेधप्रसिद्धिरित्यन्ये। प्रामाण्यस्यस्वयंसंबंधस्तेनप्रकारत्वंसाध्यंतद्भावश्चज्ञानेस्तीत्यपिकेचित्। यद्वाज्ञातज्ञानविषयकत्वेनज्ञानाजन्यत्वेनज्ञानप्रकारीकरणेनेत्यस्तेवाच्यएव। तथाचचैत्रादितात्पदार्थेनिषेधप्रसिद्धिः। नज्ञानाभावादावित्यर्थः। केचिदित्यस्वरसबीजंतत्वभावादेरित्यादिना ज्ञानसंभवेननिषेधप्रसिद्ध्यसंभवइति। घटत्वप्रकारकत्वादीति। अनुपस्थितस्यनस्यभानादिति। उपस्थितस्ये वविरोधीरित्यभ्युपेत्याह। अतएवेति। इदंचघटत्वरूपेबोध्यं। ननुघटत्वादिरूपेन्यायनयेज्ञानांशेनस्यानुव्यवसायागोचरत्वात्। स्वमतेनेदमित्यन्ये। सर्वमिदमयेत्रपंचयं। तस्यामपीत्यर्थः। ज्ञातायामपीत्यर्थः। लिंगोपहितेऽेकी कृत्यानं स्वीकृत्य। प्रसिद्धिरितिश्लोकार्धादिदमुक्तं। केचित्तुज्ञानांशेतादृशज्ञानप्रकारत्वंसाध्यंतच्चसाक्षात्परंपरा

श्री०

२४

साधारणं। तथाचघटप्रमाव्याप्यज्ञाततावान्घटोघटप्रमाविषयत्वेनुमितोज्ञाततावन्निरूपितभावाप्रतियोगिज्ञानधीत व्याप्तिगर्भज्ञाततायाज्ञानांशेपरंपरयाप्रकारत्वेनविधिप्रसिद्धिप्रदर्शनायेदमित्याहुः। अन्येतु। तस्यामपीतिपक्षतावृथा तादृशज्ञानप्रकारत्वसिद्ध्यतितज्ज्ञानप्रकारएवप्रसिद्ध्यभिप्रायेणेदं तएवमिश्रनेयघटत्वप्रकारकत्वेगुरुनयेघटत्वेन इनयेज्ञाततायामितिविशिष्योक्तमित्याहुः। प्रामाण्यार्थाध्याहारेणशाब्दबोधमादायसिद्धसाधनवारणायतादृशज्ञानेति। तादृशज्ञानप्रामाण्यविशिष्टतानंननुतद्यत्किरूपंतत्प्राचसमानाधिकरणज्ञानं तेनसमानाधिकरण तद्दृष्टिरोध्यकत्वावगाहिज्ञानंफलितंसमानाधिकरणतादृशज्ञानाजन्यमित्यर्थः। ईश्वरज्ञानवारणायसमा नाधिकरणेति। एतेनयत्रघटज्ञानेघटप्रामाण्यमारोपितंततश्चसामान्यप्रत्यासत्याघटप्रामाण्यमनुमायितत्र सिद्धसाधनमूर्वोक्तमुद्धृतं। नचेतद्दोषेसतिमद्दृमतापरिग्रहः सामान्यव्याप्तिमहिम्नापूर्वमुपस्थितमे वतत्प्रामाण्यंभासतइत्यभिप्रायात्। फलीभूतज्ञानेयंत्रप्रामाण्यस्यप्रकारतंतद्विषयकज्ञानाजन्यत्वंवा कृत्याद्वा। यत्कृतोयंग्रामादिकः पाठः। तत्रशाब्दाध्याहारेणतज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेनेत्याद्यकृमतासि द्धत्वाच्चदोषदृनिः। यथार्थघटेऽहेतुकघटप्रमानुमित्यापूर्वोक्तदोषवारणायमतांतरमाहुः केचित्तिंति। ननुज्ञाततायानेयायकासिद्धत्वान्नमद्दृमतसंग्रहेतआह। व्यवसायेति। तथाचचित्रादिज्ञानेन तत्रेनेयायकेरिष्यतएव। ज्ञाततालिंगकतत्परंनेष्यतेइतितन्मतसंग्रहः। केचिदित्यस्वरसबीजंतुन्यायेय

येऽगतताप्रक्षकंज्ञानमसत्वत्तत्त्यमेवेतिनैय्यायकासिध्यताऽऽहमतापरिग्रहः। एवंज्ञाततालिंगकानुमितौचतुर्थक्षणज्ञ
न्यायांनताद्दशज्ञानजन्यत्वेनन्यायनयसिद्धत्वं। बाधइति। विधीतुनसिद्धसाधनं। परमतेयोगिनामभवादिति।
तथाचेति। यौगिज्ञानंसर्वप्रामाण्यविषयकंतज्ज्ञानादिभिन्नत्वेनात्ममननसाध्यंमनःचफलीभूतज्ञान
ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकमितियोगिज्ञानंकिंचिन्नग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयज्ञानजन्यंयेनतदादाय ण्या
दोषदूति। अत्रचस्वग्राह्यप्रामाण्येत्यादिप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तं। अन्यथाव्यवसायस्यस्वग्राह्यप्रामाण्याप्रसिध्या
न्यायनयेऽप्रसिद्धिप्रसंगात्। सामान्यप्रत्यासत्तिमंगीकुर्वतांनैय्यायकानांज्ञानभिन्नतप्रकारकंज्ञानमात्रेम
नसर्वज्ञानविषयकमितितत्प्रामाण्याश्रयेत्युक्तावपिनदोषदूत्याशयवानाह। वस्तुतइत्यादि। तथाचतत्तत्प्रा श्री०
माण्याश्रयत्वमात्रेविवक्षणीयं। ननुस्वग्राह्येति। इदंचप्राचीनमतेनतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभाने
यावत्प्रतियोगि भानस्यैतैः स्वीकारात्। अन्यथायत्किंचिज्ज्ञानस्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेना २५
भावोपरिभानेबाधकाभावादितिध्येयं। यद्वाभासकत्वात्सर्वज्ञानंभासतेइत्याशयः। तत्र। अंतिमज्ञाने। ईश्व
रज्ञानस्यानागतविषयत्वेनेवारणादित्यर्थः। नपक्षइति। अन्यथानागतज्ञानप्रामाण्यस्यानागतविषयक
ज्ञानेनेवग्रहा[illegible]ध्यः स्यादिति। अतीताविषयत्वोक्तेर्भट्टमतासंग्रहः स्यान्मतेऽतीतज्ञानप्रामाण्यग्रहा
नुमितिकालेतन्नाशेऽतस्तन्नोक्तं। यद्यपिसर्वमेवकिंचिदपेक्षयानागततथापितेज्ञानस्वरूपप्रामाण्यपक्ष य

ता स्तदपेक्षयाचानागततमु[illegible]देयं। ग्राहकज्ञानापेक्षयेतिवा। ननुतथासतिप्रकारत्वविवक्षणमनर्थकंघटभिन्नमिति
सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्यानागतविषयत्वेनतेनैवबारणाऽतआह। पूर्वकालवृत्तीति। तथाचव्यवसा
यस्यानुव्यवसायस्यवापूर्वकालवृत्तिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याप्रामाण्यस्यापियहणात्सिध्यसा
धनवारणायप्रकारत्वेति। तेनसर्वेषांकिंचिदपेक्षयापूर्वकालत्वेननानागताविषयत्वव्याकोपः। नज्ञानेति। ग्रा
ह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः। तद्धिशेष्यमंतिमज्ञानंविशेष्यं। तज्ज्ञानांतरेषु। स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञा नभि
न्नेषित्यर्थः। अत्रचप्रकारत्वंनानुसरणीयंघटभिन्नमितिज्ञानस्यज्ञानांतरविषयकत्वादित्येके। इदंत्वा
दिनाप्रामाण्यज्ञानसंभवात्तथापितद्ग्राह्यमित्यन्ये। अत्रकल्पद्वयेविशेषणनिवेशो। स्वरसः। आद्यकल्पे
क नुव्यवसायेसामान्यलक्षणयानागतघटविषयैतसंभवात्रसिद्धप्रामाण्यमपहायात्मादिप्रामाण्यपक्षीक
रणीयमित्यरुचिरपिबोध्या। तच्चाश्रयगर्भं। प्रामाण्याश्रयगर्भं। इदमुपलक्षणं। ज्ञानत्वज्ञानस्यैवज्ञानविष
यत्वादित्यपिबोध्यं। तथाचप्रामाण्यप्रकारकज्ञानेविशेषणज्ञानविधयातज्ज्ञानविषयकज्ञानापेक्षास्तीतितत्रा
पिनिषेधकोटिरक्षुण्णैव। ननुयोगिज्ञानस्यविशेषणज्ञानसापेक्षत्वेयोगिनामपिनिर्विकल्पापत्तिरत आह
। योगजधर्मस्येति। सर्वज्ञेति। तदंशेऽन्याप्रकारकत्वेनविशिष्टज्ञानंसर्वत्र्यं। तत्रनिर्विकल्पादिसा
ध्यमित्यर्थः। अधिकमनुमानदीधितिव्याख्यायांप्रपंचनीयं। यद्विचेतिसर्वत्वतिसर्वत्प्रकारक

त्वादित्यर्थः। सर्वमितिज्ञानस्यस्वविषयत्वेनानुव्यवसायस्यतत्त्वज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वादिति। ज्ञा
नभेदेनप्रामाण्यभेदात्। ज्ञानगुणइत्यादिज्ञानप्रामाण्यंचपक्षीकृत्याह भविनीयं। नेय्याय
कसिद्धित्यादि। नमात्रप्रमारूपार्थाध्याहारस्येनेय्यायकासिद्धतयाननुजन्यशाब्दबोध
मादायसिद्धसाधनमितिवाच्यं। नत्रशाब्दबोधेप्रामाण्यग्राहकतस्यशाब्दाध्याहारेणने
य्यायकेः स्वीकृतत्वादिति। नहारणाख्यांतिमंज्ञानंपूर्ववह्निरोष्यमितिकश्चित्। नत्वेकदेति। यद्यपि
विप्रतिपत्तिः प्रत्येकसाधारण्यपि भवतितथापित्रितयसाधारण्यायगुरुतरोपायत्वानम
फलमितिभावः। असाधारणीविप्रपत्तपत्तीरभिप्रेत्येतिकश्चित्। रीतिरिति। सविषयकधा
तुसमभिव्याहारादेवकाराद्यथायमर्थोनासतेतथोपपादितमेवेति। इतीत्यस्यव्याख्याअ
नेनप्रकारेणप्रत्येकमेवेत्यनंतरंविप्रतिपत्तिर्बोध्येतिपूरणंदीधितौज्ञेयं। स्वाश्रयानुव्यवसा
येनेति। अनुव्यवसायोव्यवसायविषयकलौकिकप्रत्यक्षंतेनव्यवसायोपनीतमाना
देः प्रामाण्याग्राहकत्वेपिनदोषः। ज्ञानभेदेनप्रामाण्यभेदसाध्यत्वेनेदं। क्वचित्सिद्धि
साधनेपिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनतदभावान्नदोषः। घटत्वनतीत्यादिसकलघटज्ञानेए

प्रामाण्याविषयकत्वेनभट्टमतासिद्ध्यावद्विषयोनवेत्यत्र॥ ४

कमिसभिप्रेत्ययावद्धिरिति। क्वचित्प्रामाण्योपनयसहकारेणानुव्यवसायेनापितद्ग्राहनादुक्तम
त्रयावत्पूर्ववदिति। यथामतंबाधग्रहाभावकालीनत्वंअप्रामाण्याविषयत्वमत्रापीत्यर्थः।
भट्टमतइति। प्रामाण्यविषयत्वेनभट्टमतसिद्ध्यावज्ज्ञानग्राह्यत्वस्यज्ञाततालिंगकानुमि
तिघटितेंयान्यायमतेऽप्रसिद्धत्वेनतदघटितयावद्भट्टसिद्धसाधनाच्च। तदपह्नवेनन्नद्वैयंग
भंताकृताएवंसतिताद्दशत्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नेनानुव्यवसायेनप्रामाण्याग्रहान्नसिद्धसा
धनं। ज्ञानत्वादिति। आदिपदात्तत्प्रकारकत्वादिपरिग्रहः। ज्ञानत्वस्यप्रामाण्यघटक
त्वेनदेवाघटकत्वेपितत्प्रकारकत्वादिदृष्टांतः। अत्रतत्तत्प्रामाण्यनिरुक्तयावज्ज्ञानग्राह्य
कसामग्रीग्राह्यंप्रामाण्यविषयिताप्रतियोगित्वात्। ज्ञानत्ववत्। घटत्वप्रकारकत्ववद्वेति
प्रयोगोबोध्यः। योगजधर्मसामान्यप्रत्यासत्त्यारूपप्रामाण्यमिमिभूते। स्वपरज्ञानेपरंत
थाचताद्दशप्रत्यासत्तिर्जानातंयत्तज्ज्ञानंतत्प्रामाण्यंतेनेवगृह्यतइत्यर्थः। आकांक्षावशादेक
देशान्वयस्तुतीयार्थस्यजन्यत्वस्येति। ननुयावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वेसाध्येक्वापिनसिद्धसाध

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनबाधरहितत्वंप्रामाणाधिकरण्येनसिद्धेर्विरोधीनत्वंज्ञातोबाधइत्यर्थः। वस्तुतस्तुयावत्तज्ज्ञान्यंतज्ज्ञान
तत्प्रकारमित्यर्थः।

= अंशतद्रूपस्योपपत्तयेसाधारणरूपेणपक्षत्वमुपपादमतीत्यर्थः ।= ८

नं। यावताप्रवेशेचसर्वत्रैवेश्वरज्ञानमादायतदिकभग्यथापिनांशतद्रूतिघटतेऽतआह। ननि
तीभिन्नत्वादिति। तत्तज्ञानस्वरूपमेवप्रकारत्वादिकमितिभावः। तादृशेनईश्वरज्ञानेनेव
गृह्यतेतस्तद्वारणायजन्येतीति। सिद्धसाधनं। दोषायेतिशेषः। पक्षतावच्छेदकनानास्वेत
स्यदोषत्वात्। ननुपक्षतावच्छेदकावच्छेदेननिषेधएवविरोधी। नचसप्रकृतेयोगिज्ञानेन
प्रामाण्यग्रहादतआह। सामानाधिकरण्येति। तथाचतदवच्छेदेनविधेर्निषेधः सामानाधि दे
करण्येनविरोधीत्यर्थः। बाधोदोषायेतिशेषः। असाधारणरूपेणसर्वविषयत्ववतीत्यस्य
पक्षत्वेसिद्धसाधनमेवेतिनांशतः। एवंघटत्ववतीत्यादिघटप्रामाण्येपक्षेनांशते। नीतिस श्रीध
र्वविषयत्ववतीत्यस्यसाधारणरूपेणपक्षत्वमुपपाद्यांशतद्रूपमुपपादयति। भ्रमापदेति।
वाच्यतासंबंधेनभ्रमापदमेवपक्षतावच्छेदकमितिध्येयं। तथाचेति। योगिज्ञानेनसर्वनिष्ठस ३७
र्वविषयत्ववतीत्यादिप्रामाण्यंगृह्यतद्रूतिसिद्धसाधनाद्यद्यप्यस्मदादिज्ञानमपियोगि
ज्ञानवत्सर्वविषयकमितीदृशंभ्रमत्वेव। नन्चतादृशप्रामाण्यंगृह्यतीतिकुर्थसिद्धसाधनं।

द्रूत्याकारकमित्यर्थः ।= ९

तथापिसर्वविषयकमितिज्ञानेनसर्वांशेनादृष्टप्रामाण्यस्याप्यवगाहनादित्याशयः। परेतुसर्व
विषयत्वेत्यादिनाजन्यतियावंतोधर्मास्तावन्निरूपितविलक्षणप्रकारकत्ववतितत्प्रकारक
त्वरूपंप्रामाण्यमुपपाद्यन्ते। तच्चयोगिज्ञानमात्रवृत्तीत्याहुः। वस्तुतोयोगिमात्रज्ञानपदा
र्थघटितप्रामाण्यएवतद्बोध्यं। उक्तप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्ग्राह्यत्वेनराध्यंअप्र
सिद्धेः। नापियत्किंचिज्ज्ञानाश्रयग्राह्यत्वं। योगिज्ञानग्राह्यत्वेनसिद्धसाधनात्ततस्तान्त्रा
माण्याश्रयग्राह्यत्वसाध्यंपृथक्पृथगेव। तथाचतत्तत्पक्षतावच्छेदकेनोपपत्तोकिंसामान्यतः पक्ष
तावच्छेदकेनेतिकेचिदित्यसरसः। अग्रेतथापीत्यादिनाविशिष्टज्ञानत्वस्यसतोग्राह्यत्वाभि
धानादाहाग्रहीतेति। प्राक्कर्मकोपस्थित्यभावःकदाचिद्बुध्येतातआह। दूरीभूते। विशेष
णज्ञानहेतुतानंगीकृत्यनयेनाह। तत्तत्सामग्र्याइति। यद्यपितद्रूतीत्यादिग्रंथेतान्यपिप्रामाण्या
न्युपस्थितान्येवस्फुरंतीतिवक्तुंशक्यंतथापितद्रूतीत्यादेर्लाघवात्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनन्यग
स्यातत्रैवग्राह्यत्वंकल्प्यतद्रूत्याशयः। ततश्चविशेषोजातिविशेषएवसचयोग्यव्यक्तिव

नितयासुग्रहोतः प्रथमंदुर्निरूप्यत्वादितिमूलमसंगतमतोविकल्पयति। प्रमाहितत्वमेवेत्यादिनाकेचि
छ। जातिविशेषस्यप्रमाहितत्वधीर्व्यंजिकानवा। आद्येनस्यति। अंत्येऽन्यथेतिमूलंव्याचख्यु:।
धर्मधर्मिभावोधर्मत्वधर्मित्वेएतएवविशिष्टज्ञानस्यविषयः परमतइति। व्यवसायरूपप्रत्या
सत्तेरित्यस्ययथाश्रुतस्यगुरुमतेनयसाधारण्याभावादाह। अनुव्यवसायग्राह्यतामिति। वि
षयनिरूप्यमितिमूलस्यविषयज्ञानजन्यनिरूपणविषयत्वमित्यर्थः। तत्रचनिरूपणशब्द
स्यज्ञानसामान्यपरत्वेबाधः। ज्ञानविषयकशाब्दबोधादिविषयज्ञानजन्यत्वादाह। निरूपणंसा
क्षात्कारइति। विषयनिरूप्यमितिमूलस्ययथाश्रुतेन्यधिकरणस्ययत्रज्ञाननिरूपकत्वंतत्रज्ञा
नविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमितिव्याख्येतात्पर्येनिरूपकत्वंचतद्विषयकज्ञानजनक
त्वमितिविषयत्वमिति। यदिचसतिबाधेऽनुव्यवसायेनवेशिष्ट्यावगाहीत्यसतिबाधेइतिव
क्ष्यमाणेपिबोध्यं। यत्रविषयज्ञानजन्यसाक्षात्कारत्वंतत्रविषयविषयत्वं। यद्वायत्रविषय
निरूपत्वंतत्रविषयाविषयकसाक्षात्काराविषयत्वमितिव्याप्तिमभिप्रेत्याहदीधितिकारोन

त्रविषयनिरूप्यत्वेपीति। सामग्रीसत्वेनेति। व्यवसायः प्रकारस्यवेवेशिष्ट्यस्यापिभासकस्तद्विषयता
विशेषात्। बाधावतारेचसामग्र्यभावेनेत्यन्वयः। समूहालंबनेतिसमूहालंबनसाधारणवेशिष्ट्यविषय
त्वेपिपुरोवर्त्तिघटविशेष्यत्वघटितप्रामाण्यग्रहादित्यर्थः। संबंधिविशेषणमितिमूलमुपपद्यतेऽनु
मितिः। अनुव्यवसायगृहीततमादायेवज्ञायमानेसंबंधिनीतिमूलमुपपद्यतेऽनुविषयीक्रियमाणइति।
तथाचसप्तम्याअवच्छेदकत्वमन्यूनवर्त्तित्वमर्थोविषयीकरणंविषयितानयासंबंधितावच्छेदकावच्छि
न्नविषयितासंबंधिकनिरूपणत्वस्यतादात्म्येननिरूपणस्यैववाच्यांशेकेत्यर्थोविगम्यतेइति। निरूपण
साक्षात्कारइति। पूर्ववत्। अन्यथा। संबंधितावच्छेदकस्यानुव्यवसायेनाविषयीकरणे। अनेनान्यथेत्या
दिमूलार्थोदर्शितः। मूलेकविज्ञततंचेतिपाठः। ननुयः संबंधिकसाक्षात्कारः ससंबंधितावच्छेदकविष
यकइतिसामान्यतोव्याप्त्यापिनानुव्यवसायस्यैवेशिष्ट्यविषयतासिद्ध्यति। घटांशेदंत्वावगाहनेपि
तदुपपत्तेरिदंत्वस्यापिसंबंधितावच्छेदकत्वादत आह। वस्तुतइति। तथारचेज्जतंतेनरजतत्वावगाहिनोव्य
वसायादेवोपनयादनुव्यवसायोपिरजततेनरजतमवगाहते। एवंचैतेयतएवयेनरूपेणोपनयोऽसति
बाधेतेनरूपेणावश्यंभानमित्यर्थः। अन्यथाऽपस्थितस्यापिंचिदंशत्यागेजीतिंतेनोपस्थितावपिदंत्वम

= विशेषणज्ञाननिष्ठविशेष्यकार्यकारणभावस्यविशिष्टवस्तूत्पत्तौनत्वनयोपनीतभानकार्यकारणभावइति भावः।=७॥ प्राक्तनंहिज्ञानमित्यादिग्रन्थमित्युक्तमित्यर्थः।=८॥
= स्वरसवृत्तिवर्त्तमानेनिपूरणं। अवशिष्टेनिपूर्णीभवेत्। तत्रस्मरणीत्यस्यात्मनेपदीत्यर्थः।=७ घटत्वविशिष्टघटविषयकज्ञानप्रत्यक्षत्वेनैकधर्मावच्छिन्नं प्रत्यक्षत्वं।=९

पहायगोरितिधीःस्यादितिभावः। केचित्तुतन्नहिविशेषणज्ञानानन्तभवगोरित्यादिविलक्षणप्रकारकज्ञानहेतुतोपनयस्यतुनत्तज्ज्ञानत्वेनेवतत्तत्प्रत्यक्षहेतुता। नचनिर्विकल्पस्यप्रत्यक्षतापत्तिः सविकल्पकत्वस्येवज्ञाननिष्ठयोग्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथानिर्विकल्पकोत्तरंसविकल्पकेसतिनिर्विकल्पकस्यप्रत्यक्षतापत्तिः। घटादेर्निर्विकल्पकोत्तरंतस्यमानसोपनीतमानेदृष्टापत्तिरित्याहुः। अतएवत्यादिकमितिगुरुमतऽप्रमायाअनुव्यवसायस्यचाभावेनयथाश्रुतसंगत्यापत्तेरिति। ज्ञानविषयकशाब्दबोधादेर्विषयज्ञानानधीनत्वेनज्ञानज्ञानमितिनोक्तं। भट्टमतसंग्रहायज्ञानसाक्षात्काररूपतिनोक्तंकिंतुप्रकृतंहीत्यादिरुक्तं। स्वरसवृत्तिवर्त्तमानप्रकृतज्ञानविषयज्ञानमित्यर्थः। तच्चचित्रयसाक्षात्कारसामग्र्यधिनंधारणमितिअन्यथावा। ज्ञानसन्निकर्षेणज्ञाततालिंगेनवा तद्विषयं। विषयांतरं। घटघटत्वादिः यात्रत्वासत्तिश्चक्षुः सन्निकर्षादिः। गुरुमतेसन्निकर्षस्यघटत्वविशिष्टघटविषयकज्ञानप्रत्यक्षतंप्रतिकार्यतावच्छेदकमित्याशयः। धर्मधर्मिभावेनेति। धर्मधर्मित्वेनसंसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्वादित्यर्थः। तेनज्ञानेनियामकः संबंधोव्यापकतावच्छेदककोटिनिविष्टं। तज्जनितेति। प्रत्यक्षजनिव्यवसायानुमितिजनकः संबंधइत्यर्थः। घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानस्येति। यद्यापकंतदंतर्गतंतुघटघटत्वयोरिवज्ञानस्यप्रकृतेविशेष्यस्यापीत्यर्थः।=९

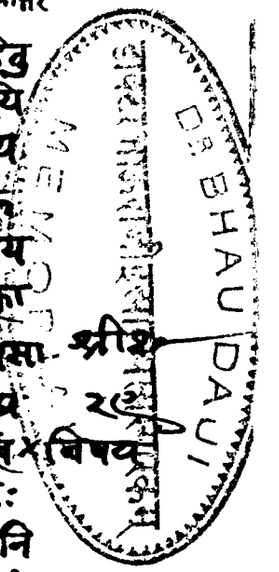

श्रीश २ विषय

तथाचदोषाद्यतिरिक्तज्ञानजनकसामग्र्याज्ञाततात्प्रत्यक्षकालेपिस ता दप्रमात्वामपिप्रामाण्यमेवस्वतस्त्वंतदर्थः। विनष्टेदोषस्यदोषत्वेनप्रमस्यज्ञेस्य तुज्ञाततापेक्षकदोषाभावाद्भ्रमेप्रामाण्याग्रहेपिनदोषइत्यर्थः।=९

नेत्यर्थः। अननुव्यवसायसामग्रीसत्वादेवसामग्रीमंदर्शयति। प्राक्तनमिति। विनष्टेदोषस्यदोषत्वेतुप्रामाण्याग्रहेपिदोषः। तद्ग्राहकस्यप्रामाण्याग्रयाग्राहकत्वात्। प्रामाण्यग्राहकत्वेनभट्टमतसिद्ध्यर्थमेवैति। तेनैव। दोषेणैवभ्रमेणैववा। नचयत्रालौकिकंप्रतियोगिमज्ज्ञानंततोलौकिकंतदभावप्रत्यक्षेत्येतन्नाप्रामाण्यस्वतःस्त्वापत्तिः। दृष्टापत्तेः। नन्वतर्हिप्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतःपरतोविवेकोनस्यात्। घटज्ञानमित्यादिपदज्ञानातिरिक्तयाथार्थ्यग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वपर्यवसितस्यपूर्वोक्तस्वतस्त्वस्यप्रामाण्येतदभावस्यचाप्रामाण्येसत्येनतद्विवेचनोपपत्तेः। कश्चित्तुतन्मतेऽभावस्यानुपलब्धिग्राह्यत्वेनसतिप्रतियोगिभ्रमेनाभावज्ञानमनुपलब्धेः कारणस्याभावादित्याह। तच्चिंत्यं। वक्ष्यमाणहेतोः सिद्ध्यर्थमाह। अथंघटइत्यादि। घटत्वेनेति। प्रकारतयेति। एतेनतातात्पर्यं,घटत्वप्रकारकत्वमपिदर्शितं। यत्तुतत्वयानुगतयोरभावादाह। विशेषतइति। विशेषतोव्याप्तिस्मरणादेवानुमितिसंभवात्पूर्वंपूर्वंस्मरणादुत्तरोत्तरस्मरणेपपत्तेः। प्रामाणिकत्वेनानवस्थाया अदोषत्वात्। कश्चित्तु। सामान्यतोव्याप्त्याविशेषांशेत्तरंविशेषव्याप्तिग्रहेपिसंभवतीतितदभिप्रेत्याह। विशेषतइतीत्याह। नचासन्निकृष्टपक्षकानुमितौ

रो० प्र० ३०

कथंज्ञातताज्ञानंतदाश्रयासन्निकर्षादितिवाच्यं।तत्रज्ञानग्राहकसामग्र्यभावेनप्रामाण्याग्रहात्त
थापिनिरुक्तयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वरूपस्यतत्त्वाक्षतेः।अन्यथायत्रातीतपक्षक
साध्यकानुमितिस्तत्रज्ञाततायाएवानुत्पादेनप्रामाण्याग्रहेकागतिः।घटत्वेपीत्यर्थेसतिकागति
रित्यन्यथेत्यन्यथे।त्येनाचार्यैस्तत्रज्ञाततानुत्पादेनज्ञानग्राहकसामग्र्यभावादेषस्योक्तत्वा
त्।एतेनपूर्वोक्तस्थले अहंज्ञानवान्ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमितेरेवतत्रप्रामाण्याग्रहः।नचतथा
पिकुतोज्ञाततायास्तत्रज्ञानंतदीयतानियामकस्वरूपसंबंधविशेषणात्मवृत्तेः ज्ञाततायाम
नसेवग्रहादितिनिरस्तं।उक्तीतपक्षसाध्यकेप्रतीकारात्।कश्चित्तु।अतीतानागतस्थलेज्ञातता
ज्ञत्वादेपितद्ग्रहादेवानुमितिः।तदभावग्रहेपिदोषवशाद्भ्रमोत्पत्तेः फलबलेनतथाकल्पनादि
त्याह।उच्चनुमानमाह।एवंघटइति।घटः पटोनपटोत्रनास्तीत्यदोकश्चनधर्मेणसतेद्रव्य
विवादः।सचनद्रव्यादिषट्कान्योन्याभावःप्रतियोग्यनुपस्थितोतदभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः।न
चाभावत्वप्रकारकज्ञानएवप्रतियोगिज्ञानेहेतुः।तथापिस्वरूपतोजात्यतिरिक्तपदार्थभा

श्री ४ ३०

नानभ्युपगमादित्याह।अभावत्वमिति।स्वरूपविशेषेनानुगतइत्यतआह।खंडोपाधिर्वेति।एतेन
समवायेकार्यसमवायान्यतरप्रत्यासन्नाभावएवाभावत्वं।घटाभावोनास्तीतिप्रतीत्याभाव
साधारणोगगनाभावएवेवा।द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावरूपपदार्थविभाजकोपाधिरेवेतिनिरस्तं।के
वलान्वयिनाभावांतरेणाविनिगमनाविरहाच्चायदित्यभावत्वस्यैवान्यस्यापिस्वरूपतःप्रकारता
तदापूर्वोक्तसत्प्रत्यभावएवाभावत्वं।तत्प्रकारकप्रत्यक्षएवप्रतियोगिज्ञानेहेतुः।अभावाभावश्चाति
रिक्तोभावत्वप्रत्यक्षप्रमानुरोधादितिबोध्यं।भ्रांतेत्यादिमूलस्थभ्रांतत्रीतिहत्योः प्रकृत्यभेदरू
पसंकरापत्त्यर्थकत्वेतस्यैवप्रतिबंधकत्वादित्यगिमग्रंथेनलगतिः।प्रवृत्तोबाधग्रहस्याप्रतिबंधक
त्वादित्यतोन्यथाव्याचष्टेभ्रांतमित्यादिना।पर्यवसितार्थमाहभ्रमेत्यादि।उत्तरग्रंथदृकार्थमाह।
बाध्येत्यादि।यदिनतत्रेति।यदिकारणबाधावतौरस्यधर्मितावच्छेदकनियंत्रितज्ञानेरेवप्रतिबंध
कत्वात्तर्हितास्मिन्नदंत्वविशिष्टरजतविशेष्यकत्वाग्रहेपिरजतताविशेष्यकग्रहेबाधकाभावः स्यात्
तः।अतएवाहान्यथेति।मूलेऽपनायकेति।ननुभ्रमविषयकस्यतमुरुषज्ञानस्यभ्रमत्वमापा
द्यते।पुरुषांतरीयस्यवाआद्येबाधानवतारेत्यादिद्वितीयेऽपनायकेतिचकारेणपूर्वोक्तसमु

नेदरजतमितिबाधस्येत्यर्थः।८४

श्चयः। भ्रमोनभ्रमजप्रवृत्तिः दीधितौ। उत्तरकालंचेति। अयमर्थः। अनुव्यवसायेबाधानवतारद्वारा यांयङ्गमत्वमापद्यतेतत्रकदाकंतस्मिन्व्यवसायोत्तरद्वित्रिक्षणोत्पन्नेचतुः पंचादिक्षणोत्पन्ने वाऽऽद्येतदुत्सर्गगृहीतमेवेष्यतइत्युक्तं। द्वितीयेऽपनायकस्यैति। यद्वाबाधादिनाऽनुत्तरंव्यव सायविषयकयत्ज्ञानं तस्येवभ्रमत्वमापद्यतेतन्नेदमुपनायकस्यैतिबोध्यं। नतुग्रहणंनत द्विशेष्यकत्वादिग्रहणंउपनायकस्यतदुपनायकस्याव्यवसायस्य। मूले। धर्म्यग्रहे धर्मिणःप्रा माण्याश्रयज्ञानस्याग्रहेइत्यर्थः। गुरुमतेतानस्वस्वप्रकाशंतंतस्यस्वाविषयकेऽपिस्वविष यकज्ञानकार्यकारित्वात्वास्वविषयकत्वोदयः। तत्राद्येधर्मग्रहेत्यादि। अंत्येस्वप्रकाशेऽपि स्वमात्रसाक्षिण्यइत्यादि। दीधितौस्वसामग्रीतिस्वस्यज्ञान स्वसामग्रीचक्षुरसंयोगादिस्तदु क्त ३१
त्पादित्यर्थः। स्वज्ञानस्वधर्मः प्रामाण्यंतज्ज्ञानंच। स्वविषयोघटादिस्तत्रत्वसामग्रीबलादेवस्वधर्मः प्रामाण्यंस्वविषयोघटादिः। ज्ञानेस्वधर्मप्रामाण्यग्रहेयोग्यत्वादित्यनुपयुक्तमतस्तद्ग्राहक त्वोपगमेधीत्युक्तं। तथाचतत्सामग्र्यास्तदेवकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यथारज्ञा त्यनंगीकर्तृनयेनाह। अगृहीतभेदेति। आदिपदाद्विषययोरगृहीतासंसर्गकज्ञानस्यस्वस्य

पिग्रहः। घटप्रामाण्याभावस्यापिघटादिज्ञाननिष्ठस्यापिग्रहइत्यपिकश्चित्। मूलेव्यभिचाराद्दिति अन्वयव्यभिचारात्। अन्वयव्यभिचारप्रसंगात्प्रमामात्रेप्रामाण्यग्रहोनस्यात्। भ्रमेपितद्ग्रह सामग्रीसत्त्वादित्यर्थः। विषयविधयाप्रामाण्यंस्वानुव्यवसायानुमित्योकारणंनचभ्रमेतदस्तीत्य नआह। नचयत्नेति। नभ्रमव्यावृत्तंगृह्णीयादित्यस्यमूलस्यसमाधानमाह। ज्ञानग्राहकसाम ग्रीमात्रत्वादितिमूलं। तथाचभ्रमप्रामाण्यग्रहेपिनक्षतिरितिभावः। दीधितौनिश्चयरूपत्वा त्। निश्चयकार्यकारित्वात्। तथाचस्वविषयानिश्चयार्थमितिमूलस्यापिविषय निश्चयका र्यकारित्वार्थकत्वमित्यर्थः। अज्ञानेबाधकमाह। तथाचेत्यादि। अर्थनिश्चयाधीनानिश्चितप्रा माण्यकज्ञानदधीनाअगृहीताप्रामाण्यकार्थनिश्चयाधीनाप्रामाण्यनिश्चयेप्रामाण्यग्रहका उन्मूलनादितिकश्चित्। ननुपरिशेषः। परतोग्राह्यत्वेसतिग्राह्यत्वेसंभवतिस्वतोग्राह्यत्वेपिपर तोग्राह्यत्वस्यतेरूपमादित्यतोन्यथोपपत्तीति। अन्यथोपपत्तिः स्वतोग्राह्यत्वेसतिग्राह्य
स त्वइदमेवचपरतोग्राह्यत्वं तथाचेतदभावेतिग्राह्यत्वमेवहेतूकार्यमिति। परंपरत्वप्रकारकं

ज्ञानंतादृशज्ञातताबच्छादित्यनुमितिरप्रामाण्योपनयसहकारात्संशयरूपैवोत्पद्यते। पक्षविशेष्यकपरामर्शादिपतद्विशेषणकानुमितिस्वीकारादतोमूलेलिंगंचेति। ननुधर्मिज्ञापकत्वेनसन्निकर्षस्यापि संशयहेतुतातथाचधर्मितापकंज्ञाततारूपंलिंगमेवसंशायकमस्त्वतोलिंगंचेत्यन्ये। तायमानंलिंगंनकारणमतआह। लिंगनिश्चयइति। तथाचतत्स्थितिमूलेनालिंगनिश्चयस्यैवपरामर्शादितिलिंगसंशायस्यैवलिंगिसंशयहेतुत्वादाह। लिंगनिश्चयइति काश्चित्। अत्रत्पक्षेउत्तरपक्षेअत्रयंनिश्चयस्त्वत्पदेनयन्निश्चयत्वेनप्रतिबंधकंमित्यर्थोलाभात्। तेनप्रतिबंधकभूतसाध्यनिश्चयसामग्र्याअनुमितावप्रतिबंधकत्वेपिनक्षतिः। तत्रासिसाध्यविषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयत्वेनेवप्रतिबंधकत्वादिति ध्येयं। ननुलिंगनिश्चयोनसंशायकइत्यत्रांप्रकृतेचतदभावाद्संशायः स्यात्अतःसत्वति। तदभावेप्रामाण्यानुमानंनस्यादिति। प्रामाण्यसंशयोनप्रतिबंधकोनवातत्सामग्रीतथाऽतोलिंगनिश्चयइतियन्निश्चयस्येतिसामान्यतउपादानंतदभावतव्यावर्त्तकादिनिश्चयसंग्रहायनत्संग्रहेणप्रामाण्यग्रहेणाप्रामाण्यसंशयाभावोपपादनं। प्रामाण्य

> प्रामाण्यज्ञानवद्दृश्यत्वंज्ञानपदंव्याचष्टेनिश्चयइतीशरोमणिः=२

यारभ्यगृहीतदृतीयंतोपरामर्शंयंथोलिखितः=२

स्याप्रामाण्यव्यावर्त्तकत्वादिति . वइति। स्थितिकालेतुविशेषदर्शनेनेवप्रतिबंधइति तदभावादिति। विशेषश्चतद्भावायदवच्छेदेनतदभावव्याप्यंतदभावोवाग्रहीतोयोवातदभावं व्याप्यंगृहीतइति। सामंजस्यादिति। तया२
उत्पत्तिकालेप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यसंशायकारणस्याभावेननसंशयइति। संप्रत्ययेति। तथाचकार्यकालइति
ना त्येनकारणंयदितदाकार्यकालव्यक्तित्वविशिष्टस्यपूर्वक्षणेभावान्नकार्योत्पादस्यादितिदृश्यंयथाश्रुतदूषणं। अन्यथाकार्यकालोपलक्षितस्यनियामकत्वेदोषाभावात्कारणतावच्छेदकावच्छेदस्यकार्यजन्यकालावृत्तित्वान
यकार्यमेवकिंनतत्तत्क्षणीयेनोपादेयंकार्यमात्रेना। आद्येमणुत्पत्तिकालीनदाहात्प्रसक्तिः। अंत्येमणौपू
र्वक्षणेपिमण्यभावस्यदेशांतरीयदाहकालीनत्वेनकार्यकालवृत्तित्वादितिवाच्यं। एवंविधविकल्पआद्योहिसम
वायिकारणस्यापिकार्यकालवृत्तित्वेनकारणतानस्यात्। स्यान्नकस्यचिद्। घटोदःक्षणंकंतत्समुत्पत्तिसंबं
क्षणः धेनकार्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेसतिकार्यपूर्वक्षणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मेर
वकार्यसहवृत्तित्वेनकारणतेति। यद्वायथाकारणंघटैकाव्याप्तितथासामग्युत्तरंकार्यमितीयमन्याप्ति
स्तथाचसामग्युत्तरक्षणत्वेसतियत्तत्प्रतिबंधकाभावस्यतत्तत्समवायिकारणस्याधिकरणावृत्तित्वंतत्व का
धिकरणमितिव्याप्तेरेवकार्यसहवृत्तित्वेनेहलघुत्वमितियत्रतात्पर्यं। काश्चित्। कार्यकालोपलक्षितस्यप्रकृते
कार्यनियामकत्वेनसंभवति। तथाहि। कार्यंतत्कालोत्पन्नंस्वकार्यमेव। ननुतद्व्यक्तिरूपंतथाचपूर्वक्षि

अन्येकल्पे=५ यत्किंचित्कार्यकालवृत्तिविनश्यदवस्थक्षणोदः सकाशादुत्पन्नसाधि १=५

नसंशयकालीनसाबलीढनिश्चयाभावस्यपूर्वकालेसत्त्वात्। निश्चयोत्पत्तिकालेसंशायस्यदुर्वारत्वादिति। नचाविनष्ट
दवस्तुत्वेनप्रतिबंधकाभावोविशेष्यः। तावतानमण्युत्पत्तिकालेदाहापत्तिरितिवाच्यं। विनष्टयदवस्तुत्वंहिविनाशासा
मग्रीसमवहितत्वं। सान्यमण्यादिसामग्र्येवपर्यवस्यति। तथान्यमण्यादिसामग्र्यभावस्यविनिगमनाविरह
णानवछेदकत्वात्। स्वतंत्रकारणतायामेवविश्रमादित्याह। तद्धित्यं। मणिसामग्रीति। यदिप्रतिबंधकसामा
ग्र्यस्वेनसामग्रीप्रतिबंधिकातदामण्यसाधारणरूपायाः सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनतदभावस्यकार्यका
वश्यात्वेनहेतुत्वान्मणिसामग्रीकालेदाहोनस्यादित्यर्थः। अनुमितावितिं। सिद्धिकालेसिद्ध्यभावा
भावात्यथात्वयातस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वंनेष्यतेतथामयापिमणिसामग्र्यभावस्येत्यर्थः। आत्मादयो
क्तसामग्र्यभावंघटयंति। विशेषेति। केवलायाः कार्युपस्थितेरितरकारणनिश्चयाप्रतिबंधकत्वादाह। विशेषद
र्शनाद्यभावेति। आदिपदात्कचिदालोकसंयोगादिपरिग्रहः सामग्रीफलोपहितंकारणंचक्रंतथानिश्चयसा
मग्रीतः संशयसामग्रीबलवतीतिनघटतेऽतआह। इंद्रियसंनिकर्षादीति। स्वयमनुशयमाह। सामग्रीति।
तथाविधा० विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टाः संशयसामग्रीत्यत्रसामग्रीपदत्यागेबीजमाह। आत्मादी
ति। एवंसंशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं० ज्ञानघटितमुभयप्रकारकज्ञानत्वं० तदघटितं शुद्धमुभयप्रकारकत्वं।

नीलघटत्वसंशायत्वस्या० नीलघटत्वं। निश्चयत्वस्यकार्यतानवछेदकत्वेदृष्टांतः। एतेनतत्त्वनिश्चयत्वेनप्रतिबध्यत्वंअपेक्षाबुद्ध्यनुपा
पत्तिः। विशेषदर्शनस्यानेनजन्यत्वात्। विशेषदर्शनविरहविशिष्टसंशायेसत्यपितन्निश्चयोत्पादस्यापाध्यायमतमपास्तं। नविशेषदर्शनाभावविशिष्टतद
भावस्तत्त्वनिश्चयेनप्रतिबंधकसंबोधकालीनपरामर्शेनानुमित्यनुत्पादप्रसंगेनैवतन्मतसंभवयुक्तिकमितिवाच्यं। तत्तत्परामर्शस्यक्रमेणजनकत्वात्।
प्रतिबंधकेसतिफलोत्पादप्रयोजकस्यैवतथात्वेनतत्तत्परामर्शभिन्नपरामर्शस्यैवोत्तेजकत्वात्। ननुयत्रपरेसाध्यसंशाय्योत्तरंअपेक्षानुप
न्नकस्त्रिक्षणावस्थायीपरामर्शसतोनुमितिस्तत्तः प्रत्यूहिकबाधस्तत्रतदुत्तरमनुमित्यापत्तिः। तस्यपरामर्शस्योत्तेजकत्वानंगीकारे
सतिसंशयेप्रथमतानुमितिर्नस्यात्। नचसिद्धाप्रतिबंधादेवतत्रबाधोत्तरंनानुमितिः। सामानाधिकरण्येनपूर्वानुमितौसत्यांतदवछेद
नानुमितिसंभवादितिचेन्नैवं। अपेक्षाबुध्यैतरमनुमित्यादिरनुत्पादात्। अन्यथासोत्तरविशेषगुणेनतन्नाशात्तस्यत्रिक्षण
नवस्थायित्वेहित्यादेः प्रत्यक्षतानस्यात्। यदिचहित्यत्रप्रत्यक्षसामग्रीतन्नाशप्रतिबंधकादित्यंवातन्नाशेविशेषसामग्री
त्वंकल्पेयते।। तथापिनदोषः। हृदेनकस्त्वंअनुमित्यनुत्पादस्यदोषविशेषायजन्यतज्ज्ञानमात्रप्रतिबंधकात्तदभावनि
श्चयादेवोपपत्तेः। नचैवमेतस्यावश्यकत्वेतदभावज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वमानाभावः। संशायसत्त्वेविनापिविशेषदर्श
ननिश्चयोत्पत्तिप्रसंगात्। नचतद्धेतोर्विशेषदर्शनस्याभावादिभावः विशेषदर्शनस्यव्याप्यव्यावर्त्तकादिभिन्न
तयाव्याप्तेश्चान्येन्यात्यंताभावगर्भतयानानाकार्यकारणभावप्रसंगात्। ममतुतत्तज्ज्ञानाभिधिकाविशिष्टाभावस्यै
कत्वस्पहेतुत्वात्। अंधकारेघटसंशयोत्तरंत्वत्प्रत्यक्षहेत्वालोकसंयोगव्याप्येदर्शनादिसाधारणभ्रमविरोधित्वस्यैक
स्याभावेननत्वेनरूपेणाप्यनुगमार्थितुमशक्यत्वात्। एवंसंशायाप्यवहितोत्तरत्वस्यतत्तल्लक्षणपर्यवसा

पित्तेनाप्यननुगमोबोध्यः। ममतूत्तेजकानामननुगमेपिनदृष्टिरुत्पादकस्यत्वविरुद्धत्वात्। आलोकसंयोगादिकाल्ली
ननत्वादात्ममनःसंयोगादीनामेवोत्तेजकत्वंअतोननसंबंधभेदेनदोषः। एतेनोपाध्यायमतेतदभावस्यैवज्ञानेनिश्च
यप्रतिप्रतिबंधकत्वेननदभावनिश्चयोत्तरंसंशयस्यादित्यपिपरास्तं। तदभावनिश्चयत्वेनसंशयप्रतिप्रतिबंध
कतायाउभाभ्यामपिस्वीकरणीयादिति। तस्मान्निश्चयत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वमेवतत्रबाधकमुत्पाद्यम
इति। केचित्तु। विशेषदर्शनाभावविशिष्टतादृशेन्द्रियजन्यतदभावज्ञानेनतत्प्रतिबंधकतातादृशेन्द्रियजन्य
तान्निश्चयत्वेनप्रबध्यता। दोषविशेषाद्यजन्यत्वंतानेतदभावनिश्चयस्यप्रतिबंधकतायाउभयाभ्युपगतत्वेन
नदूर्वोक्तबाधादिस्थले ऽनुमित्युत्पादइत्याहुः। तुल्यबलयेति। अधिकबलायास्तु अपरकोटिज्ञान
प्रतिबंधकत्वमेववक्ष्यति। उभयविशिष्टज्ञानत्वरूपसंशयत्वंकार्यतावच्छे
दकस्यात्। तदासंशयत्वावच्छिन्नकारणघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वसंभाव्यतापीतिभावः। एतन्मूला
नुरोधादेवसंशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वेइत्यत्रसंशयत्वोक्तिरिति। ननुमास्तु
संशयत्वावच्छिन्नसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकतातुकोटिद्वयविशेषदर्शनाभावविशिष्टकोटिद्वयो
पस्थितेरेवास्तुतन्निश्चयप्रतिबंधकत्वमितिचेन्न। निश्चयत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वात्। एवंप्रागेवतन्निरासादितिमूलेन॥

नचसामग्रीद्वयादिति। तथाचयेदृकारीपसामग्रीदानापरोपस्थितिभावः। मूलेतदेवेति। यथापीतार्थिनस्तत्रप्रवृत्तिस्तथानिश्चि
तप्रामाण्यकज्ञानस्यसत्प्रकारतेपिसंशयस्यादिति। केचित्तुसंशयत्वंनविरुद्धोभयप्रकारकत्वं अयंस्थाणुः सस्थाणुरित्यत्रातिव्या
पनात्। नैकधर्मिघटितंवातत्। अयंस्थाणुः पुरुषश्चेतिसमुच्चयसाधारण्यात्। नचैकत्रसमानाभावोभयप्रकारकत्वंतत्। स्थाणु
र्वापुरुषोवेतिभावकोटिसंशयाव्याप्यनात्। अन्याप्यत्वंतुभ्रमकीनभावाभावज्ञानातिव्यापनाच्च। दूरस्थः संयोगवांस्तदभा
ववांश्चेतिप्रत्यक्षातिव्याप्तेश्च। नचैकधर्मावच्छेदेनभिन्नधर्मानवच्छेदेनवातादृशज्ञानत्वंतत्। संशयस्यानियमतोवच्छेदक
त्वानवगाहित्वात्। दूरस्थःसंयोगवांस्तदभाववानित्यादिशाब्दबोधातिव्याप्तेः पूर्वोक्तदोषाच्च। तस्मात्संदेहीत्यनुव्यवसा
यसाक्षिकोविषयिताविशेषः संशयत्वं। तच्चविशेषदर्शनाभावस्यकार्यतावच्छेदकंधर्मिज्ञानस्यैवेति। नचैकत्रविरोधसं
सर्गेणकोटिद्वयावगाहिज्ञानंशयइतिवाच्यं। विरोधोहिनकोद्योरेवपरस्परंसंसर्गः। स्थाणुर्वापुरुषोवेत्यत्रविरोधेण
योःपरस्पराप्रकारकत्वात्दूरस्थःसंयोगीतदभाववांश्चगुणः संयोगीनवेत्यस्यवक्षांशेपिसंशयत्वापातात्। नापिकोटि
धर्मिणोरिदंरजतंनवेत्यादौधर्मिणिसमवायस्यसंसर्गविधयाउभानेरजतार्थिप्रवृत्तिर्नस्यात्॥ नचविरोधस्यसंस
र्गतेभानाभावः। संशयस्यचैवंरूपण्यायतस्यसंसर्गत्वाभ्युपगमेगगनादेरेवसर्वत्रसंसर्गतारूपकृतंतस्यसंसर्गतेनेति। भव
तुवाविरोधस्यसंसर्गतातथापितत्संसर्गेणतत्ताननसमाजाधीनंकिंतुविशेषादर्शनायधीनमिति। एवंनिश्चयत्वंवि
शेषितविशेषानतुसंशयान्यत्व। निश्चयान्यत्वमेवसंशयत्वमितिविनिगमनाविरहादिति। संशयत्वंनकार्य
तावच्छेदकमिति। यत्तमदूतिप्राहुः। तत्सर्वमापातरमणीयं। तथाहि। गोत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वात्तत्रयेनतदभाव
ग्रहविरोधित्वमितिविरोधसंबंधेनतदवगाहिज्ञानस्यतदभावज्ञानप्रतिबंधकतापाद्यत्वात्तच्चकोटिधर्मिणोरेव

संसर्गः। नचैवमुक्तेक्तिरूढेः प्रवृत्तिर्न स्यात्। त्रैतादिरोधावच्छिन्नसमवायस्य संसर्गत्वेनसम्बन्धस्य पिभानात्तत्र तुपपत्तेः। नचु समवायभानावश्यकत्वेरोधिधस्यतत्रभाना भावः। समुच्चयबाधकत्वात्तस्य। नचतथापिविरोधसंबंधेनकोटिद्वयज्ञानत्वविशे दर्शनोदेश्वकार्यतावच्छेदकमितिवाच्यं। धर्म्यंशेस्थाणुत्वव्याप्यदर्शनेपिधर्म्यंशेतत्संशयात्तद्धर्मिकस्थाणुत्वव्याप्यव ज्ञाना भावस्यतद्धर्मिकस्थाणुत्वा भावव ज्ज्ञानत्वकार्यतावच्छेदक। ननुतत्संशयत्वमित्यस्येवयुक्तत्वात्। कूटत्वतद्भावव्याप्य वत्ज्ञानप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः। विरोधभानंतुकुत्रचित्तद्दोषात्। तज्ज्ञात्कारणाद्वा। तदुक्तं। क्वचिद्विरोधभानस्यापि त्स। मग्र्यधीनत्वात्। यदिहि विरोधभानविशेषादर्शनायधीनंतदासमुच्चयोपिविरोधमगाहत। अभावसन्निकर्षादे भावप्रत्यक्षत्ववत्। विरोधसंबंधेनतत्प्रत्यक्षत्वमपिसामान्यतएवपरं कार्यतावच्छेदकंनतुसंशयत्वघटितंनिश्चयेपि तत्त्वात्। अव्याप्यवृत्तिता भ्रमस्थलेचदोषविरोषान्नविरोधभानमित्यपिवदंति। नचसाधारणधर्मतद्धर्मिज्ञानस्ये वतद्धर्मिकतत्संशयत्वादिकंकार्यतावच्छेदकंमानाभावात्। कोद्युपस्थित्यान्यथासिद्धत्वात्। तस्याश्चविशेषणत्वा नत्वेनवोपयोगात्। अन्यथाधर्मिज्ञानजनकस्यचहेतुताप्रसंगात्। नवासाधारणधर्मवज्ज्ञानस्यनत्कार्यावच्छेद कं। असाधारणधर्मवज्ज्ञानादपितदुत्पत्तेः। तदुत्तरंत्वादेस्तथात्वेमानाभावाद्धेरवाच्यरामर्शानुमित्यादे। अनन्यथा सिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्यसाद्धव्यत्वात्तत्रापिप्रकारांतरसत्त्वादित्यन्ये। नचरेणुनागच्छतःपवनस्यत्वादिसंदेहेध र्मिनियमोनस्यात्। व्याप्यव्यावर्त्तकादिज्ञानस्यैवज्ञातधर्मिणिसंशयापादनेरूपत्वात्। एवंसंशयत्वनिश्चयत्वयोर्विषयीकृतानिर्देशत्वेमानाभावः। समुच्चयस्यापितत्प्रसंगाच्चुतथात्वेवाकार्यतावच्छेदकत्वेमानाभावादुक्त रीतेरित्यलमविशेषदर्शनाविशेषदर्शनोवाप्रायस्त्रिमेति। निरासादिति। संशयत्वंयथानकार्यतावच्छेदकतथा प्रपंचितमेवनिश्चयत्वमपिनतथा। इतरकोटिप्रकाभावेदंवतद्भानोपपत्तेरिति। अथैवमिति। यदिसंश

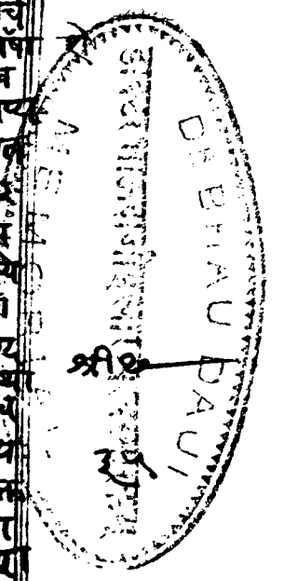

यत्सामग्र्यानिश्चयत्वप्रतिबध्यतावच्छेदकंकिंतूभयभासकादुभयभानांशएवसंशयः। तदाप्रामाण्यतद्भावोपस्थितिभ्यांत्रा माण्यसंशयएवप्रकृतेस्यादित्यर्थः। तुल्यबलायाइतरकोटिज्ञानत्वनिश्चयत्वबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकं। संशयोच्छेद प्रसंगात्। निश्चयत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वात्। इतिव्यस्ताप्यधिकबलायाइतरकोटिज्ञापकत्वंसामग्र्याअपरकोटिज्ञा नप्रतिबंधकत्वं वाह। तुल्यबलाभ्यामित्यादिना। कारणमर्यादयेति। एकज्ञानकारणमेकस्मिन्नात्मन्यनेकदोषकल्पने दनचएकमेवज्ञानमुत्पादयतीतिनियमोमर्यादावस्फुतोऽपवादेकेकल्पमिति। अथपीतत्वाभावादीत्यस्यतज्ज्ञा नस्यसंभवदुत्पत्तेनान्यथः। आदिपदाद्दोषाभावः शायंपीतत्वोपस्थितावपिनतस्याविशिष्टबुद्धिः। इंरथेकिं तुपीतत्वाभावस्येतिसूचितं। विषयनिरूपणंतन्यस्यज्ञानग्रहस्यसामग्रीस्वकार्यतावच्छेदका वच्छिन्नेजनयितव्ये। धिकबलेत्यर्थः। तत्रयुक्तिमाहअन्यथेति। तत्पकारकत्वादेरित्यादिपदात्सविशेष्यकज्ञान त्वसंग्रहः। एवंतमसिघटाभावोरूपस्थितौ आलोकसमवधानेपिसंशयःस्यात्। तस्माद्धिकबलत्वफलबलक ल्पनीयंतद्बलंचतत्सामग्र्याइतरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वमिति। फलितं। यस्कतोयदंशेव्यवसायस्यप्रामाण्यनिय मस्तद्वृत्तस्यभानसामग्र्येवाधिकबलं। नप्रामाण्यस्य। तस्मात्पूर्वंप्रामाण्यानुपस्थितावनुव्यवसायेजातेपिप्रा ण्यसंशयान्नस्वतस्त्वमित्यस्यतात्पर्यं। निश्चयसामग्रीसत्त्वेसोपिस्यादत आहाधिकबलेति। तत्रधर्मितावच्छेदकविशि ष्टज्ञानंतत्प्रकारकेस्मृत्यहेतुतिसूचनायधर्मितावच्छेदकविशिष्टेति। अन्यथाप्रकारांतरेणधर्मिज्ञानेप्रका रांतरेणसंशयस्यादितिधर्मिनिर्विकल्पकात्। संशयानुत्तेराहधर्मितावच्छेदकतीत्यपिकश्चित्। प्रक तेचपुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वंधर्मितावच्छेदकतादृशज्ञानप्रमानेनतिसूत्रयात्। तआचत

द्विशिष्टधर्मिज्ञानेप्रामाण्यस्यापिज्ञानान्तसंशयस्यादिति। अनुमानादिति। कश्चिदिन्द्रियसंनिकर्षस्पर्शादि
न्द्रियस्यघातत्सामग्रीत्वादिति। तत्सामग्रीत्वेन तादृशधर्मिज्ञानसामग्रीत्वेन। अत्रान्यप्रतीत्यन्यथासिद्धिरपिबोध्या
ज्ञान। तादृधर्मिज्ञानत्वेनानत्वेवेति। विशेष्यज्ञानसामग्रीत्वेनेहेतुत्वानस्यात्किंतुविशेष्यज्ञानत्वे विशिष्ट
नस्यात्रुटधवादितिवाच्यं। प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाखिलेसार्वत्र्यापत्त्याज्ञातस्यात्रुटत्वादितिवाच्यं। तत्रमी
मांसकस्य तेनत्रामाण्यनिश्चयेनसंशयेनसंशयमुत्थापयति। तथागोणमेतत्पूर्वोक्तयुक्तिरत्नचरमणीयेतिपा
वः। गोणत्वमेवविवृणोति। उत्कटत्वमिति। मूयस्कोटीति। मूयसुत्तानेखुतकोटिसहचरितइत्य
र्थः। नयतत्तथा। नचोत्कटत्वंजातिः। चाक्षुषत्वादिव्याप्यानानास्यादतआह। शब्दत्वेति। विनि
गमनाभावेपिबोध्यः। परंवित्यस्योत्कटत्वमितिशेषः। नन्वतदेवेति। कारणीभूतज्ञानेतावद्धर्मविष
यकत्वंकार्यीभूतज्ञानेतावद्धर्मविषयकत्वेननियामकं नियामकंभवितुमर्हति। कारणीभूतज्ञानेतावद्ध
र्मविषयतानियामकोदवकार्यीभूतेपितावद्विषयतोपपत्तेः। तावद्धर्मविषयत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेमा
नाभावाच्च। उत्कटत्वमपिविषयतादिविशेषइतिवदतोनोत्कटत्वंजात्यवगम्यते। निर्विकल्पकत्वसमुच्च
यत्वंघटपटोभयविषयकत्वादीनामपिविषयिताविशेषत्वापातादिति। साक्षात्कारीतितादृद्रियजन्य
भ्रमनोदृद्रियजन्यविपरीतज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। अतएवत्वन्निर्णयेपिचाक्षुषोभ्रमः। नच

शंखोनपीतइतिचाक्षुषधीकालेशंखःपीतइतिभ्रमोहोषाभावादेवनोत्पत्स्यतइति। तत्प्रतिबंधकत्व
नयेतिवाच्यं। दोषस्यासंसर्गाग्रहेपक्षणीयत्वान्नपीतइतिचाक्षुषानंतरंदोषाभावादेतत्सत्वेपिभ्रमान
दर्शनं। अतएवोक्तं तद्ज्ञानेतिनादिनेति। दोषगुणयोस्तथात्वेनसंसर्गाविषयीतज्ञानस्यापिप्रतिबंधक
त्वात्तन्निश्चयसामान्यस्यसंशयत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंतदास्याद्यदिकार्यतावच्छेदकंस्यादतउ
विशेषइति। तथाचविपरीतनिश्चयस्यलौकिकसन्निकर्षजन्यनिश्चयान्नदोषविशेषाजन्यज्ञान इत्र
तिबंधकत्वात्तत्वंसंशयस्यप्रतिबध्यतमइत्यभिमतमिति। काश्चिनुपत्रमेत्यप्रक्षकालेलघुतरंवादोषेजातः
लघुतरंपीतत्वादिग्रत्यक्षंतत्रतादृद्रियजन्यप्रत्यक्षसत्वात्पीतत्वादिग्रत्यक्षंनस्यादतआह। विशेषइति। दो
षविशेषाजन्यएवज्ञानेतथात्वंनप्रतिबंधकमित्याह। अन्येतुनन्वनुमानिकपीतत्वाभावनिश्चयक
मपीतत्वज्ञानमेवनस्यादतआह। विशेषइतितथाचलौकिकसन्निकर्षजन्यदोषाजन्यत्वेचसविशेषोऽर्थस्त्वा
दृक्। सामान्यत्वंस्वनग्रहत्वेनानग्रहः। ननुमानत्वंसामान्यमेवेत्यग्रहप्रतिबंधकसाधारणंमनोभ्रम
त्वलीयत्वंनत्रसामान्यग्रहप्रतिबंधकसाधारणंप्रतिबंधकतावच्छेदकंतुस्यादतआह। नन्वनुमानेति।
द्वितीयकल्पानिप्रायेणाह। नचपरामाण्यंपरिशेषतोरवगतमादि। अनुव्यवसायात्तूर्वमिति। यत्रानुव्य
वसायात्तूर्वंनाप्रामाण्यंशंकितंतत्रप्रतिबंधकाभावादनुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहेतेतदनंरंप्रामाण्य
ग्रहोनस्यादित्यर्थः। अनुव्यवसायस्यैवकुतःप्रामाण्यग्राहकत्वंजातेर्यथाक्षेनेतिचेत्तत्रोच्यं न

कार्यकारणभावानंत्यप्रसंगात्। प्रामाण्यस्मृतिरपिनस्यात्। उद्बोधकादीनामनुत्तेजकत्वेनातिगौरवात्। घटादिकंप्रतिप्रमेयत्वप्रतिबंधकंतद्बुद्धसामग्रीउत्तेजिकेत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्तथाचदंडादेरकारणत्वं स्यात्। यत्रज्ञानाभासस्तत्रैवकएवचाप्रामाण्यसंशयस्तत्रतत्क्षणएवदोषत्वाच्च। यच्चपूर्वमुक्तंविषयमर्यादोपहृहितेतितदपिनफलानुरोधात्कुचित्कस्याश्चित्सामग्र्याःप्रतिबंधकत्वंकल्पतेत्रतुप्रामाण्यसंशयानेयंसामग्रीप्रतिबंधिकेतिनेयमेवं। अनुव्यवसायस्यासामर्थ्यंकल्पतइत्यस्यायमर्थोयमदुष्टविशेष्यकत्वस्यघटत्वविशिष्टेदंविशेष्यकत्वस्यवापूर्वमनुपस्थितत्वान्नतत्प्रकारकोनुव्यवसायःविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यविशिष्टेविशेष्यधीहेतुत्वान्नचघटत्वप्रकारकत्ववत्तदनुपस्थितत्वमेवाभासतां। नद्वानेसर्वेषामविवादंतंघटत्वेनोद्देश्यकत्वस्यभानेऽनभ्यासदशायांसंशयोनस्यादितिबाधकत्वादिति। अनेनतानीरोषणांतत्रतत्रप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकत्वमपक्ष्यप्रामाण्यज्ञानस्यतद्विशिष्टबुद्धिहेतुतापक्षेऽपियुक्तमुचितत्वादितिनुमादशांप्रतिभाति। परेतु। तथर्मविशिष्टतत्प्रकारकत्वग्राहकत्वेइत्यस्यतद्धर्मविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वग्राहकत्वइत्यर्थः। अनुव्यवसायोहिपुरोवर्तिनिविशेष्यकत्वंघटत्वमपिगृह्णातिनतुघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमवच्छिन्नत्वादेरनवभासनात्तद्ग्रहेप्रामाण्यमित्येववक्ष्यमाणत्वात्। नचघटपटसमूहालंबनानुव्यवसा

यस्यघटंघटत्वेनजानामीत्याकारत्वात्तदुक्तप्रामाण्यमपितद्विषयेदृष्टेघटंघटत्वेनजानामीत्यस्यघटविशेष्यकत्वघटत्वप्रकारकत्वंचविषयस्तदाघटंघटत्वेनजानामीत्याकारःस्यात्। घटविशेष्यकत्वघटत्वप्रकारकत्वयोर्व्यवसायेभासतादितिवाच्यं। अनुव्यवसायस्यघटंघटत्वेनजानामीत्याकारत्वाभावादिंघटत्वेनजानामीत्यस्येतदाकारत्वादिति। कल्पणादिमतीति। तथाचकरणादिमद्विशेष्यकत्वंगृह्णतापिनशरीरविशेष्यकत्वावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारकत्वंपुरोवर्तिशरीरविशेष्यकत्वंगृह्णतिनशरीरत्वंअत्रापिकरणादिमद्विशेष्यकत्वमात्रंगृह्यतेअनुव्यवसायेनत्वंपदंकमिदंनतुतदवच्छिन्नमपिशरीरत्वप्रकारकत्वंतस्यानुपस्थितिरितिध्येयं। स्मर्यमाणेनिर्णयेतथाचपरमिन्नाप्रसिद्धपरमात्मग्राह्यत्वप्रसिद्धपरत्वव्याप्यग्राहकत्वेचसाध्यसिद्धसाधनंसर्वस्येवपरत्वादितिशंक्याश्रयतीतिभावः। तथाचत्वग्राह्यप्रमोत्यत्रमूलेवदुक्तीहि। अनुनिर्णीतेति। घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानवानित्याकारेणघटत्ववतिघटत्वप्रकारकमित्यनेनवास्वेणप्रामाण्यग्राहकमानुमितेर्घटत्वविशिष्टविषयत्वात्तादृशप्रामाण्यस्यअप्रसिद्धत्वेनतादृशप्रामाण्यानाश्रयेवेतमप्यस्तीति। केचितुघटत्वसामानेनद्वितीयेपितदितिबोध्यं। ईश्वरज्ञानादेरित्यादिपदाद्द्वितीयानुव्यवसायग्रहबोधादिपरिग्रहः। ग्राह्यत्वस्यादिति। तथाचमूलेचाप्रामाण्यप्रसंगादित्यस्यप्रमाणंप्रमाजनकंअप्रमाणंतदजनकंतत्प्रसंगादित्यर्थः। अप्रमाजनकत्वप्रसंगात्

 ग्राह्यत्वेबाधइत्यर्थः। अथेनुघटत्वांशेऽन्यप्रकारत्वस्यविलक्षणप्रकारत्वघटितप्रामाण्याग्रय

दित्यर्थेवानोभयथापिक्षति:। पूर्वेत्तरएवेति। तदन्यमात्रग्राह्यत्वेसाध्येबाधात्प्रमानुमितेरनुत्पादबाधा
नवतोनुज्ञातापत्तेरमत्वस्यादिति। कश्चिदित्यस्वरसस्तुअप्रामाण्यशब्दस्यात्मगतोअप्रमाजनकत्व
बोधकतायाहति:। स्व आत्मानेनुनोभयथापिक्षतिरित्युक्तमेवंउार्थांतरेति। प्रामाण्यंस्वाश्रयग्राह्यन
॥३९॥ नेतिपरिग्रहेऽनभ्यासदशाप्रत्यक्षानन्तानप्रामाण्यतत्साधनेऽर्थांतरमिति। ननुप्रकृतेपुनरुक्तमत्वात्आ
ह। निष्प्रयोजनकत्वादिति। तथाचेतनविनापिनिर्वहदुपयुक्तानास्तीत्यर्थ:। निष्प्रयोजनत्वंविहणोति। तथा हि
सिध्यसाध्यनोदीरित्यादिपदान्निषेधकोटेर्बाधकग्रहपरिग्रह:। एवंप्रामाण्यस्यैकोऽनभ्यासस्थळमादाय
हेतुसत्वान्नभागासिधीतिनतदवकाश:। विधेसिध्यसाधनस्यनिषेधबाधस्यानवकाश:। नवाभागा
सिधि:। सामानाधिकरण्येननिषेधसाधकेहेतासत्वादिति। ननुप्रकारत्वोदर्मेदस्याश्रयग्राह्यत्वाभावस्य
त्रस्याश्रय: किमनाभासस्थळीयं ज्ञानंवाश्रयत्वेनपरज्ञानसामान्यं वा। आद्येतन्नप्रामाण्यंप्रतीतावछ
दकत्वेनोपनीतेकिंसर्वसाधारणंप्रतीतावछेदकत्वेनोतीयबाध:। दूष्यज्ञानेनग्रहणास्त्वानुगमाच्चा
तआह। वस्तुतइति। शब्दमात्रइति। स्वज्ञानानुगमादित्यर्थ केचिन्तु। शब्दमात्रेति। प्रकारत्वोर्मेदस्यतावा
छेदकभेदेनेकं। नचघटत्वप्रकारकत्वादिनाऽनुगमो। घटत्वज्ञानमित्यादौज्ञानत्वस्येवात्रविशेष्यतावछे
दकस्यानुगतस्यासंभवादितिभावइत्याहु:। नबाधइति। ईश्वरादिज्ञानग्राह्यत्वेपिचेत्रादिनाग्राह्यत्वाभावादि

तिभाव:। परेषान्नेष्यतेकिंतुनांननुमीमांसकानांगुरुमतेज्ञानत्वंसिध्यसंप्रदायादितिनबयावज्ज्ञानो
पविषयेतावंतंप्रसिध्येत्तत्सामान्यंपरलोमपिकवदुद्भूतानीयंतत्प्रसिध्येत्। घटत्वप्रकारकत्वंमे
कमस्तीतिचेत्। ज्ञानत्वप्रकारकत्वस्यापितथात्वेतानिसंप्रवादिति। एवंचज्ञानत्वादौप्रसिद्धावपिप्रामा
ण्यबाधएवेतिबोध्यं। कश्चित्तु। परेषांमीमांसकानांमप्रसिद्धत्वात्तत्प्रामाण्येऽसिद्धत्वात्सिध्यसाध
नमित्याह। यत्तुघटत्वाद्यवच्छेदकंकेतित्रमापदवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वंवा द्रव्यत्वंवा मीमांसकानम
तं: परेषांमीमांसकानामित्यर्थस्तन्न। एवंसर्वमतेऽप्रसिध्यापरेषामित्यस्यैवमर्थांत्। नेतधर्मि
संबंधेभ्यइति। यद्यपिचत्रधर्मिसंबंधादन्योनानात्रकस्यापियावद्द्रव्यत्वंनास्तितथापि
यत्रैकधर्म्यादिस्तद्वाप्येनेदं एवंतन्नस्तीमधर्मिणिसंशयोनेषयत्सत्वादुक्तसंशयकोटित्व
मिति। नधर्मादिधित्यादिपदाधर्मसंबंधपरिग्रह:। तेनघटत्वादेर्धर्म्मांतरतत्रैवबाधकाभावेनसंश
यकोटित्वेपिनदोष:। कश्चित्तु। नधर्मिधर्मसंबंधेऽन्योन्यमनास्तीत्येवोक्ते। न तेनेषसंबंधस्ती ति।
तदुक्तोदोषइत्याह। प्रामाण्यसंशयजनेति। इदमुपलक्षणं। स्वाश्रयेनष्टतद्धर्मिकस्यापिसंश
यकोटावित्यपिबोध्यं। लाघवेति। तत्पुंस: संशयाभावेपिपुरोवर्तीयं संशयमादाय हेतोर्व्यभि
चारेऽप्यधासस्यादिति। तदधिकरणेति। अत्रसत्येतेनतदधिकरणक्षणातत्क्षणानंतरोत्तर:

दृष्टेनचतुर्थीक्षणानां। नचपक्षचतुर्थीक्षणेतद्धर्मीक्षुसंशयोनजातः साध्यव्यक्तिस्तदापणमा
नीयेतिकिंविशेष्यदृष्टेन। येननवेतिवाक्यं। व्याप्तिज्ञानेनिश्चयेपितत्संदेहसंगात्। कश्चित्तर्कस्यो
त्पादकत्वेपादानं। प्रामाण्यस्यस्वाश्रयग्राह्यत्वेपिस्वाश्रयनाशोत्तरंतत्संशयेबाधकाभावादत
एवसंशयपर्यंतगवेषणं। अन्यथातदुत्तरतृतीयक्षणेप्रामाण्यस्यतानेनान्यस्यतत्परेनतव्यक्तरू
पादानात्तदुत्तरतृतीयक्षणवर्तिज्ञानप्रकारत्वेसंशयहेतुत्वसंभवाच्च। पक्षेहेतुमत्वेविवृणोति। पु
रोवर्तीत्यादिना। धर्मिज्ञानसंपादकेति। नमित्यंत। अयंघटइतिव्यवसायस्यप्रामाण्याश्रयत्व
संपादकंस घटइतिनक्षतिरितिविरुद्धोभयप्रकारकत्वस्यैकधर्मिणितन्मतेसत्वेहेतोर्नासिद्धिरि
त्यर्थः। धर्म्यंतरे पटादौ तथात्वपटादिविशेष्यकसंशयमादायतृतीयक्षणवर्तिसंशयविषयत्वेहेतुर्ध
टत्वमितिदर्शितंसंदह्यमानेत्यंतेन स्वाश्रयगृहीतइत्यनेनसाध्यासाधकः गुणत्वादितिप्र
मेयत्वंगुणइतिज्ञानं तत्रैवज्ञानेज्ञानंगुणेनवेतिसंशयस्तन्त्रगुणत्वइत्यर्थः। अर्थसंशयोपीति। प्रामा
ण्यसंशयजन्यइत्यर्थः यावत्स्वाश्रयविषयत्वसंपादेषांसाध्यत्वेसाधनमुचितंतुस्वाश्रय
निवर्तनीयत्वादिपक्षितत्वेति। अर्थांतरस्यपुरुषदोषत्वाद्विश्वास्यत्वेनोक्तं। देवद
त्तीयत्वादिति। अयंघटइतिज्ञानानंतरमयंदेवदत्तीयोनवेतिस्वाश्रयानिवर्तनीयोयं संशयोवाप्रा

माण्यसंशयजन्यसंशयोवातन्नद्विरोध्यपटघटत्वस्यप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वात्साध्याभावः। घटत्वेहे
तुरस्तुस्वाश्रयस्यविषयेवेत्यादिस्वाकोध्यः स्वकोटिकरूपादि। स्वपदंप्रकृतेहेतुमत्संस्वपदत्वं
प्रामाण्याश्रयपरं। तथाचस्वकोटिकप्रामाण्याश्रयानिवर्तनीयप्रामाण्याश्रयेतरतृतीयक्षणव
र्तिसंशयविरोध्यप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वाभावः साध्यः। अत्रघटेनदंडीयत्वादिकोटिकसंशयवा
रणायस्वकोटिकेति। अत्रस्वाश्रयोत्पत्तिक्षणावधिकद्वितीयक्षणावधिकतृतीयक्षणयोःस्वाश्रयो
त्तरक्षणत्वेनयातद्द्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेसतिचतुर्थक्षणध्वंसाधिकरणत्वंतदुत्तरतृतीय
क्षणेतथात्वस्थित्यपेक्षयातृतीयक्षणत्वंस्वाश्रयनाशाव्यवहितोत्तरक्षणेतज्जन्यायोर्थसंशयःस्यात्सि
द्धसाधनतत्कोटेर्घटत्वादेरप्यसिद्धेश्चानाद्यप्रमायास्वाश्रयानिवर्तनीयेति सनुसंशयः। स्वाश्रयेनिवर्तनीय
एव प्राक्संमतेप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयमात्रस्येनस्वाश्रयनिवर्तनीयत्वादिति। स्वकोटिकस्वा
श्रयानिवर्तनीयप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविरोध्ये घटेघटत्वस्यग्राह्यत्वात्पुनरपिसाध्याभावो
तः स्वाश्रयेणातृतीयेति प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्यनतादृशतृतीयक्षणउत्पत्तिरिति नदोषः।
तादृशमात्रेति। अत्रप्रथमस्वपदंपरिहृत्याश्रयपदेवर्तमानंयत्स्वापिहृत्वाश्रयत्वात्तत्कोटिकसंशयवि
रोध्यघटत्वस्यग्राह्यत्वाच्चसिद्धसाधनं तदाश्रयसंशयविषयत्वेनतदाश्रयकोटिकतादृशसंशयवि

नत्वैव

1 तदिप्रामाण्यघटकपरंतदाघटःप्रकाशेनवेतिप्रकारत्वकोटिकोयः संशयस्तद्विरोध्येघटेघटत्वस्यग्रा

DR B.R. AMBEDKAR UNIVERSITY LIBRARY

ज्ञेऽपेक्षास्याश्रयग्राह्यत्वाभावः साध्य" इति। इदमनुगमनार्थमेति। स्वरूपेणेति। यत्र घट इति प्रामाण्यं। अथज्ञानेतत्रजातिमान्नवेति संशयविशेषेघटएवरूपान्तरेणजातिलेनयत्रजाति मानितिज्ञानेततोघटोनवेतिसंशयविशेषेतत्रघटत्वस्यगृह्यमाणत्वाद्व्यभिचारः। धर्मितावच्छेदकभेदेति। अयंघटइतिनिर्णयेपिचैत्रनिर्मितोघटोनवेतिसंशयविशेषेतत्रघटत्वव्यभिचारइति। आदिपदात्संबंधपरिग्रहः। समवायेननिर्णयेपिसंबंधान्तरेणसंशयादिति। कुक्कुरज्ञानेति तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयस्यधर्मितावच्छेदकोवाकोटितावच्छेदकस्यधर्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वेति तावच्छेदकप्रकारेणस्याश्रयग्राह्यत्वाभावसाध्येइत्यर्थः। स्याश्रयनिवर्त्तनीयैविशेषैरावत्स्याश्रय ग्राह्यत्वाभावसाध्येइतिवार्थः। हेतोरिति विषयत्वादिति। हेतोरवनिर्दोषत्वात्। नचयत्रतृतीयक्षण वर्त्तिसंशयःकदापिनतत्रविषयत्वादितिहेतुर्व्यभिचरीति। तादृशावच्छेदकप्रमाग्राह्यत्वाभावस्य साध्यत्वादित्यर्थः। स्वोक्तविशेषास्याश्रयानिवर्त्तनीयप्रामाण्यसंशयजन्यतृतीयक्षणवर्त्तिसंश यविषयत्वंस्थितिक्षणमादायापिसमञ्जसमितितादृशसंशयविषयत्वादितिहेतोरपिव्यभिचार दिति। केचित्त्विति। अप्रसिद्धिवारणायसाश्रयानरेति। प्रथमेति। स्याश्रयहेतौयक्षणोत्पन्नपुरु षातीयसंशयपूर्वकालीनोनप्रामाण्यसंशयोऽनःप्रथमसमानाधिकरणेति। धर्मितासंशयस्यतत्तः

प्रामाण्यसंशयस्यैवनप्रामाण्यसंशयः पूर्वकालीनोऽनःस्वार्थकोटिकेति। प्रामाण्यसंशयोपिस्वार्थविषयेन चतत्पूर्वकालीनसंशयेकोटित्वमुक्तं स्याश्रयपूर्ववर्त्तिनःपुरुषीयार्थसंशयमादायार्थेव्यभिचारवारणायद्वि तीयस्याश्रयानरेति। पुरुषांतरीयस्याश्रयेनरसंशयमादायार्थेव्यभिचारवारणायद्वितीयसमानाधिक रणेति। अत्रचसमानाधिकरणत्वंतत्तत्क्षणावच्छेदेनैवबोध्यं। प्रामाण्यसंशयस्यापिधर्मि समत्वाकेकोटिलादिति। ननुस्वार्थत्वंस्वविषयत्वगुरुमतेप्रामाण्यस्याप्यस्तीत्यतः स्वरूपसिद्धिरतआह स्वार्थत्वंविशिष्टेति। प्रत्यासत्तिरिंद्रियसन्निकर्षः। सचघटघटत्वोभयसंसर्गावच्छिन्नप्रामाण्यविषयतानिरूपकत्वं। नचविशि ष्टसन्निकर्षोनप्रत्यासत्तिः अनुमितिस्थलेतदभावात्। नचप्रत्यासत्तिलेनानुगमस्तस्योभयसाधा रणस्याभावादतः स्याश्रयविषयत्वेनेति। उक्तंचलेनप्रत्येरेगौरवाद्ध्रुवमनेनेवेति। कश्चिन्नुगौ रवमभ्युपगतंनैयायिकाभ्युपगतंयत्तदीयप्रामाण्यसाधारण्यायन्यायमते वेत्याह। अवचपक्षधर्मविशि ष्टेपक्षधर्मःस्याश्रयविषयकधर्मनिरूपितधर्मकोटिकःस्वार्थसंशयोबोधः। तेनप्रामाण्यसंशयात्पूर्व देवदत्तीयत्वादिनाधर्म्यंतरेप्रवृत्तेनवासंशयेपिनक्षतिः। केचित्त्वत्रसबीजंमत्रसाधारणमिदं ध र्मिजन्यमनःप्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयस्यनुगतंतन्मूलः तत्रसंदिग्धासिद्धिः। एवमग्रेवस्यमाणेप्रयोज म

कलमप्यत्रबोध्यं। प्रामाण्यसंशय वैयर्थ्यमिति कश्चित्, रूपांतरेणधर्मितावच्छेदकांतरेणस्वाश्रयाप्रतिबंध्यसंशयकोटित्वघटत्वादिरप्यस्त्यतआह तथानेति। मात्रार्थीयावदुक्तस्यतद्भिन्नेतेननस्वाश्रयाप्रतिबंध्यसंशयस्यचप्रत्येकंगोरवादाह स्वाश्रयप्रतिबध्येति यत्रापघटानवेतिसंशयेउपनयकालेतत्रमेयमात्रविषयस्तत्रतादृक्संशयाविषयत्वमप्रसिध्यतो, कोटित्वादितिविरोधस्तद्धर्मेणप्रकारकत्वार्थकंतन्मात्रादिति। मुख्यविशेष्येनयावत्स्वाश्रयप्रकारत्यर्थः। तेनदंडीतिज्ञानप्रकारस्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयकोटेर्दंडत्वादेर्नव्यभिचारः। धर्म्यादिति। आदिपदात्संसर्गपरिग्रहः। नचधर्मितावच्छेदकेव्यभिचारः। विधेयतयायावत्स्वाश्रयप्रकारत्वाभावस्यसाध्यत्वात्। यद्वासंशयनिष्ठस्याश्रयप्रतिबध्यतावच्छेदकोटिप्रविष्टप्रकारतानिरूपकत्वादितिहेतोरर्थः। तेनपूर्वोक्तदंडत्वादेर्धर्मितावच्छेदकादेर्नव्यभिचारः। तेषांप्रतिबध्यतावच्छेदकघटत्वादितिधर्मिणिताद्रूप्रकारतानिरूपकेऽपिचारायणायनमात्रादित्यादि। तत्कृतस्तत्कृपयास्मृतमेवसाध्यसंशयनिष्ठतादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकोटिप्रविष्टत्वादित्येवहेतुरितिध्येयं। ननुपत्रत्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयोप्रसिध्यत्तत्रप्रामाण्यहेतुरसिध्येत्तआह आहुरित्यस्यरसवीतनुअग्रेवाच्यसंदिग्धासिध्यत्वमेवप्रामाण्यस्यस्वाश्रयप्रत्यक्षत्वेतत्प्रतिबध्यसंशयकोटिस्थपितत्रसंभवादिति केचित्तत्कृतः संशयपदवैयर्थ्यमपास्तम्

त्वागम्यतइतिबोध्यं। प्रमेयमात्रनिष्ठस्वाश्रयनिश्चयप्रतिबध्यसंशयकोटित्वमप्रसिध्यतीत्यन्ये। स्वाश्रयविषयत्वमात्रस्यविवक्षितत्वेनप्रकृतेप्रकारत्वाभावसाधनेअर्थांतरमितिकश्चित्, यत्र प्रामाण्याभावसंशयादर्थीसंशयस्तत्रार्थेभिचारादाह नत्रप्रामाण्यमिति। नचकदाचिद्भ्रमत्वसंशयजन्यसंशयविषयतयैवनार्थेव्यभिचारेणनव्यत्वसिद्धेतोरसाधारणमितिवाच्यं। अप्रामाण्यसंशयेनजनकतायाहेतोरप्रवेशात्, नवसासंभवति। प्रामाण्याभावसंशयादपितदुपपत्तेः। अतः प्रामाण्यविरोधिपर्यंतानुसरणात्। किंचयत्रप्रामाण्याभावज्ञानेनार्थसंशयस्तत्रव्यभिचारसंभवात्, नतस्यपक्षबहिर्भावःस्वसंतर्सावेशनौचित्यात्, स्वाश्रयेनेहप्रामाण्यसंशयजन्यापिस्मारसिकोर्थसंशयोस्त्येवनजन्यत्वमासेनाह संशयाविषयत्वादिति। तथाचकदाचित्तादृशसंशयविषयेर्थेनतद्विषयत्वघटितहेतुरिति। ननुस्वाश्रयेसतीत्यनुवंधनीयं। तथापिस्मृतादिनाप्रामाण्यसंशयाजन्यापीत्यसंशयसंभवादिति। द्वितीयेप्रामाण्यसंशयेधर्मिज्ञानत्वेनविशेषणज्ञानत्वेनवाप्रयत्नमप्रामाण्यसंशयाजन्यात्। प्रामाण्यहेतुरसिध्यतआह तत्संशयत्वेनेति। ननुतथापितत्रप्रामाण्यसंशयतेनजनकताकुतोवाच्या। प्रकृतप्रामाण्यसंशयस्योत्तरसंशयेधर्मिताज्ञानत्वादिनाहेतुत्वं। ननुतत्रसंशयत्वंनवेत्तआह। तादृशप्रामाण्येति। प्रकृतप्रामाण्येत्यर्थः। तथाचयत्रप्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञा

नप्रामाण्यसंशयः प्रकृतप्रामाण्यादिकमप्यवगाहीतत्रप्रकृतप्रामाण्यविषयकतादृशसमू
हालंबनानिष्ठसंशयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वंप्रकृतप्रामाण्यसंशयस्यापी
तिनहेतुःस्यात्।प्रकृतप्रामाण्यइति।आकूरित्यत्रस्तुअप्रयोजकत्वमेव।अत्रचेत्यादि।तं
त्रतत्रव्याख्यातमतत्।इदंतुबोध्यंस्वयंव्याख्यातहेतावपिअयंदोषःक्वचित्तृतीयक्षणवर्तिसं
शयविषयत्वेप्यन्यत्रस्वाश्रययाह्यत्वबाधकाभावादप्रयोजकत्वं।यस्यपुंसइत्यादिनाभिहि
तंचस्थलंदुर्मिळमितिसंदिग्धसिद्धिः।तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वंप्रामाण्यंतच्चनपू
र्वानुपस्थितंस्फुरतीतिचेत्तथापितत्रपूर्वानुपस्थितेर्हेतुत्वाप्रकृतहेतुरकिंचित्करएवेतिध्येयं।
यदितुप्रामाण्यंतत्स्वाश्रयव्यक्त्युत्तरंतृतीयक्षणेतत्संशयाविषयेनस्यात्तदास्वाश्रयग्राह्यत्वा
भाववन्नस्यादितिस्वयंव्याख्यातहेतौतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वंतथापिसंदिग्धासिद्धत्वमस्ये
वपरैस्तत्रविशिष्टज्ञानत्वादिरूपप्रामाण्यस्यैवसंशयस्वीकारात्।ननुतद्धतीत्यादेरवंचक ४३
चित्संदिग्धासिद्धमितिस्वयंव्याख्यातहेत्वनुसारेणेतिध्येयं।ननुयावत्स्वाश्रययाहकग्रा

ह्यत्वाभावेसाध्येसिद्धसाधनंघटज्ञानपटादीनांप्रामाण्यग्राह्यत्वादतआह।विप्रतिपत्तौउपदर्शितेनेति।
ग्राहकसामान्यप्रवेशेलाघवादात्मादिनन्ययावद्ग्रहविषयत्वस्याप्रसिद्धेश्चाह।ग्राहकंयद्यदिति।
एवंग्राह्यत्वमपिविषयत्वंतथा-वस्वाश्रयग्राहकेणगृह्यतएवेत्युक्तनिष्कृष्टार्थस्यैवाभावःसा
ध्यः।तदोतदुत्तरेत्यत्रतत्पदेनयावत्वाविशेषितइति।अन्यथायावत्स्वाश्रयनिश्चयोत्तरतृती
यक्षणेसंशयाभावात्प्रामाण्येहेतुरसिद्धः स्यादिति।तादृशग्राहइति।यादृशग्रहोत्तरंतस्य
पुंसःप्रकांतरेणज्ञानत्वघटविषयत्वादेर्नतत्रसंशयस्तादृशइत्यर्थः।अन्यथाज्ञानत्वादावे
वव्यभिचारःस्यादिति।ननुतत्रमारुतसंशयोधर्म्यंतरेणज्ञानत्वादेःसंशयस्तथापिव्यभिचा
रःस्यादतस्तत्रेत्यादि।नचतत्पदेनतद्भिन्नग्रहएवपरामर्तुंयुक्तइतितत्रेतिव्यर्थं।लघुप्रकारांतरेण
वारणसंभवेतथाननुस्मरणात्।अत्रस्वाश्रयेयावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वाभावः साध्यस्तेनतू
पंगुणइतिज्ञानोत्तरमिदंज्ञानंगुणोनवेतिसंशयविषयीभूतगुणस्यस्वाश्रयेग्राह्यत्वाव्यभि ग्रा.क
चारःस्यादितिनिरस्तं।अथवातत्पदेनयद्यप्युक्तरूपंगुणत्वादेर्नतथासंशयःसएवपरामर्तुंनी
यइतिसाध्यंनविशेषणीयं।पूर्ववदितिपुरुषांतरीयसंशयवारणायनिश्चयेसतीतिसप्तमीस

मानाधिकरणार्थकेत्यर्थः।केचित्तु।बाधभ्रमकालीनानुव्यवसाये नप्रामाण्याग्रहादाह।पूर्ववदिति
।बाधग्रहाभावेनविशेषणीयमित्यर्थ इत्याहुः।एतत्प्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनेतज्ज्ञानविषयकनिश्च
येनप्रामाण्यविषयकस्यानुव्यवसायस्यबाधादिनाव्यभिचारादाह।तस्यनिश्चयस्येति।साध्यहेत्वोरिति।यद्यपिप्र
कारज्ञानत्वाद्योर्यत्रनसंशयःसाध्यकिरूपादातुमर्हतत्रभयत्रात्रेति।तथापिपूर्वोक्तमत्रापिस्मर्तव्यं
तथासतिनदोषमितिकश्चित्।मूलस्यन्यूनतापरिजिहीर्षुःस्वापनासाधनादिकमुपदर्शयति।अयंव्य
वसायइत्यादिना।तत्रव्यवसाये।नाद्रव्येणसिध्यर्थं।केचित्तुनिषेधकोटेरर्थाभिप्रायादत्रापितत्रेति
नचतत्रापि।तन्मास्तां।तथासतिधर्मितावच्छेदकानियंत्रितप्रामाण्यज्ञानेनिषेधसाधकहेतोर्व्य
भिचारःस्यादित्याहुः।पूर्वरूपं।पूर्वपक्षनिराकरणायप्रतियोगिव्यवस्थापनमुत्तररूपं।स्वप
क्षरक्षणानुकूलेपरपक्षनिराकरणं।व्यवसायस्यप्रामाण्याग्राहकत्वेसिध्येसिध्यर्थादनुमानादि
नाद्ग्रहइतिसिध्यति।प्रामाण्याग्राहकत्वंप्रामाण्यसंशयेप्यस्त्यतआह।निश्चयत्वेसतीति।पू
र्वंनिश्चयत्वघटितंसाध्यंनिश्चयत्वाभावेपिप्रामाण्यविषयत्वसामान्यभावोनसिध्यतोनि
श्चयत्वेसतीत्यन्ये।अत्रानिश्चयत्वनसंशयसामान्यमिन्नत्वंकिंतुप्रकृतप्रामाण्यविरोध्यविषय ४४
त्वंतेननासिद्धिः।प्रामाण्यसंशयेवस्त्वन्तरेनिश्चयात्मनिदोषानवाभावकोटिकप्रामाण्यसंशयेव

भिचार इत्यादीति।उदाहरणादिकंतदनुसारेणयोजनीयमित्यर्थः।अत्रापीति।अत्रप्रामाण्यसं
देहविरोधित्वस्यगुरुणाभ्युपगमात्।अनभ्यासस्थलेदोषाप्रामाण्याविषयत्वेपिअन्यत्रप्रा
माण्यविषयत्वेबाधकाभावादितिभावः।यद्यपिपक्षीभूतव्यक्तौप्रामाण्यसंशयाविरोधित्वमस्त्ये
वातथापिगुरुमतेविशिष्टज्ञानत्वादेरेवसंशयोनतुतद्वतीत्यस्यतथात्वेहेतुसंदेहः।अयंप्रामा
ण्योपनयाद्यकालीनःअनुव्यवसायोव्यवसायप्रत्यक्षविषयः।तेनालौकिकानुव्यवसायादि
कमादायनदोषइतिकश्चित्।पूर्ववदितिस्वापनाहेतुप्रतिस्वापनासदृग्धासिध्यादिकमित्य
र्थः।पूर्वोक्तदिशेति।तत्प्रामाण्यविषयत्वेनतद्ज्ञानविषयत्वेनभट्टमतसिद्धमिदंज्ञानंपक्षइत्यर्थः।किं
त्विति।तथात्वेपूर्वोक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धिरुद्देश्या।अन्यथाप्रामाण्यानुमित्यादिनासि
द्धसाधनप्रसंगात्।एवमभावरूपप्रामाण्याधिकरण्येनसाध्येऽन्यथातत्रैवबाधप्रसंगादित्यर्थः।ननु
प्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्वेहेतुनासहचारायग्रहणव्याप्त्यग्रहाकथंतदनुमितिरितिमूलेप्रथममितिचो
द्यातेति।नन्विदंवाक्यं।प्रमात्वविशिष्टधीपूर्वकंप्रमात्वविशिष्टाभावबाधकत्वादिसेत्व्याघातदंडभ

यं। तथा च प्रामाण्यस्ययुक्त्याप्यग्रहेकथमस्यावतारइतिचेन्न। प्रामाण्यमपरिज्ञाये त्यनेनमूलएवास्यदोषस्यव
क्तव्यत्वात्। वह्निरिति। वह्निर्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानविषयोज्ञेयत्वात्सामान्यतःसिध्यज्ञानविषयवदिति। सि
द्ध्यतीत्यप्रमायामिति। प्रमास्वरूपमात्रेसिध्यत्यर्थः। तथापिप्रमाविषयोनसिध्यत्यतःसेति। प्रमाविषयोनास्तीति
व्याघातादुभयसिद्धिरित्यप्याहुः। अर्थात्सिध्यंतदुत्तरकालीनमानसादिबोधविषयइत्यर्थः। अनुमितौसमान
संवित्संवेद्यत्वानंगीकारात्। ननुज्ञेयत्वेनवह्नेःप्रमेयत्वानुमानोत्तरंवह्निज्ञानएवप्रामाण्यमनुमेयमिस्यत्रकिं
नियामकमतोदीधितौवह्निरिति। लाघवात्। उपस्थितिलाघवात्। इदमुपलक्षणं। इदंचवह्निज्ञानंप्रमानवेतिसं
शयप्रतिबंधायव्यतिरेकिणातादृशानुमितिरित्याहुः। नचप्रमानुमानार्थंतत्रसिद्धिरवश्यमपेक्ष्याइत्याशंये
नायंग्रंथस्तत्रचज्ञेयत्वेनप्रमाविषयत्वानुमानमेवमूलेकुतःकृतमितिवाच्यं। पक्षधर्मताबलाद्व्यतिरेकिसा
ध्यस्यप्रामाण्यविशेषस्यपूर्वानुपस्थितितयाअयंप्रकारइत्यस्यसमाधानस्यमूलएवाग्रेस्फुटत्वादिति। त
स्यैव। वह्निज्ञानस्यैव। तत्रदोषमिति। अन्वयितयापिनदोषस्तथापिप्रामाण्यज्ञानव्यतिरेकेणेतिप्रतिक
लत्वेनतस्यापिदोषत्वेनोल्लीर्तनं। वह्नित्वप्रकारेणवह्नेःस्मरणेप्रमृष्टतत्वात्। केयत्रवह्नित्वंप्रकारस्त
त्रद्वितीयसाध्यस्यसत्वात्तत्साधारण्यनिराकरणायाह। इदंत्वधर्मितावच्छेदकेति। वह्निवृत्तीदंत्वधर्मिताव
च्छेदकीकृत्ययत्रचवह्नित्वेनावह्निज्ञानंतत्साधारण्यनिराकरणायविशिष्टेति। तत्रवह्निवृत्तीदंतायाअव

क्लृप्तभावात्। अत्रावच्छेदकलंअनतिरिक्तवृत्तित्वंतेनयत्रावह्नौद्रव्यंवह्निरितिज्ञानंतत्रसाध्यस्यसत्वेन
तत्सारण्यपिनदोषः। तदावह्नित्वस्यद्रव्यत्वावच्छेदनाग्रहात्। द्रव्यत्वस्यतथात्वमिति। तदवच्छेदनवह्नित्व
ग्रहनुवह्न्यंशप्रामाण्यत्वविशिष्टमेव। यद्वाधर्मितावच्छेदकमसाधारणमेकमात्रवृत्तीति
तियावत्। तेननोक्तदोषः। एवंसत्यनुभवइतिस्वरूपकथनंयत्रवह्नित्वमिति। वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नाव
ह्निमात्रवृत्तिप्रकारकत्वाभावइत्यर्थः। तेनवह्निघटोद्रव्यंवह्निरितिप्रमायामपिसाध्यसत्वं। नहिवह्निघटा
वित्यत्रापटांशेवह्नित्वंप्रकारोनचात्रद्रव्यत्वमवह्निमात्रवृत्तित्वेनसाध्याभावसंभावनाभवेदिति। मात्रा
र्थेतिअवह्निमात्रवृत्तित्वंहिवह्न्यवृत्तित्वेसत्यवृत्तित्वंतत्रविशेष्यदलशून्यमेवदोषंलाघवाद्वक्ष्यतीत्य
र्थः। वह्निप्रकारेति। नचातिरिक्तविषयतापक्षस्याग्रेदूषयतयाकथमतद्विषयतागर्भमितिवाच्यं। विषयता
सामानाधिकरण्यस्वरूपसंबंधविशेषस्यात्रोक्तत्वादितिकेचित्। विषयताविशेष्यता। वह्नित्वप्रकारावच्छि
न्नावह्नित्वप्रकारकत्वसंबंधेनावह्निन्ना। वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नावह्निवृत्तिविशेष्यताकोनेसर्थः।
फलतोविशेषणविशेष्यभावभेदेनैवपूर्वस्माद्भेदइत्यन्ये। निरासः। अर्थांतरनिरासः। यथाश्रुतस्यवह्निप्र
कारत्वेसतिवह्न्यविशेष्यकोनेतिसाध्यस्यतत्रापिसत्वादितिभावः। वह्नित्वत्वेनवह्नित्वप्रवेशेगौरवादाह।

वह्न्यवृत्तिधर्मेत्यादि। अत्रापि विषयतासंबंधेन पूर्वोक्तौ वगतिरित्यर्थः। ननु सार्वत्रिकत्वेपि यत्रैवहेतुस्तत्रैवसाध्यसिद्धिः स्यादतोदुर्ज्ञेयं चेति। एवंहीयं प्रमात्वस्येवस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् इति। हासमर्थविशेष्यकत्वस्यैवयदितद्योग्यतावच्छेदकत्वेन प्रवेशः तर्हि लघुतरं चेति। अन्यूनवृत्तित्वमिति। तथा च दाहसमर्थविशेष्यकमर्थः। तदपेक्षयालाघवादाहसमर्थमात्रेति। कश्चिन्तु विशेष्यत्वादिकं ज्ञानस्वरूपमेवतथाचान्यूनवृत्तित्वविवक्षयापि नवह्न्यवह्निज्ञाननिरासोतआह। दाहसमर्थमात्रेत्याह। अत्रसाध्यं नवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वस्याभावस्तेनवह्निघटा[illegible]विस्यादिसमूहालंबनेनव्यभिचारः एतदर्थमेवसाध्यवह्नित्वप्रकारकत्वप्रवेशात्। न च दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वमेवहेतुरस्तु। वह्निघटावित्यादिसमूहालंबनेपक्षतावच्छेदकान्नोहेत्वसिद्धापत्तेः। यद्यपि सामानाधिकरण्येनसाध्यसिध्येवकृतार्थता॥ तथापिसमूहालंबनसाधारण्यस्यसंभवेत् त्यागायोगादित्यादायः। वस्तुतोविरुध्यतेअवह्नेरद्रव्यं वह्निरितिज्ञानेतुसाध्यसत्वान्नदोषः। यत्रवह्नित्वंवह्नित्वविरुद्धश्चप्रकारस्तत्रैवसाध्याभावोहेतुस्त्वंतुसर्वथानास्तीतिनकापिदोषः। फलमाह। लोहितोवह्निरितिं। यथासंख्यंव्याचष्टेतेनेत्यादि। नावह्न्यवह्निस्मरणेनेतिप्रत्यक्षेकदाचिद्वह्नित्वविरुद्धधर्मभानसंभवात्स्मरणाद्दुष्टकं। अत्रापिनिश्चयत्वस्यपूर्वोक्तार्थकत्वादिति। एवंप्रत्यक्षेदाहसमर्थेपिवह्नित्वप्रकारकंज्ञानंसंभवतीतिअ

तोलोहितोवह्निरितिस्मरणेचेति॥ अयंवह्निरितिप्रमायांवह्नित्वन्यूनवृत्तीदंत्वप्रकारत्वेनासिद्धिवारणायविशेष्यवृत्तीति। वह्नित्वन्यूनवृत्तीति। अत्रचन्यूनवृत्तित्वंयावद्वह्न्यवृत्तित्वंसतिवह्निवृत्तित्वंतेननवह्नित्वप्रकारकत्ववैय्यर्थ्यमिति ध्येयं। विशेषणात्। हेतुविशेषणात्। ननुहेतुत्वप्रविष्टविशेष्यादृत्यप्रकारकत्वमेवलाघवाद्वाच्यं विशेषणातस्यवैय्यर्थ्यादाह। अखंडेति। वह्निमात्रेति। अन्यथावह्निघटावितिप्रमायांमत्रार्थाभावेनहेत्वसिद्धिः स्यादिति। वह्निघटावित्यादिज्ञानस्यापिप्रागुक्तपक्षांतर्भावमभ्युपेत्यतत्रहेतुसत्वार्थमाह। यद्वेति। यत्रस्मरणेवह्नौवह्नित्वंशुक्तौरजतत्वमात्रंप्रकारस्तत्रविशेष्यादृत्यप्रकारकत्वसाध्याभाववतिवर्त्तमाणहेतुसत्वेनव्यभिचारः स्यादतः साध्यार्थमन्यादृशमाह॥ यत्रवह्निरिति। एवंसतिसमूहालंबनसाधारणपक्षत्वेपिनदोषः। दाहसमर्थेति। दाहसमर्थभिन्नेवह्नित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः। अत्रवह्नित्वप्रकारकत्वंहेतौनदेयं। वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यादृत्तिप्रकारकत्वाभावस्यसाध्यस्यलोहितत्वमात्रेणवह्निस्मरणेपिसत्वात्। यत्रशुक्तौइदंरजतंवह्नौवह्निरितिप्रत्यक्षंतत्रेदंत्वप्रकारत्वात्। न हेतुसत्वमतोहेतोरन्यथार्थमाह। दाहसमर्थमात्रेति। ननुदाहसमर्थविरुद्धभयाप्रकारत्वमेवगमकमस्तु। दाहसमर्थवह्नित्वप्रकारकत्वेसतीतिविशेषणस्यवैय्यर्थ्यादतोखंडेति। अत्रापिदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वंहेतुः ननुनिश्चयगर्भतेत्यर्थः। तत्वमिति। येनसंबंधेनयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा

तेनसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नाभावः पक्षेसिध्यति। एवंव्यापकप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वाद्व्यापकत्वावच्छिन्ना
भावस्यचसंबंधविशेषणावच्छिन्नस्यक्वचित्संभवेपिसर्वत्रासंभवात्। व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाव
त्ताज्ञानहेतुरित्यादिव्यतिरेकिणिवक्ष्यति। ज्ञानप्रामाण्यवादितिकथमनुमितिः। सिद्धौविरोधेत्वादित्यतआह
विशेषमिति। समानप्रकारिकैवसिद्धिर्विरोधिनीन्यायात्। प्रथमंबाधस्यतिसविशेष्यकंहिद्विविधं। वह्निविशेष्य
कमवह्निविशेष्यकंच। तत्रावह्निविशेष्यकबाधेवह्निविशेष्यतंविशेष्यतायाअवह्नीयत्वबाधेवह्नीयत्ववात
दावतारेद्यादिप्रथमंबाधावतारःस्यादित्यर्थः। सविशेष्यकत्वसामान्यभासकसामग्र्याइतरविशेष्यकत्वबाधे
परविशेष्यकत्वभासकत्वोपगमादिति। ननुमाभूत्तथमतोवह्निविशेष्यकत्वभानबाधेवतीर्णेतुद्वितीयानुमि
तौभासतेवाभवतुबाधसामग्रीसहकृतायाः सामान्यभासकसामग्र्याइतरभासकत्वमतआह। विशिष्यति
कस्मिंश्चिदिति। इदंचानुमितौउपनीतभानमतदाहसमर्थमात्रेति। मात्रपदंभागासिद्धिवारणाय। वह्नित्वप्रकारकमितिप्रामा
ण्यसिध्येवह्नित्वेनप्रवेशेसंबंधस्यप्रकारतयाप्रामाण्यसिद्धेर्नस्यादतोवह्निविशेष्यकमिति। दाहसमर्थमात्र
विशेष्यकमित्यस्यफलमाह। तेननतादात्म्येनेति। यद्यप्यभेदारोपस्थलेवह्नेरतादृशप्रामाण्यमेवतथा
पिवह्निगुंजयोर्वह्निज्ञानस्यात्रोप्रामाण्यज्ञानेप्यंशान्तरेप्रामाण्यशंकयादृष्टेरप्रवृत्तेरनुपपत्तिस्तस्यतस्यवाच्यता ४७
तथाचपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टवह्निविशेष्यकत्वमेवप्रामाण्यंतत्सिध्यर्थंदा

हसमर्थमात्रविशेष्यकेतिपक्षविशेषणं। अन्येतुवह्निविशेष्यकमित्यस्यफलमाह। तेनेति। अत्रवह्निमु
ख्यविशेष्यकत्वंविवक्षितं। तेनतत्रापिवह्नेर्वह्नित्वविशेष्यत्वेपिनक्षतिः। यद्यपिदाहसमर्थमात्रविशेष्यक
स्यपक्षत्वेनाभेदारोपमादायसिद्धसाधनं। तथापियत्रवह्नावयंवह्निर्वृत्तिरद्रव्यत्ववानितिधीस्तादात्म्ये
नायंवह्निरितिधीस्तत्रवह्नित्वप्रकारत्वावच्छेदेनवह्निमुख्यविशेष्यकत्वरूपप्रामाण्यसिध्यासिद्धसाध ३
नमित्याहुः। सिद्धसाधनतादीस्यादिपदात्तत्साधारणपक्षत्वहेतोरसिद्धिपरिग्रहः। वह्नित्वत्वप्रवेशेगौरवा
दाह। वह्निभिन्नेति। तेनेति। अयंवह्निरितिप्रमायामपिवह्नित्वाभाववतोवह्नित्वस्यावगाहनादसिद्धिः। वि
(व) शेष्यदलानुपादानेनिर्विकल्पिकेव्यभिचारः। नचवह्निविशेष्यकंसाध्यस्यैवात्रसिद्धिः। नन्वित्यादिना। नन्मतत्सिध्यैव
ष्यमाणत्वात्। इदंविशेष्यत्ववह्नेर्वृत्तेरवह्नेरवृत्तेश्चसतोविशेष्यतात्वादित्यनुमानात्। नसिद्धिः। जन्मांतरीयसंसर्गा
द्वावह्निविशेष्यकत्वस्मरणं। एवंजन्मांतरेपिप्रामाणिकीचानवस्थानदोषायेत्यपिकेचित्। ननुवह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्यप्रा
पकलाघवात्सविशेष्यकत्वमतआह। प्रतिपादयिष्यतेचेति। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यव्यापकतावच्छेदक
(व) स्यगुरुधर्मेपिसत्वादिति भावः। साध्यंदन्यावृत्तित्वेनव्यतिरेक्यात्मावाघटितायाव्यापकतायागुरुधर्मोप्यवच्छेदकइतितु
नत्वं। वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्येतिनचवह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्यैवकथंनसिद्धिर्बाधावतोनुव्यवसायेनतस्यग्रहीतुमशक्यत्वादिति
वाच्यं। वह्नित्वभ्रमानंतरंहिवह्नित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यायंवह्निभिन्नइत्याकारोबाधावतारस्ततोवह्निभिन्नेतादृशज्ञान

विशेष्यत्वग्रहेपिवह्निभिन्नविशेष्यकत्वग्रहइत्यप्रयात्। एवंक्रमेणद्वितीयानुव्यवसायेनापिप्रामाण्यग्रहणमि
ति।असाधारण्यमिति।वह्न्यवह्नि[illegible]यकवह्निलभ्रमेवह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यहेत्वभावयोःसहचारग्रहे
णाप्तिग्रहाद्धेतुःसाध्यंतद्भावंव[illegible]ये सप्रतिपक्षत्वादित्यर्थः।ज्ञानांतरवह्नेर्गुजात्वभ्रमइत्यत्रप्रा
यांवापूर्वोक्तरीत्यान्वयित्वमसाधारण्यबोध्यमित्यर्थः।उक्तैकतरवह्निभिन्नाविशेष्यकत्वगर्भहेतुतदभावै
कतरमेकतरंसाध्यहेत्वभावयोरेकतरमित्यपिकश्चित्। ननूक्तरीत्यावह्निभिन्नत्वभ्रमेवह्निविशेष्यकत्व
ज्ञानेनप्रामाण्यग्रहसंभवाल्लिंगव्यतिरेकिणंतआह।उपपद्यतेति।ननुतथापिपूर्वोक्तरीत्याअसाधारण्य
वताहेत्वाभासेनकथंतदनुमितिःस्यादतआह।असाधारण्यमिति।तथाचयदानासाधारण्यावतारस्त
दाव्यतिरेकिप्रवृत्तिरितिभावः।कश्चिदित्यस्वरसस्तु।एवंविशिष्टप्रामाण्यस्यापिग्रहसंभवइत्याहुः
ननूत्पत्तिकालीनोघटोगंधवानइत्यत्रउ।त्पत्तिकालावच्छिन्नसमयेनगंधोनुमितोविवह्निप्रकारकत्वा
वच्छिन्नस्वरूपसंबंधविशेषणवह्निविशेष्यकत्वंज्ञानेभासते।नचेतावताप्राण्यग्रहःवह्निविशेष्य
कत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारत्वस्यैवनत्वादितिनचवह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधेनवह्निविशे
ष्यकत्वमात्रमेवप्रामाण्यंतच्चगृहीतमेवेतिवाच्यं।तथासतितादृशविशेष्यतासंबंधेनवह्निरेवप्रामाण्ये

मिसस्यापिरूक्षत्वादितिवदंतीत्यस्वरसःदाहसमर्थइत्यत्रसप्तम्यर्थोविशेष्यतातथाचतद्विशेष्यक
त्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः।दाहसमर्थमात्रविशेष्यकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वा
दित्यर्थइत्यन्ये।ज्ञानविशेष्यकंप्रामाण्यंप्रवृत्त्युपयोगीस्यादायेनाह।ततश्चेदमिति।अतएवज्ञा
नेनेदृशप्रामाण्यप्रकारकानुव्यवसायः।विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि
श्चयस्यहेतुत्वादितिनस्वतस्त्वावस्तुतोज्ञानंप्रामाण्यवज्ज्ञानेप्रामाण्यमितिद्विविधमपिज्ञानंप्रवृ
त्त्युपयोगिविनिगमनाविरहात्तुल्यशरीरत्वात्।पक्षेव्याप्योव्याप्यवान्पक्षइतिज्ञानद्वयमनुमितावि
तयोरेकरूपेणतत्रप्रयोजकत्वंविभिन्नेनवेत्यन्यदेतत्। तदेव।वह्नित्वभ्रमएवेव।वह्न्यभावारोपेण
तःसिध्यसाधनव्यावृत्तिरूपसाध्यव्यावर्तीति।अवह्निरित्यत्रबहुव्रीहौबाधापत्तेः।कस्यचिद्वह्नेरप्यवह्नि
त्वाद्वह्निवृत्तिभिन्नत्वभ्रमनिरासायचाह।वह्निभिन्नइति।मूलहेतोरनुक्तत्वात्आह।अत्रहेतुरिति।
वह्निघटाविवादिसमूहालंबनसंग्रहायवह्नित्वप्रकारेति।वह्निघटाविवादिसमूहालंबनीयवह्नित्व
घटत्वप्रकारविषयतैकत्वान्तथेत्यनेनसंग्रहइत्यतआह।विशेष्यतेति।भ्रमाश्रमसमूहालंबननपक्षइ
तिध्येयं।एवचसाध्येपिवह्नित्वप्रकारकत्वमशनोबाधवारणाय।वह्नित्वत्वप्रवेशेगौरवादाह।वह्न्यवृत्ती

ति।वह्न्यवह्न्योरिति।विशेष्यभेदेनविषयतेत्यर्थः।हेतुः।प्रकृतसाध्यहेतुः।तेनेति।यथाश्रुतेवह्नि
त्वावह्निलयोर्हयोरेवतज्ज्ञानीयविषयताश्रयवृत्तित्वेनभ्रमसाधारण्यंस्यादिति।यद्यपितादृशभ्रमेवक्ष्यमाण
हेतुर्नास्तीतिनभ्रमसाधारण्यंतथापितथापीत्यादिनावक्ष्यमाणयुक्तिरत्राप्यनुसंधेयेति।अत्रेति।दाहास
मर्थेविशेष्यकसाधारणपक्षत्वेहेतोराश्रयासिद्धाभावेनासिद्धापत्तेःपूर्वोक्तेति।वह्नित्वमात्रेणवह्निस्मरणस्य
बाधकंप्रथमंतार्णवह्नावतार्णत्वस्मरणस्येतीयंअवह्नित्वमात्रेणवह्निस्मरणस्यतृतीयंलोहितोवह्निरि
तिस्मरणस्यचतुर्थमित्यर्थः।न्यूनवृत्तित्वंपूर्ववद्बोध्यंअत्रदाहासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्व
यदिहेतुघटकंभवतितदावह्निघटावितिसमूहालंबनसाधारणपक्षत्वेपक्षतिरित्यध्येयं।तादात्म्यसमव
यांभ्यामिति।वह्न्यवृत्तित्वघटितेतीयसाध्यसंपत्तयेतादात्म्येनवह्नेःप्रकारत्वमुक्तं।केवलाभेदारोपस्य
तुनपक्षत्वंपुरोवर्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकस्यैवपक्षत्वादतःसमवायेनवह्नित्वस्यप्रकारत्वमुक्त्व
क्तमिति।विशेषणभेदेनविषयताभेदोपगमेतुवह्नित्वप्रकारिकायाविषयतातस्याअवह्न्यवृत्तित्वात्।
वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयतौविरहात्तदवच्छेदेनविषयताविरहात्तानेपिस्यात्तथाप्रत्ययादतआह।
ज्ञानेनेति।तथाप्रत्ययोहितेनसंबंधेनविषयतावच्छेदकलाभंविषयेणेवगा हतइतिभावः।नन्वेवंसं

२ कत्वमवस्था इति नारोप्यसाधनमितिभावः।तत्सिद्धसाधने।ननुविशेषणेविषयता

योगोपिनाव्याप्यवृत्तिः स्यादतआह।तद्वदिति।पृथिवीत्वेनेति।तत्रतादात्म्येनसमवायेनवाव्याप्तिः।तेनसा
ध्यवह्निनसाध्याभावोवाहेत्वभावव्याप्यमित्यन्यदेतत्।तथात्वासंभवेन।भ्रमेलासंभवेन।भ्रमेपूर्वोक्तहे
तोरभावान्नसिद्धसाधनमित्यर्थः।गमकतोपयिकेति।पक्षधर्मताबलेनेत्यर्थः।ततोदाहासमर्थवृत्ति
त्वादिघटितहेतोर्धर्मितयादाहसमर्थावृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वात्।तथाचभ्रमव्यावृत्तसा
ध्यांसिसाधयिषितमितिभावः।वह्निभिन्नवृत्तीति।वह्निभिन्नविशेष्यवृत्तीत्यर्थः।तेनवह्नित्वप्रमाया
नबाधइतिध्येयं।वह्निभिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नायाविषयतातत्कत्वाभावइत्यर्थइत्यन्ये।
भवत्येवेतिवह्नित्वभ्रमेऽभयथापिसिद्धसाधननिरासोभवत्येवेत्यर्थः।पुरोवर्तिनिवह्नित्व
प्रकारकविषयताकत्वेनपक्षत्वेवह्न्यभेदारोप स्यपक्षत्वेनसंभवेसतउक्तंतादितरसाधारणेति।
वह्नित्वप्रकारकत्वेनपक्षत्वइत्यर्थः।वह्न्यभेदारोपइति।इदंचनिष्कृष्टवह्नित्वासमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नत्वगर्भसाध्याभिप्रायेणेमाभूदितिनिष्कृष्टवह्निभिन्नभिन्नवृत्तीति।साध्याभिप्रा
येणवाविशेषणतावि शेष्ययोर्विषयताभेदेनवह्नित्वांशेयाविषयतासावह्नित्वप्रकारकेवनव
ह्नौयासावह्निवृत्तिरेवनेतिवह्न्यभेदारोपेणसिद्धसाधनंस्यादिति।केचित्तुविषयताभेदेवी

जमाह पुरोवर्तीति। साध्यांतरकरणे हेतुमाह। माभूदिति। द्वितीयसाध्येवह्नित्वादि गर्भेत्याद्युः। कश्चित्तु। मा भूदितिवह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकोनेतिसाध्याभिप्रायेणमाभूदितिपूर्वोक्तवह्न्यवृत्तिवह्नित्व प्रकारकविषयताकोनेतिसाध्याभिप्रायेणविषयताभेदवह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावो विषयीणावच्छेदेनसंभवतीतिभवत्यभेदारोपेसिद्धसाधनमभेदे तुविषयताविशेषणांशेपिसत्वान्नत दवच्छेदेनाप्यभावः। नचयद्येकेवविषयतातदानस्यावह्न्यवृत्तित्वाभावात्पुनरपिसिद्धसाधनंवह्नि वृत्तीत्यनेनवह्निवृत्तित्वाभावसमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावस्योक्तत्वाद्वह्नि चसावह्नित्वंचेवंवह्नित्वाभावसमानाधिकरणवह्नित्ववत्तस्याभावस्तत्रेत्याह। अत्रचविषयता यारेक्येवह्निप्रमायामपिनसाध्यसंभवस्तस्यावह्निभिन्नवृत्तित्ववृत्तित्वादितिध्येयं। तथाभिधानंविष यताया अभेदाभिधानंवि शेषणंविषयताभावेविशेषणवृत्तेर्यावद्विषयतंतिमूलमसंगतमतोविशे षणविषयतांसाधयति। विशेषणइत्यादिना आदिपदादनुव्यवसायपरिग्रहः विशेषणंविशिष्ट ज्ञानविषयइतिव्याख्यात्मकस्यव्यवहारस्यलक्षणयाविशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयइत्यर्थप्युपप न्नितोऽनुव्यवसायेसंग्राहकमादिपदंतथाचानुभवएवमानमितिभावः।अनुभवेविवादादाह। ५०

स मानाकारेति। विशिष्टज्ञानस्यविशेषणविषयत्वेतृतीयादिविशिष्टज्ञानंनस्यादिति।आदिपदाद्विशि ष्टवैशिष्ट्यबोधपरिग्रहः।तस्यापिविशिष्टज्ञानत्वेनविशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति। तत्रविशेषणवस्तुत इति।तथाचमूलोक्तेविषयतायाएकमानाभावइत्येवान्यैस्त्वियत्रास्वरसबीजमाहुः।कश्चित्तुतथा चविशेष्यत्वरूपविषयताघटितसाध्यंतन्नोक्तस्थलेवह्निविशेषणवृत्तीतिनोक्तरसिद्धसाधनमि त्याह।तच्चेयं।प्राचांमतेसपक्षपदस्यानिश्चितसाध्यवद्वाचकतयानिश्चितसाध्यवत्वेनानिश्च यादिति। कदाचिद्भ्येतातआह। साध्यवत्वेनेति। माभूत्तथमनुमानेमाभूत्तथमेनुमानेसत्यांसा ध्यप्रसिद्धौद्वितीयेनुमानेतुस्यादेवासाधारण्यमित्याशंक्याह।तथानिश्चयेपीति।आद्यासाधारण्यसा ध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिइतिमतेनाह।व्यतिरेकीणीति।तथाचसाध्यसमानाधिकरण्यस्या ग्राह्यतयासाधारण्य ज्ञानस्याग्राह्यभावानवगाहित्वादिति। सत्प्रतिपक्षत्वादूषकमतेनाह।भ मत्वस्येति।तथाचनतुल्यबलतेतिभावः।पक्षेसाध्यस्यहेतोर्व्याप्तेर्वासांशायकतयोऽसाधारणो ५१ दोषइत्याशंक्याह।सांशकत्वेनेति।निरस्तत्वादिस्फलक्षणंतुल्यबलत्वाभावान्नसांशायकत्व

मित्यपि बोध्यं। हेत्वादिकमिति। साध्यत्वेनिर्गंधवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकान्यत्वं हेतुश्च
तुर्थे अपृथिवीवृत्तिविषयताकान्यत्वेसतिविशेष्यावृत्तिपृथिवीत्वन्यूनवृत्तिप्रकारकविषयताक
न्यत्वे चसतिपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वं। आदिपदाद्विशेष्यभेदेनविषयताभेदान्यथासम्हाल
स्य तनेत्वसिद्धिश्चतुर्थसाध्यस्यैधिकरणप्रकारकविषयताकेत्यर्थः। पूर्ववत्तिसाधनानिरास
श्चेयेतत्परिग्रहः। पृथिव्यवृत्तिप्रकारकविषयताकान्यत्वेसाध्येपृथिवीत्वमात्रेणापृथिवीस्मरण
वी साधारण्येपृथिवीभिन्नावृत्तिविषयताकान्यत्वेसाध्येपृथिव्यांपृथिवीनवेतिसंशयसाधारण्यपृ
थिवीत्वेनापृथिवीमात्रस्मरणेव्यभिचारश्चेसतआह। पृथिवावृत्तिर्यइतिप्रकारतयासामानाधि
करण्येनचेति। यदुक्तंतदेवनिष्कृष्य माह। तथाचेत्यादिना। विषयतायाअव्याप्यवृत्तित्वमेवे
तिविशेषणावच्छेदेनतादृशविषयताभावोघ्नमेयुक्तआह। तन्यत्वमिति। अत्रव्यतिरेकव्याप्तौअ
न्यतरघटकैकस्यैवव्याप्यत्वसंभवेन्यस्यवैय्यर्थ्यमिसभिप्रायः। क्वचित्कोभावदूषगर्भःपाठः।
तथासतिनदोषोभावाभावस्यातिरिक्तत्वादिति। पृथिवीत्वमात्रेणापृथिवीस्मरणमपिगं

धासमानाधिकरणप्रकारकंगंधसमानाधिकरणप्रकारकं। नचतत्रसाध्यंतस्याःपृथिवीवृत्ति
विषयताकत्वादिसतआह। गंधासमानाधिकरणइत्यादि। पृथिवीज्ञानेतादृशपृथिवीज्ञा
नसामान्येप्रेष्टतन्त्राकेइत्यर्थः। निश्चयत्वगर्भहेत्वभिप्रायेणाह। इमेपाथःपृथिव्यामिति। अ
त्रपृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकविषयताकत्वेनापिसाध्याभावोबोध्यः। मात्रार्थभावदलाप्रवेशमभिप्रे
त्यतदन्येति। तन्मात्रंगंधासमानाधिकरणविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमात्रं। ननुनिर्विकल्पकत्वावार
णायसप्रकारकत्वमेवेतिवाच्यं। ननुगंधसमानाधिकरणप्रकारेत्यायेनाह। पृथिव्यांनपृथिवी
तिज्ञानइति। यथाश्रुतगंधसमानाधिकरणत्वेनापयत्रनवारणंतत्राह। पृथिवीनवेति। अत्रतत्
ज्ञानीयप्रकारकव्यापकगंधसामानाधिकरण्यकत्ववान्यंतेनैकस्यांपृथिव्यांनेतित्वप्रकारके
के अन्यस्यांपृथिव्यांपृथिवीत्वप्रकारेविशेष्यभेदेनविषयताभेदाद्व्यभिचारइत्यपास्तं। तादृश
प्रकारकत्वं। प्रकारकत्वव्यापकगंधसामानाधिकरण्यकत्वं। ज्ञानपदेनेति। तथाचहेतोर्ज्ञा
नत्वमुपादेयमिति। निश्चयपरमिति। सामान्यशब्दोविशेषपरःतन्निष्ठंचज्ञानत्वाघटितंनिश्चय
त्वंहेतुघटकमिति। अतएवज्ञानत्वानुपादानेदेव। इच्छायामपिसाध्यसत्वात्तदुपादानवैय्यर्थ्यं

मिति भावः। ननु निश्चययद्दंडोपरीतापृथिवीतिज्ञानेव्यभिचारोतआह। पूर्वोक्तमिति। तच्चवस्तुतोविरुद्धोभयप्रकारावगाहिभिन्नत्वंप्रमृष्टतत्ताकंप्रतीतत्वेनपृथिवीस्मरणंतुगंधासमानाधिकरणप्रकारकमितिनतत्रदोषः। अत्रापिगंधसमानाधिकरणविषयतामात्रेप्रतियोगित्वंबोध्यं। तेनप्रमृष्टतत्ताकंपृथिवीत्वेनपृथिव्यपृथिवीस्मरणेनदोषः पृथिव्यन्यत्वमात्रेणपृथिवीस्मरस्यनोक्तनिश्चयत्वेनापिवारणमतआह। निश्चयधर्मइति। अत्रसाध्यंपूर्वोक्तमेव। रूपवतीपृथिवीतिज्ञानेरूपवत्वस्यापिप्रकारतयापृथिव्यांइत्युक्तं। तदवृत्तीति। गंधवदवृत्तीत्यर्थः। केचिदित्यस्वरसबीजंतुतच्चिंत्यमित्यस्वरसस्तुपृथिवंप्रमृष्टतत्ताकपृथिवीस्मरणेव्यभिचारः। तदनभ्युपगमेनुभवत्वोपादानेवायत्रपृथिवीवृत्तीदंत्वमारोप्यपृथिवीत्वभ्रमस्तत्रदोषोगंधसमानाधिकरणेत्यर्थः। सच्चप्रकारकत्वेनेवनिर्विकल्पकवारणादिति। पाठःपृथिव्यो इति। अत्रविषयताश्रयवृत्तिघटितसाध्यव्यभिचारोबोध्यः। नचतत्साध्यंनिश्चयगर्भहेतोरभावात्कथंव्यभिचारःप्रमृष्टतत्ताकपाथोज्ञानस्यविवक्षितत्वात्। एतेपाथः पृथिव्यावितिपाठः क्वचित्कः प्रमृष्टतत्ताकज्ञानान्नभ्युपगमेव्यभिचाराऽऽवनाभिप्रायेकः। नचेदंत्वस्यपाथस्त्वविरुद्धस्यभानात्कथंनिश्चयगर्भो

हेतुरितिवाच्यं। सदंशोपाथस्त्वंप्रकारंरत्नदंशोपाथावृत्तीदंतायाःप्रकारत्वात्। एवंउक्तान्यतरवच्छिन्नयद्विषयताकोनेसाध्यस्यव्यभिचारसंभावनासंभवात्। उक्तरीत्यानिश्चयत्वघटितहेतोःसंभवादिति। विषयतायाऐक्यंनसिध्येनसिध्यसाधनंस्यादित्यतआह। अर्थांतरमिति। तथाचविषयतायाऐक्यमादायभ्रमेतादृशसाध्यंसिध्यतीत्यर्थांतरमित्यर्थः। पृथिवीवृत्तित्वेनेति। नचापाथः पृथिव्योविषयतायाऐक्याद्विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वंभ्रमसाधारणमित्यर्थः। विषयताश्रयावृत्तीत्यादि। साध्यांतरीयहेतोर्निश्चयाघटित्वान्नोक्तं विरोध्यभेदेनविषयताभेदेमानाभावादित्यपिवक्तुंशक्यमतोव्यवहारएवविरोधंप्रकारभेदेबाधकमाह। पाथःपृथिव्योरिमेपृथिव्यावित्यादिनासुवचमिति। विरुद्धोभयप्रकारकैक्यविषयताकःसंशयइतिनानुभवः किंतुविरुद्धोभयप्रकारकइतिसच्चप्रकारभेदेनविषयताभेदेपिनानुपपन्नइति। नचपाथःपृथिव्योरित्यादिनोक्तव्यवहारस्यप्रकारभेदेनविषयताभेदेबाधकः। विरोध्यभेदेनविषयताभेदात्। वस्तुतोविरोध्यभेदेनविषयताभेदेपाथःपृथिव्योरिमेइत्याद्युक्तव्यवहारानुपपत्तिरेवमानं। प्रकारभेदेनतद्भेदेनकिंचिन्मानंगौरवं चेतिबोध्यं। संशयत्वानिवर्त्तनंतुप्रौढिवादेनेति। गंधासमानाधिकरणेत्यादिहेतुसाध्यसम्

हालंबनेऽसत्वात्तत्साधारण्याय प्रकारांतरमाह। स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकेति। नक्षतिर्नासिक्षिः अत्रेपृथिवीमात्रेपृथिवी ज्ञानंपक्षइति। ननुज्ञाननिष्ठंसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वंगंधस्नेहादिवत् प्रकारस्यपृथिवीत्वजलत्वादिनाव्याप्यमतआह। प्रामाण्यज्ञानइति। तथाचप्रामाण्यप्रकारज्ञानेप्रकारस्यप्रामाण्यस्यव्याप्यमेवतदितिनदोषः। जननेनियामकमिति। दाहसमर्थत्वस्यगोरवेणप्रवृत्तिकारणीभूतवह्निज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेपितादृशावच्छेदकवह्नित्वव्याप्यत्वरूपनियामकत्वमस्त्येवेतिभावः। आङुरित्यस्वरसोयथाश्रुतार्थत्यागइति। गंधादेरपिपृथगभिधानेनस्यादेवंक्रमेणतेषामपिसमर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वादित्यस्वरसइत्यन्ये। अनुव्यवसायेसतीति। अन्यथादाहसमर्थविशेष्यकत्वंपूर्वाननुभूतत्वेनस्मृत्यपनीतदाहसमर्थविशेष्यकत्वमित्यस्यासंगतेः अयमर्थः। वह्निज्ञानानुव्यवसायोत्तरं वह्निज्ञानविशेष्योयंदाहसमर्थइतिज्ञानानंतरंततोदाहसमर्थविशेष्यकंवह्नित्वप्रकारकत्वंज्ञानमित्याकारानुव्यवसायस्यैवस्तंभूतलंघटवदित्युत्तरंभूतलेघटइतिवत्। ततः स्मृतइतिवह्निज्ञानेदाहसमर्थविशेष्यकत्ववह्नित्वप्रकारकत्वयोर्विशिष्टधीरितिउपस्थितयोरिति। तथाचभूतलेस्मृत्यपनीतोयोदाहसमर्थस्तद्विशेष्यकमित्यन्वयः। अत्रव

द्वितीयानुव्यवसायोनापेक्षितः। विशिष्टंदाहसमर्थविशेष्यकत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारकत्वंआङुरित्यस्वरसस्तुयदिमनसैवपरिछेदस्तदातत्रदाहसमर्थत्वज्ञानानंतरमित्यपिमूलमसंगतंवह्निज्ञानानंतरंमनसैववह्निज्ञानप्रामाण्यपरिछेदसंभवात्। वस्तुतोवह्निज्ञानेदाहसमर्थविशेष्यकत्वादीनांखंडशउपस्थितोप्रामाण्यस्यतदनुमापकदाहविशेष्यकत्वादेर्विशेष्यविशेषणामितिन्यायेनग्रहस्ततोविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यग्रहसंभवइत्येवध्येयं। केचित्तु। दाहसमर्थस्यविशेष्यतासंबंधेनवह्निज्ञानेप्रकारकत्वेपितदुत्तरंनतद्विशेष्यकत्वविशिष्टज्ञानसंभवः। सांसर्गिकविशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानहेतुत्वादित्यस्वरसइत्याहुः। प्रामाण्यग्रहस्यतज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वादितिसुगमःपाठः। अत्रेयजन्यज्ञानयाद्यत्वादितिपाठेप्रामाण्यग्रहस्येत्यनन्वयोतआह। जननेइतीति। एवंजननेत्यंतरंप्रामाण्यस्येत्यध्याहार्यं। तथाचमनसाप्रामाण्यग्रहस्यजननेप्रामाण्यस्यतेज्ञानविषयकजन्यज्ञानग्राह्यत्वादित्यर्थः। सामान्यतः प्रमात्वसाध्येहेतौज्ञानत्ववैयर्थ्यमतआह। शरीरत्ववतीयेकेहेतौज्ञानत्वप्रवेशोनिश्चयोजनकोक्तस्तद्रूपितंसाध्यमाह। ज्ञानमित्यन्ये। अनुभवत्वगर्भप्रमात्वेनसाध्यंस्मृतौव्यभिचारात्किंतुज्ञानत्वगर्भमित्याशयेनाह। ज्ञानमितिसतमित्यपरे। उभयोः प्रवेशयोगो

रणादैय्यर्थ्यादाह। प्रत्येकमितिमूलेनंचरणांतर्वर्तीतिन्नंकाविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वसाध्याभि
प्रायेण। सिद्धांतस्तु तदूतीत्यभिप्रायेणविशेष्यावृत्त्प्रकारकत्वाभिप्रायेणवा। अत्रसिद्धेरिति।
ननुहेत्वभावरूपासिद्धेःशरीरज्ञानमात्रस्यैवकुरुचरणशून्यविषयतयातदन्यज्ञानत्वस्यहेतो
रप्रसिद्धातदभावस्यदुर्निरूपत्वादिति। नापीत्यनेनचेतिमूलस्थाभेदमाशंक्याह। भाद्यदृष्टि। विपरीतत्वंतु
केतिस्थाणौशरीरंशरीरेस्थाणुरितिभ्रमः। आदिपदादविपरीतचेतुकस्यस्थाणौशरीरंशरीरद्रव्यमिति
ज्ञानादेःसंग्रहः। मुख्यैवविशेष्यतेति। यथाचमुख्यविशेष्यताप्रामाण्यविशिष्टातथोक्तंषट्साध्यकमुख्य
विशेष्यतास्वरूपसंबंधोतिरिक्तैववानुतज्ज्ञानाविशेषणत्वेसतितज्ज्ञानविशेष्यत्वंशरीरमिदंशरीर
भिन्नंचतदितिप्रमायाअपक्षतापत्तेः। नचसिद्धसाधनेत्यादि। साध्येप्रवेशेमुख्यविशेष्यतायाअभेदारो
पेसिद्धसाधनंतत्रप्रवेशेहेतावप्रवेशेभेदारोपेव्यभिचारइतिपृथिव्यादिज्ञानेप्रामाण्यानुमानेमुख्यवि
शेष्यतायाअप्रवेशात्तत्रार्थांतरवारकंप्रकारमाह। पृथिव्यादिज्ञानंचेति। आदिपदाच्छरीरज्ञानमपिबो
ध्यं। प्रकारांतरंचैतत्कश्चित्तु। नार्थांतरमेतियद्यप्यभेदारोपेजलादौपृथिव्याविशेषणत्वान्नतुमुख्य
विशेष्यताघटितसाध्यमितिनार्थांतरं। तथापियत्रतादात्म्यसमवायाभ्यांपृथिवीपृथिवीत्वप्रकारिका

प्रमातत्रगंधवन्मुख्यविशेष्यहघटितहेतोरभावेनतस्यपक्षबहिर्भावःकृतइत्यतआह। तच्चिंत्यं। तत्रापिपृ
थिव्यंशेमुख्यविशेष्यतासत्वात्। अतोनाभेदारोपतयेतियथासंगतेश्च। अभेदारोपेति। तथाचनकुत्रा
पिमुख्यविशेष्यताप्रवेशइतिभावः। ऋजुरेवंसतिनपूर्वोक्तदिशामुख्यविशेष्यत्वघटितस्यैवप्रामाण्यस्य
प्रवृत्तूपगियोत्व। शरीरभ्रमेचेतिमूलासंगतिश्चदर्शितास्वयमिश्रमतेअनवस्थामाह। मिश्रमतदूष्य
दिना। स्वजन्यग्रहविषयत्वंस्वग्राह्यत्वंगुरुमतेअसिद्धंगुरुमतेचानुपयुक्तमतआह। स्वविषयत्वमिति।
स्वस्यप्रामाण्यविषयत्वंके। प्रामाण्यप्रकारत्वं। विषयताविशेषत्वात्। प्रकारतायास्तद्ग्रहंविनेतिस्वस्यप्रामा
ण्यविषयकत्वग्रहंविनाप्रामाण्यप्रकारकत्वघटितप्रामाण्यस्याग्रहादिति। अयमर्थः। यदिगुरुणाप्रामाण्यवि
षयकमेवज्ञानं [illegible] विषयनिश्चयरूपमितिस्वीकार्यं। तदायथाघटज्ञानेनस्वत्रामाण्यावगा
हनेनघटनिश्चयत्वंतस्यप्रामाण्यनिश्चयत्वंस्यादेवंतत्तत्प्रामाण्यावगाहनेनेवस्यादिति। ज्ञानस्यविषय
तायाअपर्यवसायिनं। विषयतानवस्थाभवेद्यदितद्ग्राह्यंकिंचित्प्रामाण्यंपरतोज्ञेयमितिवाच्यं। तदाघ
टिततत्तत्प्रामाण्यानामर्थेपरतोग्राह्यत्वेत्वन्मतेप्यनवस्थास्यादिति। एवंकस्यचित्प्रामाण्यस्यपरतोग्रा
ह्यत्वलिंतातदाघटितप्रामाण्यस्यतत्तत्प्रामाण्यवतितत्तत्प्रामाण्यप्रकारकत्वस्य। मूलेकिंत्विति। किं
तुपरिशेषादिनास्वाग्रंपरतोग्राह्यत्वेनवस्थादित्यर्थः। केचित्तु। मूलेस्वग्राह्यत्वमितिस्वग्राह्यत्वयतोन

स्वग्राह्यमनवस्थाभयाच्चानुमानादिग्राह्यं। अतोग्राह्यमेवतदिति यागतं। तथा चाप्रामाणिकतयात्वमपि
कथंतत्साध्यमित्यनवस्थापादनायाह। त्वयापरतोग्राह्यत्वेऽनवस्थापादनतारी। यानवाप्यनवस्थ
पिकिंस्यादेवमर्थइत्याकुः। ननुकरादेः पुरुषत्वव्याप्यतानिश्चयंविनैवपुरुषत्वज्ञानत्वस्यप्रामाण्यव्या
प्यतानिश्चयोभवत्व्यतीतिविनाप्रामाण्यनिश्चयंनार्थनिश्चयोतआह। नहीति। अत्रयाजकत्वात्
पुरोवर्तिविशेष्यकपुरुषत्वज्ञानत्वादिरितिशेषः। व्याप्यवतिव्यापकज्ञानत्वस्यैवानुकूलतर्कतो
दितिभावः। करादिमतिशरीरज्ञानत्वंप्रामाण्यस्यलिंगमित्याशयेनाह। करादेरिति। हेतोरसिद्धिः। हे
तोरज्ञानंअर्थनिश्चयइवविशेषदर्शनमपिप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयएवविरोधी। स्याशयेनाह
अथेत्यादि। निवर्ततेकारणाभावान्नोत्पद्यतेतदनुसरणंप्रामाण्यानुमित्यनुसरणं। प्रामाण्यसंश
यस्यार्थसंशयाहेतुत्वात्सर्वोप्यर्थसंशयस्तदन्यइतितत्रविशेषदर्शनमेवविरोधि। किंप्रामाण्य
नुमित्यैस्याशयेनाह। नहीति। व्यभिचारादिति। स्वारसिकार्थसंशयेव्यभिचारान्नप्रामाण्यसंशयो
र्थसंशयसामान्यहेतुरित्यर्थः। व्यभिचारात्प्रामाण्यसंशयेव्यभिचारात्। तत्रतस्याहेतुत्वाद
न्यथानवस्थानादितिनसंशयसामान्यहेतुत्वमितिकश्चित्। विशेषहेतुतांदूषयति। संशयपत्रेवि

BHAU DAJI

ध्येति। साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयादेरिवप्रामाण्यसंशयजन्यस्यापित्वसूत्रेपरिगणनात्। युक्तिव्यव स्था
स्थाप्येः परिगणनमबाधकमतोविशेषहेतुतायामपिव्यभिचारमाह। प्रमातेति। अर्थनिश्चयोत्तरसंशयेपिप्रा
माण्यसंशयस्यहेतुत्वंनसंभवतिभ्रमत्वसंशयादपितदुत्तरेत्यर्थः। भवतुप्रामाण्याभावभ्रमत्वयोःप्रामा
ण्यग्रहविरोधित्वंनानुगमस्तथापिसत्यर्थनिश्चयेकथंप्रामाण्यसंशयादर्थसंशयः। नचाप्रामाण्यज्ञानाना
रूढंदोषस्यतस्यविरोधित्वंतदाप्रतिबंधकाभावेनसामान्यसामर्थ्यादेवसंशयोत्पत्तौप्रामाण्यसंशयस्यहेतुत्व
मानाभावइतिगूढसंधिराह। सत्येकतरेति। तत्रनार्थनिश्चयोविरोधीत्याह। अर्थेत्यादिना। तदहीति। नचभ्रमत्वसं
शयेनजन्यत्वंज्ञानप्रामाण्यसंशयाकांक्षानिवर्त्तकत्वेनार्थनिश्चयस्यविरोधित्वसंभवादिति
वाच्यं। यतोधारावाहिकाप्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्थलेऽप्रामाण्यसंशयाभावविशिष्टव्यतिरेकज्ञाननु
त्पादेदुर्वारोदुष्परिहारश्चोत्तेजकाभावविशिष्टविशिष्टदाहेमण्यभावकारणतायाः प्रसंगः। चोत्तेजकाभाव
स्यकार्यता वह्नेरकेनिवारणेरंवलाघवेनदाहत्वस्यैवतत्वादुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावश्चारखंडएवतस्मा
द्दूष्यणतद्व्यक्तित्वेनवाकारणत्वमितिनोक्तदोषइतिवाच्यं प्रकृतेपितथाभिधानस्यदुर्निवारत्वादिति। एतेनसंश
यविशेषत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेन। संशयमात्रस्यैवेतिः सतिविशेषदर्शनेसंशयानुत्पादेनसंशयसामान्य

विरोधदर्शनस्याविरोधितया प्रकृते विरोधदर्शनादेव संशयसंभवइति भावः। प्रकारांतरेण प्रामाण्यानुमितेरुपयोगमाह। अर्थेति। तादृशनिश्चयत्वेन प्रामाण्यसंशयानंतरार्थनिश्चयत्वेन। तदुत्पादस्य निश्चयसामान्योत्पादस्य इदमापातंतः सति प्रामाण्यसंशयेनिश्चयसामान्यहेतोः संशयसामर्थ्यस्येव भावादितिपूर्वोक्तदोषएवसाधीयानइतिध्येयं। यद्वानिश्चयसामान्यसामग्र्यभावितएवप्रामाण्यसंशयोत्तरमर्थनिश्चयाभावेनतत्र प्रामाण्यरूपसामग्र्यंतरकल्पनमित्यत्रतात्पर्यं। एतेन। सामान्यकार्योत्पादप्रसंगेनमहागौरवेणच। उत्तेजस्यातिप्रसक्ततया अव्यवहितोत्तरत्वस्यवाच्यस्यतत्तद्व्यक्तित्वएवविश्रामात्। संशयोत्तरप्रत्यक्षसामान्येप्रमाविरोधित्वेनहेतुतायाश्चविरोधित्वस्यानुगतत्वेनसंभवाच्च। अभिसंधिंप्रकाशयति। अगृहीताप्रामाण्यस्येति। अदोषत्वात्। तादृप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टार्थनिश्चयाभावस्यारंदस्यहेतुतयाअनुगतत्वदोषशून्यत्वात्। अदोषत्वादिति। अभावकूटस्यकारणतादितिभावइतिकश्चित्। प्रकृतोपयुक्तमाह। प्रकृतेति। स्वतःसिद्धेति। यत्रकरादिमतिपुरुषत्वज्ञानंतत्रप्रामाण्यमितिव्यभिचारादेरस्फूर्तायत्रव्याप्यताग्रहः यत्रचापूर्वकरादेःपुरुषव्याप्यताग्रहस्तदुत्तरंगृहीतायास्तादृपुरुषत्वज्ञानेस्मृतेवप्रामाण्यव्याप्यतायाःस्मरणं। ननुकरादेःपुरुषत्वव्याप्यताग्रहेणतत्रव्याप्यताग्रहस्तत्र प्रामाण्यानुमितेरुपयोगइत्यर्थः। ननुप्रवर्तकपरामर्शोत्तरज्ञानंतच्चनपरामर्शइतिनतेनसंशयोच्छेदोतआह। परामर्शस्येति। समानमिति। प्रामाण्यानुमितेरपितत्समानविषयकत्वासंभवादिति। पक्षतावच्छेदकेति। यधर्मावच्छे

व देनयदभावत्ताज्ञानंतधर्मवत्ताज्ञानस्यतद्बुद्धिज्ञानेप्रतिबंधकतायाःकल्पनात्तदनुव्यवसायेनपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावगाहिज्ञानोत्तरज्ञानेपिप्रामाण्यसंशयः। अन्यथानुव्यवसायासत्त्वे। दृदुच्यते। पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेनप्रामाण्यव्याप्यग्रहेणउत्तरज्ञानेपुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहादेवनसंशयः। यदवच्छेदेनयद्व्याप्यताग्रहात्तत्ताज्ञानस्यापिविरोधित्वादितिकृतप्रामाण्यानुमित्येति। तस्मात्सामग्रीसत्त्वात्प्रामाण्यानुमितिः। नचप्रवृत्तिसामग्र्याबलवत्त्वात्सामग्र्येवानुमितेः। अर्थनिश्चयस्यप्रामाण्यस्यसंशयादिनानात्वेनप्रवृत्तिसामग्र्याएवाभावेवादन्यथापक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापिनानुमितिःस्यात्। एवंचक्वचिदनुमितेरनुत्पादेविनष्टतिरिति। यद्वायत्रपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनपरामर्शोनुत्पन्नपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्तत्रेयंतत्रयोजनबोध्यं। एकद्व्यादिक्षणेति। एकद्व्यादिक्षणेनव्यवहितंजन्मनित्तीयचतुर्थक्षणजन्मनीत्यर्थः। यत्रप्रामाण्यानुमित्युत्तरंस्वतंत्रस्यज्ञाताबोधानुमितीवाजातंतत्रशाब्दबोधादेरुपनीतोविषयत्वात्तदुत्तरार्थनिश्चयेप्रामाण्यसंशयोच्छेदानस्यादिति। तस्मिन्नुदीच्यज्ञाने। सुतरामिति। सर्वत्रप्रामाण्यानुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नज्ञानस्यानुव्यवसायस्यापिप्रामाण्यनिश्चयत्वेमानाभावादतःसंशयाकारस्यापिमानासंभवादितिसुतरामित्यनेनसूचना। यद्यपिस्वमतेपिपुरोवर्तिविशेष्यकत्वस्यव्यावर्तकंतत्स्वरूपतोज्ञानंनविरोधिकित्वप्रामाण्यविरोधित्वनतच्चप्रामाण्यव्याप्यत्वपर्यवसन्नं। नचास्यज्ञानंविनाप्रामाण्यानुमितिरनुपपन्नेति तुल्यानुयोगस्तथाप्यप्रामाण्यविरोधिसंसर्गेणपुरोवर्तिविशेष्यकत्वज्ञानंविरोधीत्

उद्बुद्धसंस्कारसहकृतंवातत्संस्कारविरोधितिबोधउद्बोधकानामनुगतेपिकारणीभूताभावप्रतियोगि कोटी
तेषांनिवेशान्नदोषइति।विनश्यदवस्थपरामर्शजनितानुमित्यनुव्यवसायेनधूमेवतिवह्निज्ञानत्वंनगृह्यते
तआह।लिंगौपहितेति।प्रामाण्यज्ञानस्यप्रवर्तकतामभ्युपेत्यमूलक्षतीतीति।तत्समवधानमिति।प्रामाण्यानु
मितिसमवधानामित्यर्थः।झटित्यनुमितिः।झटितिलिंगस्मरणादिनाभवतीतिनततोप्रामाण्यस्यतत्रापि
सूनामिति।झटितिप्रवृत्तिरुलूकनदुतुपीविषयपदार्थानांयदिनानुमितिस्तदापिपांसूनांजलेझटितिप्रवृत्तस्त्व
मेततत्रतादृशज्ञाप्तेरनुमितिर्नस्यादित्यर्थः।प्रमात्वादितिविरोधसामग्रीस्वीकारोहितोविनाकार्याभावाद्य
त्रचनकापिविरोधसामग्रीतत्रसामान्यसामग्यवनास्तीतितदभावादेवकार्यमितिकिंगुणदोषकृपविशे
षकारणाभ्यांइतिमूलार्थः।शेषइति।इदंचज्ञानमात्रेासक्तिप्रसंगइत्यस्यसमाधानंतथाचयत्रगुणदोषान
तत्रसामान्यसामग्यस्यवकिंतुतयोरभावेनकार्याभावइतितयोर्हितामूलेचसामान्यसामग्रीपदंसामा
न्यधर्मविछिन्नकार्यतानिरूपितकारणता।श्रयस्तोमपरसामग्रीपदंचनात्रप्रसिद्धमतआहफलनियतेति।
भेदप्रतियोग्यावृत्तधर्मस्यापिवाचकोतोभेदवैधर्म्ययोःपरस्परव्यावृत्त्यर्थमाह।स्वरूपभेदेति।इदमन्योन्या
भावस्योपलक्षणंस्वरूपनिष्ठोभेदस्तेनान्योन्याभावस्वरूपभेदयोःसंग्रहइत्यन्ये।केचित्तु।अन्योन्या

भावरूपभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमेएकव्यक्तावपितत्संभवेप्रकृतासंगतिरतःस्वरूपभेदइत्याह।
व्यावृत्तोधर्मइतितथाचनन्वस्तुप्रमात्रमयोभेदः।एकजातीयसामग्रीजन्यत्वंप्रमात्वलक्षणं
वैजात्यंतुनस्यादितिआनंकोयांयमजयोरितिमूलमितिभावः।आर्थसमाजत्वंचकार्यतावच्छेदक
द्वयघटितधर्मत्वमितिकेचित्।एवंसतिपर्वतोवह्निमानितिअनुमितित्वमपिनकार्यतावच्छेदकंस्यात्तत
स्मादर्थसमाजत्वंनानेवाकेचित्समानाधिकरणपरस्परव्यभिचारिकार्यतावच्छेदकघटितंवतयोःसमू
हालंबनमेवतत्समूहालंबनत्वेनीलघटत्वादीचक्षुर्ग्राह्यंफलरूपमितिस्वघटितकार्यतावच्छेदकावच्छि
नहयनियामकसामग्र्यधीनस्चाश्रयोसक्तिकत्वंवाततः।प्रत्यक्षकेति।आर्थसमाजज्ञत्वशून्यमात्रंकार्य
वृत्तिधर्मत्वस्यनीलघटत्वसत्वेपिघटज्ञानत्वेव्यभिचारएव।न्यायनयेईश्वरज्ञानेव्यभिचाराद्दाहज
न्यज्ञानत्वेनेति।ज्ञानहेतुजन्यत्वेनज्ञानहेत्वरिक्तहेतुजन्यत्वाभावोनायातिपटादौज्ञानहेतुकालाद्
जन्यज्ञानहेतुभिन्नजन्यत्वस्यापिसत्वादतस्तन्मात्रजन्यतयेति।योगिज्ञानस्यविषयाजन्यत्वेपिवस्तु
मात्रस्यैवमहत्वावच्छिन्नोद्भूतरूपाभावविषयकस्ययोगिप्रत्यक्षस्यजनकतयाज्ञानाजनकाप्रसिद्धेर्वि
रोधादित्यस्यसाध्याप्रसिद्धेरितिव्याख्यानेविरोधपदार्थत्यागापत्तिरतोविरोधाहेत्वाभासइत्याश
यनाह।साध्यहेत्वोरितिएवंचज्ञानाजनकेतिफलंपूर्वोक्तसाध्यानुवादःद्योतयतीति।व्यर्थविशेषण

त्वमेवविवृणोतीत्यर्थः। विरोध्यस्येति। यदिप्रमायांज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्यत्वमप्युगम्यतेतदाप्र
माभिन्नेसुतरामस्तीतिजन्यत्वमात्रंगमकमित्यर्थः। पश्चात्वितिव्यावर्त्यतिमूलेनेत्यर्थः। क
श्चिदित्यस्वरस्वस्तुव्यर्थविरोध्यत्वविरहः। यन्निष्ठतिन्यायात्। यत्किंचिदित्यस्यज्ञानहेतुत्व
यत्नभवारणाययत्किंचिज्ज्ञानव्यक्तेरित्या दि। ज्ञानहेतोर्यत्किंचित्वान्वयेइंद्रियादिप
र्यंतानुसरणवैय्यर्थ्यादात्मादिनापितत्संभवादिति। सर्वंयज्ज्ञानहेतुवस्तद्भिन्नत्वेनेंद्रिया
दावतोज्ञानेसाकल्यमुक्तं। अत्रयद्यपिसर्वत्वावच्छिन्नभेदप्रवेशोनानुपपत्तिस्तथापींद्रिया
नुसरणवैय्यर्थ्यमितिध्येयं। विरोधादीति। अत्रापिसर्वत्रावच्छिन्नभेदप्रवेशेतुसिध्यसाध
नंबोध्यं। तदभावव्याप्यत्वप्रवेशेगौरवादाह। तथात्वासंभव इति। जन्यज्ञानत्वंनतदभाव
व्याप्यंजन्यत्ववैय्यर्थ्यादितस्तथात्वासंभव इत्याहुः। विरोधः सहानवस्थानंनजन्यत्वस्यैव
हेतुतयाघटादौसहचारसंभवादतस्तथात्वासंभव इतिकाश्चित्। वक्तव्यमिति। यद्यपीद
पूर्वमुक्तंतथापिसामयीहयेनेदानींतदुपपादनमितिहेत्वप्रसिद्धिरिति। तथात्वसाध्याप्र
सिद्धिरितिभावः। त्वन्मतइति। परमतेज्ञानत्वस्यनित्यावृत्तित्वादितिभावः। सामान्यतः कार्य

तावच्छेदकनिरुक्तौयधर्मिग्रयस्योत्पत्तिरेतावतैवकृतार्थताऽतस्तद्धेतुजन्यतावच्छेदक
स्यैवनिरुक्तिरियमित्याशयेनाह। यद्येवमिति। असंभवबाधकइति। बाधकंचार्थसमाजोगोरवं
चनित्यवृत्तित्वंतुनबाधकमितिभावः। व्योमादिसाधारण्यस्यनिरूपितसत्वस्यहेत्वनिय
म्यत्वंघटादेःसत्वमात्रस्यनहेतुनियम्यत्वेबाधकमतआह। पूर्वक्षणइत्यादि। तथात्वंकार्यता
वच्छेदकत्वं। ज्ञानत्वादिर्यथाश्रुतेनावारणादाह। रोधंस्वरूपमिति। दंडादेः कार्यतावच्छेदकत
यैजन्यत्वेनिरासायतस्यावश्यंवाच्यत्वादितिभावः। अत्रहेतुनियम्यत्वंहेत्वधिकरणध्वंसाधि
करणमात्रवृत्तित्वं। उत्पत्तिव्याप्यो धर्मः। कार्यतावच्छेदकइतिफलितं। तत्कार्यत्वस्यतदधीनो
त्पत्तिकत्वस्यातिप्रसक्तधर्मवच्छेदकत्वंनसंभवतीतिभावः। एवंमूलेअथेत्यादिनायद्धर्मा
श्रयोत्पत्तित्वव्यापकंहेतुनियम्यत्वंसधर्मः कार्यतावच्छेदकइत्युक्तं। यद्धर्मव्यापिकाहेतुनिय
म्यात्पत्तिः हेतुनियम्यत्वंवातथेतिसिद्धांतितं। उत्पत्तिसंबंधेनोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वसंब
धेनवायधर्मावच्छिन्नस्यव्यापकंयोऽन्यथासिद्धस्तएवतदवच्छिन्नस्यकारणंतथाचसधर्मए
वतत्स्यकार्यतावच्छेदकइति। ज्ञानत्वमपिकार्यतावच्छेदकमित्याहुः। सिद्धसाधनादिति। न्याय

नयइतिरोषप्रसंग। मीमांसकस्यज्ञानजन्यत्वावच्छिन्नकार्यतायाःप्रसिध्याप्रसिद्धेः। पूर्वत्रज्ञातौनवच्छिन्न
कार्यतागर्भेपरमतस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेसाध्येप्रमात्वंकार्यतावच्छेदकमित्यस्यैवसमीनतया
साध्यविशेषणांतरवैयर्थ्यापातात्सामान्यविशेषोभयस्मिन्नेकोनिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वस्यैव
बाधादेवप्रकृतसिद्धेरतआह। अनतिरिक्तवृत्तीति। न्यायनयेज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतायाअप्रसिद्धे
राह। जन्यविशिष्टेत्यादि। जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपायाविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतात्र
मात्वस्यतदनतिरिक्तवृत्तित्वेनसिद्धसाधनवारणायाविशिष्टेति। जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नत्व
मित्यत्रयदिस्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकंप्रवेश्यतेतदाजन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नाया
जन्येत्वावच्छिन्नाकार्यतातद्वच्छेदकत्वेनसिद्धसाधनंस्यादतोन्यूनवृत्तीति। तथाचानेनरूपेण
जन्यविशिष्टज्ञानत्वेनजन्यज्ञानत्वेनचावच्छिन्नयोश्चकार्यतयोरनुगमः। नचपरमतेनित्यज्ञान
स्यविशेषणज्ञानहेतुनायाश्चानंगीकारादेतदसंगतं। तथापिजन्याविशिष्टज्ञानत्वान्यूनवृ
त्तेर्ज्ञानत्वावच्छिन्नायाएकाकार्यतायाएकाप्यनुगमात्स्वमतेनैतत्किञ्चित्। बाधानवतारेति। सा
मान्यविशेषाभ्यांयस्मिन्नेकधर्मेनिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वस्ययोबाधस्तदनवतारेत्यर्थः॥

अत्रस्वरूपसंबंधविशेषोवच्छेदकत्वंसाध्यंआकृतिस्यस्वरूपेसतथाविविशेषणज्ञानकार्यतावच्छे
दकत्वमादायार्थांतरमितिअत्रापियदिजन्यविशिष्टज्ञानत्वान्यूनवृत्तीतिपूर्ववदुच्यते। तदाविशेष
णज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वप्रमात्वमादायार्थांतरापत्तिः। किंतुबाधावतारेभिन्नांतरवैयर्थ्यं। उभयमत
साधारणंप्रमात्वमभिप्रेत्याह। प्रमाप्रमेति। प्रकारसदेनप्रमात्वादेरननुगततयाअनुगतहेतुमाहप्र
मप्रमेतीति कश्चित्। नाद्येत्यं। अन्यतरत्वहेतौव्यर्थत्वादाहप्रमप्रमेत्यन्ये। ज्ञानत्वव्याप्याव्याप्यधर्मज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वंयथाश्रुतंप्रमात्वस्यनघटइत्याह। तेनेत्यादिना। मीमांसकमतेपितदनुपप
तिमाह। रजतप्रमेत्यादिना। एतद्रजतप्रमाव्यक्त्यान्यत्वव्याप्यंरजतप्रमात्वंएतद्रजतप्रमात्व
यंरजतप्रमात्वमितिपक्षेहेतोर्दृष्टांतस्यचासिद्धिर्यथाश्रुतेस्यादिति। अत्रचव्यक्तिविशेषप्रमाधि
श्रुतप्रमाप्रमाणायअन्यथाप्रमाप्रमारूपव्यक्त्यान्यत्वस्यप्रमात्वप्रमात्वाव्याप्यत्वेनासिद्धिर्स्यादिति
ज्ञानविभाजकोपाधित्वस्यसंशयत्वसमुच्चयत्वादिसाधारणतयाह। ज्ञानसाक्षाद्विभाजकेति। नित्या
वृत्तेरितिप्रमाकरणत्वनिरूपणायहिविद्याविभागः। नचनित्यंप्रमाणफलंयेनविद्यात्वंतत्साधारणंस्या
दिति। भाष्येपश्चादिंद्रियजन्यत्वादिनाजन्यप्रमाणत्वनिरूपणंनित्यावृत्तिविद्यात्वमितिकश्चित्

प्रमात्वात्। तद्वतितत्प्रकारकत्वानुपपत्तेश्च तद्वतितत्प्रकारकत्वपक्षेऽदुष्टकारणजन्यत्वहेतोरसिद्धिः। ननु विशेष्यादृ
त्यप्रकारकत्वमेवपक्षस्तत्रैव चाविद्यात्वंनिर्विकल्पकवृत्तिनित्यज्ञानवृत्तयतआह। विशेष्यति। तथाच।
सिद्धेस्तत्रापिकार्यतावच्छेदकत्वसाध्यस्यबाधइत्यर्थः। उक्तप्रायमिति। निश्चयत्वकार्यतानवच्छेद
कत्वेव्यवस्थापनकालेइतिभावः। पीतः शंखइतिज्ञानस्यापक्षत्वेत्वाह। व्यभिचारीवेति। तेनेति। अ
प्रमाव्यावर्तकस्करत्वाद्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वेनाप्रमायाम
पिसाध्यसत्वे नाप्रमाबाधकस्याप्रमाविजातीयेत्यस्यहेतोर्वैयर्थ्यमेत्यर्थः। विवक्षितसाध्यस्यता
तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वस्याप्रमायामभावादिति। तर्कोह्यनिष्टप्रसंक्तया
हार्यत्रांकानिवर्तकतयोपयुज्यते। तच्चानिष्टंहेत्वभावतत्समशीलमपिभवति। यथाघटोरूपवान्
पृथिवीत्वादित्यत्रनीरूपः स्यादप्रत्यक्षःस्यादित्यत्राप्रत्यक्षत्वं। तथाप्रकृतेहेत्वभावानापादने
पितत्सातिरिस्याह। प्रकारांतरेणेत्यादि। व्योमादाविति। अत्रप्रमात्वासमानाधिकरणघटत्वाद्यव
च्छिन्नकार्यतावत्त्वाद्घटादीतुनव्यभिचारः। ननुयदितादृशकारणजन्यत्वाभावविशिष्टजन्यत्व
मापाद्यंतदाविपरीतानुमानेतदभावसिद्धेर्जन्यत्वाभावमादायापिपर्यवसतीतिनोक्तसा

ध्यसिध्यनुगुणातर्कस्यातआह। जन्यत्वाभावेति। पक्षधर्मतावलादपिनतत्सिद्धिर्विशि
ष्टाभावस्यव्यापकस्यैवसिद्धेरतआहानंतरवेति। तत्सिद्धावपिनतत्प्रकारेणासिद्धिरतआह।
अनंतरवेतिकश्चित्। तादृशजन्यत्वाभावविशिष्टजन्यत्वस्याभावोनिश्चेव्यभिचारीति।
जन्यत्वेति। प्राचांमतांतरमाह। अप्रमास्यादिति। जन्यत्वाभावेति। जन्यानस्यात्। जन्यप्र
मानस्यादित्यापादानसंभवेपीत्यर्थः। उत्तरग्रंथोप्रमातादात्म्येप्रयोजकमितिग्रंथः। तेन
ग्रंथेनहिअप्रमासाधारणकारणजन्यत्वमप्राप्यप्रमेप्रयोजकमितिवदताअप्रामाण्यस्या
पाद्यत्वंस्फुटंक्रियतइति। प्रकारांतरेणतर्कस्यानुगुणत्वसंभवेयथाश्रुतार्थत्यागइति
केचिदित्यरुचिरसः। यथाश्रुतेत्यादि। विवक्षितेतादृशकारणताप्रयोगिककार्यताश्रयत्वे
साध्येतुनायंदोषइतिभावः। विवक्षितेपिदोषमाह। यथेति। ईश्वरज्ञानेव्यभिचारान्पूरय
ति। जन्यत्वेसतीति। प्रमाप्रमयोः सहानवस्थानस्याभावादाह। विरोधिविषयकइति। य
द्वक्षणलक्षणमोनपुरुषत्वप्रमाविरोधीतद्भिन्नंपुरुषत्वप्रमोदयादतोविरोधिविषय

कइति।स्थाणुत्वस्यथदाकदाचिद्विरोधित्वेनत्वविरोधिविषयकत्वनिर्वाहादिति।तादृशस्मृतिःस्व
विषयविरोधिविषयकस्मृतिंप्रयपिस्वविरोध्यनुमितिप्रतिबंधकानुमितिसामग्रीजन्यत्वंनानुमि
तीच्छासाधनंभिन्नविषयेनुमितिसामग्र्याबलवत्वात्तथापितादृशविरोध्यनुभवत्वव्याप्यधर्मा
वच्छिन्नाप्रतिबध्यताप्रमात्वाप्रमात्वान्यतरव्याप्यघटितावाव्याप्यनुमितिसामग्र्याश्चवह्नि
लौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकं।नचतत्तादृशानुभवत्वव्याप्यमिति।ए
तेनेदंरजतमितिप्रमासामग्र्यप्रमाभावनिश्चयसामग्रीत्वेनप्रमाप्रतिबंधकत्वात्सिद्धसाधनमपा
स्तं।प्रत्यक्षप्रमादाविन्द्रियादिपरत्वाच्यप्रकारमाह।जन्यप्रमेति।विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षः
प्रत्यक्षप्रमायामनुगतोगुणःसंभवतीत्याभिप्रेत्याह।जन्यप्रमेतीत्यन्ये।ध्वंसजनकत्वेनासि
द्धिवारणायतदन्यज्ञानेति।उत्पत्तिकालीनोघटोरूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्रसल्लिंगपरामर्शोनगु
णोतआह।गुणत्वेनाभिमतस्येति।साध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवतिपरामर्शस्यैवगुणत्वा
दितिभावः।सहकारीति।वह्निप्रमानुमितिहेतोर्वह्निव्याप्यदंडाज्ञानस्यदोषवशेनान्यत्रवह्नि

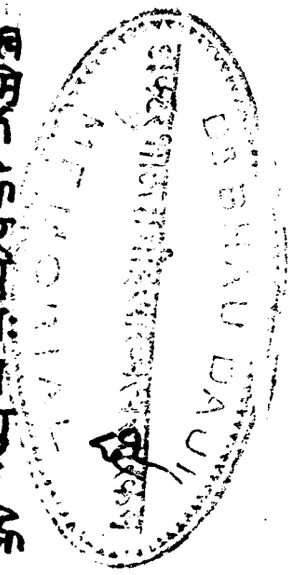

मदभेदारोपहेतुत्वादिति।भ्रमाभिप्रायेणाह।पुरुषभ्रमेति।उदीच्येति।पूर्वभ्रमस्योत्तरकरादिभ्रमेविशेषणज्ञा
नतयाजनकत्वमिति।इदंचपुरुषभ्रमायांवस्तुतःपुरुषत्वव्याप्यस्यज्ञाननापेक्षितं।किंतुपुरुषनद्व्याप्यत्व
ज्ञानमितिसूचयितुमुक्तं।भ्रमहेतुतत्सादृश्यज्ञानादीनामपितद्विशिष्टभ्रमायांहेतुत्वान्नभ्रममात्रहे
तुत्वंदोषत्वमितिध्येयं।उभयदिशिरूपानुपादानव्यभिचारोयथाश्रुतेनसंगच्छतेतआह।घटत्वाद्यवच्छि
न्नेति।अतएववक्ष्यत्यक्षरतात्पर्याभ्यांइति।तथाचात्रैवतात्पर्यमितितदर्थः।नन्वन्यथासिध्येवरासभो
वारणीयोतःकार्यकारणयोरिति।अन्यत्रकृतेति।रसादिकंप्रतिरूपप्रागभावादीनामन्यथासिद्धिर्नस्या
द्रूपप्रागभावस्यान्यत्रकारणत्वेनारूपत्वादित्यर्थः।प्रवृत्त्यादीति।प्रवृत्तिविषयदंड्यक्तिंप्रतिनभादिघ
टव्यक्तिंप्रतिकारणत्वाग्रहात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति।अक्षरतात्पर्याभ्यामिति।अन्यथासिद्धेर्निरू
पकत्वेप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेःपूर्वोक्तेचतात्पर्याक्षरमिति।एवंचःक्वचिदपिचनसामान्यतःकार्यकारणभाव
इत्यभिप्रायेणाचिंत्यादिमूलमितिबोध्यं।अप्रमाकारणविजातीयप्रमाव्यक्तिविशेषकारणज्ञानत्व
नयथाश्रुतेसिद्धसाधनंस्यादतोयरूपावच्छिन्नेति।नीलघटत्वादिवारणायहेतोःकार्यतावच्छेदकेति।घ
टज्ञानत्वावच्छेदेनेंद्रियस्यजनकतातोघटप्रत्यक्षादीति।घटज्ञानत्वंचेत्फलक्षणंनीलघटत्वादेःबाधक
सामान्याभावस्यप्रकृतेःनिश्चयःसिध्योमर्थाविशेष्यत्वंनित्यवृत्तित्वस्यापिबाधकत्वादतआह।अतइत्यादि

ना।अनुगतेति।घटज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतीत्यर्थः।तदभावः।अनुगतकारणासंभव बाधकाभावः।अन्यत्राप्यदृष्टवि
शेषस्यैवहेतुत्वसंभवादितिभावः।प्रमाहेतुरदृष्टविशेषएवायात्व तन्माहाभ्युच्चयइति।कार्यतस्येवादृष्टकार्यतावच्छे
दकत्वनमूलोक्तबाधकासंगतेः।तदव्यापकत्वेसतितद्व्याप्यत्वंतन्यूनवृत्तित्वमतस्तत्समानाधिकरणेति।कश्चित्तु।
तन्यूनवृत्तित्वंतद्भिन्नेष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं।नचेदमस्तिप्रमात्वे।अनित्यज्ञानमात्रएवांततो धर्म्यंशमादायापि
प्रमात्वसत्वादतस्तत्समानाधिकरणेति।साह।तन्न।तत्तामोषादिनासर्वत्रेभ्रमसंभवात।अत्रचसाध्येअवच्छेदकत्वमनति
रिक्तवृत्तित्वंवोध्यं।अनित्यज्ञानत्वभिन्नत्वमात्रमितिनतुव्याप्यत्वमपीत्यर्थः।भ्रमप्रमारूपसमूहालंबनवृत्तित्वेनहेतुरसि
द्धोतोभ्रमत्वान्येति।सा।ध्येप्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताबोध्या।तेननतत्रभ्रमरूपकार्यतावच्छेदकेनदोषः।नवाप्र
मात्वावच्छिन्नंप्रतिकारणमानवच्छेदकत्वात्वावच्छिनकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वेनार्थांतरंतदसिद्धेः।अन्यथाप्रमात्वा
वच्छिन्नंप्रतिकारणतानवच्छेदकत्वस्यैवात्मत्वादावभावान्नार्थांतरमिति।एवंकार्यतावच्छेदकत्वमात्रेसाध्यसंभवतितदुपादानं
तादृप्येणसिध्यर्थं।उत्तरत्रा।चाक्षुषभ्रमत्वन्नीत्यत्रा।चासुषभ्रमत्वान्यत्वबोध्यं।चाक्षुषेतीति।पक्षविशेषणमितिशेषः।गुण
स्यापिप्रमाभ्रमत्वंकसमूहालंबनहेतुत्वाच्चाक्षुषाप्रमात्वावच्छिन्नकार्यतासाध्येविवक्षणी यातत्रचाक्षुषा
प्रमात्वमाह।चाक्षुषाप्रमात्वमिति।ज्ञानत्वंतभावइति।चाक्षुषत्वजात्येवेत्यादेर्वारणेज्ञानत्वस्येत्यर्थ
नतत्रप्रवेशादितिभावः।विशेष्यतयप्रकारकत्वेप्रामाण्यतदभाववारणायपक्षसाध्ययोरजत
प्रमाप्रमापदार्थमाह।रजतप्रमाभ्रमेइति।शुक्ति स्यप्रमात्वादेः कार्यतानवच्छेदकत्वाज्ज्ञाने

रत्युक्तं।पक्षत्वेनिसप्रमात्वेनपक्षत्वेपक्षेनरत्वं।पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदत्वं।प्रमामात्रइति।प्रमात्वावच्छेदेना
साधारणकारणजन्यत्वेसाध्येईश्वरज्ञानेवापीत्यर्थः।सामानाधिकरण्येति।तथाचप्रमात्वेभवपक्षतावच्छेदक
असाधारणकारणजन्यत्वंसाध्येइत्यर्थः।मीमांसकमतेतुईश्वरज्ञानाभावान्नायमतेचपक्षेसाध्यसंदेहादुभ
यमतसिध्यनैकस्यापिविपक्षत्वमतोमतभेदेनयोजयति।त्वन्मतइत्यादिना।उपस्थितोगौरवंप्रतियोगिज्ञानाधी
नोपस्थितिकतयागौरवं।दुर्वारत्वेति।मण्यभावविशिष्टावह्निर्वह्निविशिष्टमण्यभावोवेतिविनिगमनाविर
हान्नाभावोवच्छेदकइतिबाध्यं।एवंकारणतावच्छेदकावच्छेदस्यैवकार्यतासाद्नियामकतयाकदाचिन्मण्यभा
वोपक्षितवह्रित्वमेवसत्वेपिदाहः स्यादितिध्येयं।अभावकूटस्थेति।नचैवंप्रमायांगुणाभावकूटस्थहे
तुतासिध्यावपिनदोषस्यहेतुतासिद्धिः।प्रमायागुणजन्यत्वसिद्धेरेवोपक्षितत्वादिति।त्वन्मतेपिचित्तपी
तिम्नानानुभूयमानस्यारोपः किंनुस्मर्यमाणस्यत्यनुकूलत्वादिति।मूलेगुणाभावस्यसाधारणत्वा
त्सन्मात्रविषयचिन्मेहेतुत्वात्तत्वंचकेवलासद्विषयकज्ञानसत्वंचनिवेदयति।तन्नदोषसत्वात्सत्वयोस्तत्र
योज्यत्वादन्यस्यचानथात्वात्तत्सत्वमसत्वंचनस्यादितिसर्वं।नन्वित एवगुणतदभावयो स्तत्तद्दोषतथात्ववत्त्व
मतेगुणेति।एकत्रेति।इदंरागेवाक्यमितिपाठः।प्रमाहेत्वभावेसत्रार्थेप्रमात्वावच्छिन्नहेतुत्वंप्रविष्टतद्
हपित्तादेः स्वप्नभेति।स्वप्नमायांस्वाभाव्यभिचारमुद्धरति।अथदोषत्वमिति।तथाचस्वप्नमायांतन्नदोष

रतिभावः। असंभवादिति विवृणोति। दोषेत्यादिना। ध्वंसवारणायमात्रपदार्थः। भ्रमाजनकत्वंव्य
च्यते। तदप्यसंभवदित्यर्थः। ननुज्ञानहेतुसामग्रीसत्त्वेसतिभ्रमाभ्रमयोरन्यतरस्याप्यभावइत्यसंगतमतआह। भ्र
मोत्पादविच्छेदमिति। तथाचतत्तेनुसामग्रप्रविश्यकारणानांकार्यनावच्छेदकेनभ्रमात्वप्रमात्वेकिंनुविशेषान्वय
व्यतिरेकाभ्यांदोषतदभावयोरिवयहिदोषयेतिन्यायादित्यर्थः। भ्रमामकुर्वतीत्यादि। भ्रमामकुर्वतिदो
षात् भ्रमइत्यनेनदोषभ्रमयोरन्वयोदोषाभावभ्रमयोर्व्यतिरेकः प्रदर्शितः। एवंभ्रममकुर्वतितदभावेभ्र
मेत्यनेनदोषाभावभ्रमयोरन्वयोदोषभ्रमयोर्व्यतिरेकइतिमूलार्थइत्यर्थः। अतएवकेशादित्रकारकभ्रम
क्षत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेव। मूलेतत्रापिचेतिनक्तत्वकेशसंयोगानांगुणत्वेनानुगमात्तद्दोषेषुप्रतिबंध
केषुनक्तत्वकेशसंयोगाऽनुगतेजकाइतिभावः। यदिभावत्वेनेत्यस्यगुणत्वेनेत्यर्थस्तदागुणत्वेनेनाभेदोयदि
भावमात्रवृत्तिस्तथापिधर्मस्तदाभ्रमसामिरित्यादूष्यणेति। नन्वस्तुदोषाभावत्वेनहेतुतात्तथापिविशेषदर्शनस्य
गुणस्यहेतुतासिध्यैवात्तत्थाचेति। यस्यागंतुकेणेत्यन्यप्रतियोगिकाभावत्वंतदन्यत्वंभवत्स्वतस्त्वमित्य
र्थः। पित्तादीनांयोगहेतुत्वरूपदोषत्वेनिर्वेवादमतआह। भ्रमहेतवइति। यद्दोषत्वंयदिविशेषदर्शनप्रति
बंधकत्वंतदाविशेषदर्शनप्रतिबंधकाइत्यनेनपौनरुक्त्यमतो भ्रमहेतवइति। ननुयदिविशेषदर्शनप्रतिबंधकाः
पित्तादयएवभ्रमहेतवस्तदाशरीरा भेदादापेहेतुविपरीतवासनासत्वेमम्मे शरीरमितिभ्रमानस्यादतआह।
शरीराभेदइति। पित्तादेर्दोषत्वादिति। अदोषत्वाद् भ्रमाहेतुत्वात्। अतएवपूर्वपक्षेप्रतिक्षिप्तंसिद्धांतेऽपि

चिदित्यनेनपित्तादेर्दोषत्वंवक्ष्यति। तच्चिंत्यमित्यस्यरसस्तुपित्तादेर्दोषत्वाप्रतिक्षेपेकुचिदित्यनेनतत्स्वदोषत्वव्यव
स्थापनानुपपत्तिः। एवमन्यत्रेति। मूलानुपपत्तिश्च। तदर्थोहिअन्यथाअननुगतस्यहेतुत्वंइतिवाच्योनचायंस
भवति विशेषदर्शनविरोधित्वेनानुगतनदोषाणांहेतुतायाः पूर्वपक्षितत्वादिति। यद्वा। अनुगतावच्छेदकस्वकार्
णत्वेदंडादीनामपितथात्वापत्तिरन्यथासिद्धिरुक्तैवेति विशेषादर्शनस्यहेतुत्वापादनमसंभवदुक्तिकमरुचि
बीजंविषयविशेषादीति। आदिपदात्तत्तत्काले तत्वस्यतत्तद्व्यक्तित्वस्यवापरिग्रहः। पित्तादेरदोषत्ववादिनस्तेनतत्प्रमा
नुत्पादनंनानिष्टमतः श्वेतत्वमिति। यद्यनुगतानानाप्रतिबंधकतानतदापित्तादितः श्वेतत्वप्रमाप्रतिबंधोनस्यादित्यर्थः।
सामान्यमतइति। पूर्वंपित्तजपाकुसुमादीनांस्फटिकविशेष्यकश्वेतत्वप्रमात्वप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्याशयवदा
नीतुसर्वेषामेवश्वेतत्वप्रमात्वमितिभावः। तत्तन्मण्यभावत्वेनेवकारणतामण्यभावकूटत्वेनहेतुत्वेमणिरागभ्रमा
वादीनामन्यत्रासंभवेनदृष्टानस्यादिसभिप्रेत्याह। कार्योपधायकत्वादिति। अत्रापितत्तन्मण्यभावकूटत्वेनकूट
स्यफलोपधानंवोध्यं। तेनतत्तंध्वंसादीनांफलानुपधानेनदोषः। केचित्तु। तत्तन्मणित्वावच्छिन्नाभावावृत्तिकूटत्वेने
वहेतुता। तच्चकूटत्वंतत्तन्मणित्वावच्छिन्नाभावानांएकैकघटितत्तत्तन्मण्यभावकूटएवनिष्ठति। प्रत्येकंदंडचक्रसा
लिलादिनिष्ठत्वेवदन्यथाघटादीनामेकत्रासंभवेनतादृशत्रित्वव्यवहारोनस्यादित्याहुः। तेषांपित्तादीनां।
नास्माकमिति। विशेषादर्शनस्यप्रतिबंधकस्याभावोविशेषदर्शनेभ्रमायाकारणमितिअस्माभिरुपगमादि
तिभावः। ननुभवतुपित्तादिर्दोषोविशेषादर्शनस्यापिकश्चिन्नत्वेननविशेषदर्शनस्यभ्रमहेतुत्वंतथापिदुर्
पपादमतआह। अयंभावइति। अतएवपित्तादयोदोषाएवेत्येवकारेणविशेषादर्शनव्यवच्छेदः। कृत्तकारणता

वस्पर्शद्रियसंयोगादेः। वैगुण्यमभावः। व्यभिचारि। विनापिविशेषदर्शनंश्वेसादिप्रमोसादादि। विशेषदर्शनेविशे
षदर्शनापेक्षायांअनवस्थादुः स्थंचेति। कस्यचिदतींद्रियस्यैवप्रमाकरणस्यवैगुण्यंकविष्यतीत्यतआह। सकल
प्रमाणेति। परिदृश्यमानानामिंद्रियविषयादीनां। उदनुबोध्यं। पित्तादेः दूरेसप्रमात्वं दूरेसप्रत्यक्षप्रमात्ववान
प्रतिबध्यतावच्छेदकं। किंतुदूरेत्वलौकिकप्रत्यक्षत्वं। अन्यथासतिपित्तेप्रमासामान्यानुमादपिदूरेसलौकिकप्र
त्यक्षात्सोदनश्चेत्सपश्यामीत्यनुव्यवसायः स्यादिति। एवंचेतोपिनदोषाभावस्यप्रमाहेतुत्वमितिसिद्धांते योज्य
नीयं। मूर्छादोषहेतुरिति। तथाचसन्निकर्षकार्यकारीदो षएवातिरिक्तइतिभावः। नन्वप्रमापूर्वइति। यद्यपीदम
प्रमत्वं। परेरपिनत्यंस्वीकारात्तथापिभ्रमसाधारण दोषजन्यतयानप्रमायाः परत्वमित्यपिमानादि
यंशंका। नहेतुत्वे। अप्रमासाक्षात्वप्रयोजकत्वे। अति प्रसंगः। अप्रमानुमितावतिप्रसंगः। अननुगमः। तच्चो
दृज्ञाननदोषाणांतत्थालेननुगमः क्वचिद्दोषः। क्वचिच्चसन्निकर्षोविशिष्टप्रत्यक्षहेतुरितिसननुगमोवा। दीधितौतथा
त्वे। कार्यकारणभावः। एतेनेति। तन्नदूरप्रमायांतन्नदोषहेतुतायामप्रमाकारणत्वेनाप्रमासामान्ये अहेतुत्वस
र्थः। व्यभिचारात्। आत्मादिप्रत्यक्षेव्यभिचारात्। द्रव्यविशेषः आत्मभिन्नद्रव्यं। प्रमाविशेषो लौकिकप्रमा। श्रीथ
अन्वयव्यतिरेकावेवमानमतआह। प्रमातदितरेति। अनुभूयमानारोपेपित्तस्यहेतुत्वात्। भूयोवयवेंद्रिय ६४
सन्निकर्षस्यतादृशप्रमात्वेनकार्यतावच्छेदके किंतुतत्प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। ननुद्विकपालकघटादौभूयोवयव
त्वस्याभावात्कथमस्यस्वरूपनिरूपकत्वमित्यविशेष्येवकपालाधर्यो न्नसंयुक्तसमवायादिर्घटत्वप्रत्यक्षप्रमाया
हेतुर्वाच्य स्तावतापिगुणजन्यत्वं सिध्यमेवातआह। घटत्वादिनेति। सन्निकर्षस्यघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षएव

हेतुत्वेनिर्विकल्पकानुपपत्तेराह। घटोदेवेति। प्रामाणिकंगौरवंनदोषायेतीमानाभावादिति। नन्वनुकूलतर्कशूवि
न्याघटत्वादिसंनिकर्षस्तन्यतायाएवतादृशप्रमात्वमवच्छेदकमस्त्वतआह। प्रमेतरप्रत्यक्षप्रतीतिअनुभूयमाना
रोपंनिर्विकल्पकंचप्रतिकार्यकारणभावांतरकल्पनेचगौरवंद्रष्टव्यं। जन्यप्रत्यक्षेति। जन्यप्रत्यक्षप्रमात्वविशे
षणविशेष्योभयसन्निकर्षस्यनकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। भ्रमसाधारण्यात्। अनुभूयमानारोपेहेतुसाधार
ण्यात्। सविशेषणाविशेष्योभयनिरूपितसन्निकर्षासंभवात्। घटग्राहकसंयोगात्पटत्वग्राहकेसंयुक्तस
मवायादेर्भेदादभेदासंभवादिति। अतीतानागतेति। भाविभूतगोत्वादेर्गोत्वस्यप्रमायांसत्वेपिसंयुक्तसमवाया
देरकारणत्वात्कारणीभूतस्यचोपनयस्यविशेष्याघ टितत्वादितिव्यभिचारादित्यर्थः। नन्वविशेष्यघटितविशे
षणासन्निकर्षस्यलौकिकप्रत्यक्षप्रमायांन्यात्वं वाच्यं। अलौकिकप्रमायागुणजन्यतानापत्तेः। दंडीति
प्रमायांव्यभिचारात्च। तन्नदंडसन्निकर्षस्यैवहेतुत्वात्। घटरूपमित्यत्रविशेष्यघटितसन्निकर्षस्यव्यभिचारः। तत्र
घटविशेषणीभूतघटसंयोगस्यैवहेतुत्वादितिकश्चित्। नन्वतीतादिविशेषणप्रमायांकारणीभूतोपनयस्यागत्या
विशेष्यघटितस्यैवकारणत्वंवा ध्यमतोनव्यभिचारत्वमत आह। अतीतानागतेति। विशेषणविशेष्योभयोरतीतानाग
तत्वबाधेंद्रियजन्यज्ञानासंभवान्मा नसेति। तदसंभवात्। विशेष्यघटितोपनयेनेस्याप्यसंभवात्। ननुतत्रापिवि
शेषणविशेष्यज्ञानभिन्नसन्निकर्षो नन्यगत्याकल्पनीयोऽतआह। उभयविषयकमिति। तथाचतादृशसन्निक
र्षस्य भ्रमसाधारण्यान्नप्रमात्वंतत्प्रजन्यतावच्छेदकमित्यर्थः। ननु सन्निकर्षस्यैवजन्यतावच्छेदकत्वंसंकोच्य

त्रमात्मत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वंवर्ण्यति। तन्मतमपिदूष्यकार्यकारणभावांतरकल्पयन्सिध्यंतयति। तथापीत्यादि
ना। चक्षुषौकिकविषयतावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन घटत्वप्रमायांघटचक्षुःसंयोगादिःकारणमित्यर्थः। ति
नसामान्यलक्षणादि। अन्यत्रसक्षेनव्यभिचारः। सामान्यप्रसासत्तिचक्षुःसंयोगादिसाधारणमेकंप्रत्यासत्तित्व
मस्तीत्यपिमाननेदमित्यन्ये। ननुसन्निकर्षजन्यतायाअनुभूयमानारोपेपिसत्वात्तद्व्यावृत्तजन्यप्रत्यक्षप्रमात्वंत
ज्ञान्यतावच्छेदकमितिविशेषणंवाच्यंविशेष्यसंनिकर्षस्यतत्समानहेतुत्वेवासत्यपटस्यतत्समसंनिकर्षात्पटप्रमास्यादयं
रजतारोपस्यैवशुक्तित्वयत्साःशुक्तेःसंनिकर्षेणरजतित्वप्रमास्यादत आह। विशेषेति। दोषाभावेलोकादिघटित
सामग्र्यादित्यर्थः। नचैवंदोषाभावेहेतुत्वगुणहेतुत्वमानाभावः। भुक्तित्वाद्यौकिकप्रत्यासत्तस्यैवदोषाभावकार्य
तावच्छेदकत्वात्। ननुत्रमात्वस्यसकलत्रायत्वादिनैवाबाधितेति। वह्निमत्त्वपर्वतेऽन्यवह्नेरभावान्यत्नवानूह
त्वादिसनुमानेनवह्निबाधकत्रमस्यवश्याद्यत्यभाववत्त्वमवगंतंनत्रवह्नित्रमानुमितिःस्यात्। तादृशान्यत्तर
वानित्यथार्थपराम र्शसित्यादिति। बाधितेनेति। मृतश्चैत्रश्चैत्रोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगीत्राणित्वादि श्रीथ
त्यनुमानेनलाघवज्ञानदोषवशाज्जीवनप्रतियोगित्वमवगंतंनत्रापित्रमानुमितिः स्यात्। तादृशप्रतियोगि ५५
त्वव्याप्यत्रा णित्ववानितिर्यथार्थपरामर्शसित्यादिति। ननुतत्रदोषाभाव स्यापिहेतुता ः वाच्यंसतस्ता
दृग्दोषेति। बाधज्ञानलाघवज्ञा नादिरूपदोषाभावस्यसर्थः। तादृशगुणनय यार्थपरामर्श त्मकगुणे
न। नैवंयर्थपरामर्शसित्ये दोषाभावश्चसतित्रमानुमितिः स्यादत आह। सत्यपीति। सामान्यसामग्री। विशे

षणज्ञानादिरूपा। असत्यपीति। साध्यशून्यपर्वतादौबाधानवतोर वह्न्याप्यवत्ताज्ञानात्त्रमा नुमितेर
नुत्पादाद्यथार्थपरामर्शस्यैवतत्रत्रयो त्कत्वंननु बाधाभा वस्यैवार्थः। ईश्वरीयादिति। नचसमाना
धिकरणस्यैवपरा मर्शस्यहेतुत्वमितिकथ्यमानदितियाच्यं। समानविशेष्यकत्वेनापिव्याप्यार्थपरामर्श
नुमित्योः कार्यकारणभावःसोपयात्। नचान्यस्यपरामर्शसत्वेन्यस्यानुमितिरनुदयात्समवायघटितसा
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्तेरपिसत्वात्तेनसमानविशेष्यकत्वेनेतियाच्यं। चैत्रीयानुमितेत्रतिचैत्रीयपराम
र्शस्यहेतुत्वात्तत्रसमवायेनहेतुत्वेपिएकस्मि नूपर्वतेपरामर्शेपिनांतरेऽनुमितिरनुदयात्यथार्थपरा
मर्शस्यसमानविशेष्यतयैवविशिष्टकार्यकारणभावाच्च। ननुत्रमानुमितीयथार्थपरामर्शस्यहेतुना
र्थंकालिक्येवव्यापकत्वेतिईश्वरीयपरामर्शस्यापिहेतुमितिकश्चित्। ननुपर्वतेवह्नित्रमा नुमितित्वे
नधूमपरामर्शादिः। कार्यतावच्छेदकमालोकपरामर्शादेपितुल्यत्वात्। नचेश्व रीयएवसर्वत्रसो स्तित्व
स्तितिविनिगमनाविरहेणेश्वरीयाणांधूमालोकादिपरामर्शानांसर्वेषामवहेतुत्वेनैककार्यकारणभा
वापत्तेस्तत्यात्वानुगमायसाध्यवत्तिपरामर्शत्वेनतत्वंवाच्यं। तथाचकिमीश्वरीयपर्यंतानुधावनेनेत्स
नोलाघवाद्वाआह। साध्यवत्तीत्या दि। इत्थंयथार्थपरामर्शत्वं। अत्रापिसंबंधभेदेनवह्न्याप्यभेदेनपरामर्श
त्वमपिनकिंतुसाध्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानत्वेनैवहेतुता। विशेषणज्ञानादिरूपसामान्यसामग्र्यपेक्षणाच्च

= रूपवान्यत्वनित्यत्वसाध्यवद्विशेषाप्रतिपत्तेः नवद्रव्यानुमितिप्रसंगः

नातिप्रसंगः। दोषविशेषणं साध्यस्यल्पपक्षकेवलावदंतीत्यस्वरसस्कंधांशेऽनुमितिः प्रमालक्षणं वोत्पत्तिकालावच्छेदेनगंधवत्तिपरामर्शएवनास्तियेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायेनगंधानुमितेः प्रमात्वंस्यात्तथाचतत्तत्। कस्मिन्नुत्पन्नसंबंधेनव्यापकताज्ञानमेवनास्तिभूमत्वसमवायेनधूमेगंधानुमितिः प्रमेत्यस्वरसदृत्याह। तन्मतेक्षणिकक्षणावच्छिन्नघटस्पत्रत्यक्षप्रमासंस्कारेपिप्रत्यभिज्ञानुमितिर्न स्यात्। क्षणिकक्षणावच्छिन्नसंबंधेनव्यापकत्वाज्ज्ञानात्। एवंरासभादौसंयोगेनव्याप्यत्वारोपेवह्नित्वमानुमितिर्नस्यात्। नत्संबंधेनव्यापकत्वात्रसिध्येत्किंचित्संबंधेनव्यापकताज्ञानमात्रस्यतथात्वेमित्रसंगादिति। नस्वपक्षतावच्छेदकसाध्याविरोधः ज्ञानस्येति। प्रमात्वात्प्रमात्वे। साध्यशून्येपीति। द्रव्यत्वंहिमदित्यत्रद्रव्यत्वस्यवह्नेरविरोधिलज्ञानाद्वह्निशून्येपिद्रव्येवह्नेरनुमितिः प्रमास्यादित्यर्थः। नन्वापि रोधपदेनव्याप्यत्वमेवक्तव्यंवाच्यं। नथाचपक्षतावच्छेदकेसाध्येव्याप्यत्वप्रमानुमितिप्रमाहेतुरितिवाच्यं। नथासतिद्रव्यंवह्निमदित्यत्रवह्निमद्रोप्यनुमितेः प्रमात्वंनस्यात्। द्रव्यत्वस्यवह्निव्याप्यत्वात्। न श्रोत्रव्यधिकरणविशेषांतर्भावेनतदुभयाविरोधत्वान्नवाच्यंनत्वत्रमात्वमनुमितिप्रमात्वप्रयोजकमिति। पर्वतादितिं। इदमपिपर्वतत्वसामान्यव्याप्यत्वमविरोधित्वसाधनं। पर्वतभेदाव्याप्यत्वस्यतथात्वेनुनार्थादं

त्वः। पर्वतत्वस्यापिहृदतत्वेनतद्वच्छिन्नभेदस्यसमूहतया तद्व्याप्यत्वस्यवह्नौसाध्येसंग्रहत्वात्। यद्यपितदुभयाविरोधज्ञानमबाधितत्वज्ञानं तच्चपक्षेसाध्यत्वज्ञानमेवतत्प्रमात्वात्प्रमात्वं। श्यामेवानुमितिरपितेनेति चेन्नं पूर्वंतथापिगतिर्नास्तिघाचनुमानादयत्रसिध्यसाध्यकरूपेऽवश्यमिचारादबाधितत्वज्ञानमेवनहेतुरितिसाधूक्तं। एतदपेक्षयाघवादाह। विसंकलनइति। कालविशेषः। उत्पत्तिकालः। मूर्तकालविशेषः संबंधेनव्यापकतां क्रीडीकृतोनआह। कालविशेषघटितइति। अत्रचोत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायस्यव्यापकतानंगत्वेपिसमवायस्यैतद्नगत्वमस्तीतिनदोषः। नचोत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायेनव्यापकत्वात्तानाकर्षंतेनानुमितिरितिवाच्यं। तेनसंबंधेनव्यापकत्वात्संसर्गग्रहेतेनदुरुत्तेः। नचैवं संयोगादिनाव्याप्यग्रहदशायामपिगंधानुमितिः स्यात्संयोगसंसर्गकानुमितौसंयोगेनव्याप्तिज्ञानस्यकारणस्याभावात्। प्रकृतेत्वसमवायेनव्याप्तिज्ञानसद्भावादुत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायेनगंधानुमितिर्निर्णयेसमवायसंसर्गकपरामर्शस्यैवोत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायसंसर्गकगंधानुमितित्वकार्यतावच्छेदकमस्त्वितिनियमेनानुमितेः प्रमात्वमेव। नादृष्टाद्यपेक्षेतूक्तगुणाभावेनेवनप्रमात्वमितिकेचित्। उभयथाप्युत्पत्तिकालविशेषस्यनदुष्टितसमवायस्यवासंबंधविधयाप्रतिनियतविशेषणसंसृष्टविशेष्यज्ञानस्यप्रमात्वमेवकार्यतावच्छेदकमस्त्वितआह। सामान्येति। तथाचसामा

न्यलक्षणायासामान्यप्रकारकप्रमायांप्रति विचारात्प्रमात्वंतत्स्वनिरूपितावच्छेदकमिति। एवंयत्रदंडस्व
रूपेणान्यधर्मितावच्छेदकमिति। अनंदंडीतिज्ञानंतत्रापिप्रमाभिचारोवाच्यः। नन्विवंविशेषणत्वदिविशेष्यज्ञानस्य
प्रमानुमितित्वंनस्यात्प्रमात्वंतदर्थंगौरवकार्यतावच्छेदकंवाच्यं। नतथाचकार्यतावच्छेदक भेदकारणतावच्छेद
क भेदेनियमोनस्यात्। अतआह। कार्यतावच्छेदकभेदेनेति। विभागकारणतावच्छेदकसंयोगत्वमस्तीति
नव्यमिचारीतोगंधवत्वेसादि। कषायत्वादीसादिपदादुष्णत्व उष्णत्वपरिग्रहः। तादृशकार्येति। संयोगवि
भागादिरूपकार्यप्रागभावत्वेनेत्यर्थः। कारणत्वेति। संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिकारणत्वकल्पनयेत्यर्थः।
नियमेति। कार्यतावच्छेदकभेदेकारणतावच्छेदकभेदनियमस्त्वेवेत्यर्थः। त्रुटितपीति। प्रमानुमितिसादि
कंप्रमानुमितिप्रागभावादीनां कार्यतावच्छेदकभिन्नस्वनिरूपकत्वादिति। प्रमाणांतरसिद्धोकार्यत्वेन
हेतुनासिद्धः। एतेनप्रमायागुणजन्यत्वेनेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौचेश्वरज्ञानगुणत्वसिद्धिरित्यन्योन्या
श्रयोनिरस्तः। प्रमायागुणजन्यत्वेनेयत्रप्रमाणनयदीश्वरप्रमानदानुल्ययुक्तंतत्रनित्यत्वंप्रमाणसिद्धं श्री०
ध्येदतः प्रामाण्यानेतीत्यन्ये। नन्वीश्वरेच्छादिनाविनिगमनाविरहेणेश्वरीयनित्यविशिष्टविषयकत्वेनैवतथा ८७
त्वात्। यस्कुतस्कुधारावाहिकप्रत्यक्षशाब्दबोधादेश्चान्त्यक्षणावच्छिन्नकग्रहाजन्यग्राह्यत्वप्रमात्वापत्तेः
मायाजनकत्वंसिध्यतीति। नन्विकाचग्राह्यप्रमासर्वत्रेश्वरीयाकुचिदीश्वरीयापीतिनक्षतिरिति।

सएवेश्वरज्ञानाभिन्नगुणएवघटाद्यभावत्वभ्रमेरीश्वरीयघटत्वभ्रमेवेदोषइत्यर्थः। तद्भावविशिष्टज्ञानमिति।
एवंचघटादिभ्रमेरीश्वरीयघटाभावज्ञानंदोषइतिवाच्यं। नचरजतारोपादेरापिप्रमात्वंस्यादीश्वरीयज्ञान
स्यसर्वविषयस्यभ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं। रजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नरजतविशेष्यतासंबंधेनरजत
ज्ञानविशेष्यतासंबंधेनरजतप्रमाभावत्वेहेतुरिसिध्यतान्। कारणदोषप्रमात्वमीश्वरीयत्वंवानोपा
देयं। एवंसतिकार्यतावच्छेदकेपिभूतेतिकएवसंबंधस्तथापिनक्षतिस्तावतापिगुणजन्यत्वसिध्येदिति
ध्येयं। नचतदेवतत्प्रमायां हेतुरस्तु। अतीतानागतविशेष्यकप्रमायांव्यभिचारात्। आत्मत्वादिवि
शिष्टप्रमायामात्मत्वादिकमेवहेतुरिस्याहुः। सर्वत्रतत्त्वाप्तिमेवतत्प्रमायांहेतुस्तदन्यान्यत्वंसैवेन
ह्या प्यस्मसंभवान्नदेवतात्प्रमायांहेतुरितिपिकेचित्। सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमादिषुष्ट
यकारणताकल्पनेगौरवमनोवक्तव्यइति। सामान्यलक्षणयानिर्विकल्पकहेतुत्वंसार्वज्यापत्तिः।
पूर्वोक्तरीत्यादंडीतिप्रत्यक्षेव्यभिचारश्चेत्सत्यं आह। विशेष्येति। अतएवेति। विशेष्यवृत्तित्वमप
हायविशेष्यसंसृष्टत्वस्यविवक्षणादेवदृष्टिरित्या अपीतरभेदसंसृष्टत्वादितिभावः। कश्चित्। अत
एव। विशेषणज्ञानस्यगुणत्वोदयेविशेष्यज्ञानस्यगुणत्वेघटज्ञानेनघटानुमितेरभिचारः।
स्यादिसाह। अत्रचसंसृष्टमात्रस्यैवविशेष्यसंसृष्टत्वादितिप्रसंगोघटसंसृष्टघटत्वज्ञानेनघट

त्वविशिष्टभ्रमहेतुतायामपिवैय्यर्थ्यमेवघटासंसृष्टघटत्वाग्रसिध्येत्तज्ज्ञानविशेष्यत्वेनचत्रयंवाच्यं साधीयाननुगमश्च। यद्यपितथापिविशेषणसंबंधेनविशेषणावच्छिन्नपदार्थसंबंधेनवाविशेषणज्ञानेहेतुरस्तुभ्रमायामितिभावः। अत्रेदंबोध्यं।उत्पत्तिकालावच्छिन्नोघटोगंधवानित्यत्रतुसत्तिकालावच्छिन्नसमवायसंबंधेनगंधभ्रमः। घटांतरप्रसिद्धौतनसंबंधेनविशेष्यसंसृष्टंनविशेषणं। एतद्भंगस्यसाध्यत्वेतुएतदुत्पत्तिकालावच्छिन्नसंबंधेनेतद्भंधभ्रमाऽग्रसिध्येदेवागंधांशेभ्रमत्वापादनेविशिष्टापत्तिः।तत्कालीनत्वंचैवभ्रमत्वादितिध्येयं। विशेषस्यतिधर्माधर्मरूपेअदृष्टभ्रमाभ्रमजनकतावच्छेदकजातिरूपस्यविशेषस्यधर्मत्वादिनासंकरत्रसंगेनासंभवादितिचार्थः। भ्रमभ्रमयोस्करयदुःखजनकयोर्धर्माधर्मयोर्भ्रमत्वेनधर्मादेश्चभ्रमाऽधर्मत्वेचभ्रमत्वस्यापिसत्वात्। तत्रभ्रमजनकतावच्छेदकजातेः सत्वेहेतुरजतत्वभ्रमजनकधर्मेधर्मत्वेनसंकरः भ्रमाजनकतावच्छेदकजातेश्चदुःखहेतुशुक्तिभ्रमाजनकाधर्मेऽधर्मत्वेनसंकरोबोध्यः। नचधर्मत्वादिरेवनजातिस्तन्नहिनानीयस्करयदुःखहेतुतावच्छेदकतत्तज्जातिरूपत्वौचित्यात्। भ्रमाभावावच्छिन्नेत्यादि।नचैवं। तथापितत्तज्जातिरूपेसंकरात्। यागदानादिजन्यतावच्छेदकापूर्ववृत्तिजातीनांघटादिभ्रमजनकतावच्छेदकजातिभिः परापरभावादिभिश्चसंकरात्। अस्त्विहापितत्रभ्रमत्वमेवभ्रमजनकादृष्टभ्रमभ्रमजनकतावच्छेदकजातेः संकरोबोध्य इत्याहुः।तन्न।नाप्याम

दृष्टाप्यंतादृशसमूहालंबनोपपत्तौएकस्यादृष्टस्योभयहेतुत्वेमानाभावात्। अथभ्रमांप्रतिविशेषणावच्छिन्नोध्यसंनिकर्षस्यानुभितिंप्रतियथार्थपरामर्शादेःकारणत्वंगृहीतंभ्रमत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाःलिंघनगुणत्वेनभ्रमत्वेनकार्यकारणभावोगौरवस्तत्रसक्षिप्रेत्याह।भ्रमाभावावच्छिन्नेत्यादि।यद्वागुणपदंवृत्तिनिमित्तमाह।भ्रमाभावावच्छिन्नेत्यादि।दोषाभावत्वेनदूरत्वापत्त्याघभावस्यकेवलत्वंचैवंत्यादिभ्रमांप्रतिहेतुत्वेलाघवज्ञानेनायोगावलाघवान्नावच्छिन्नेति। वस्तुतस्तादृशदोषाभावस्यापिकेवलत्वादिभ्रमसत्वमेवकार्यतावच्छेदकंभूयोऽवयवसंनिकर्षादिमुक्तिरपिनाभावत्वानवच्छिन्नेतिदिक्। दोषपदंवृत्तिनिमित्तमाह।भ्रमत्वावच्छिन्नेत्यादि।गुणाभावस्यभ्रमहेतुत्वेमानाभावादोषत्वनिर्वचनेऽभावत्वानवच्छिन्नेतिनोक्तं।किंचित्।गुणाभावस्यदोषत्वेऽपिनक्षतिः। अतएवभूयोवयवेंद्रियासंनिकर्षदूरत्वादेर्दोषत्वंव्यवहारइत्याहुः। अत्रभ्रमत्वादिपदंघटभ्रमत्वादिपरंबोध्यं।भ्रमत्वंभ्रमत्वावच्छिन्नेनुंगतगुणदोषासंभवस्योक्तत्वात्। ननुघटभ्रमत्वादिकमपिनकार्यतावच्छेदकंकस्यापिकिंनुघटभ्रमसक्षभ्रमत्वादिकमेवातआह।विशिष्टेति।तत्त्वेति।तत्त्वंचावच्छेदकत्वं।अवच्छेदकंविशिष्टत्वमितियावत्।तस्यअनपायादबाधादिसर्थः।तथाचभ्रमत्वावच्छिन्नत्वंभ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नेसर्थः।अन्यथेसमाजेति।अन्यज्ञानत्वंभ्रमत्वंसामूहिकंतत्प्रकारकत्वंचविशेष्यंसव

क्षविशेषणज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमिति कार्यतावच्छेदकद्रव्यघटितत्वेननद्रोनित्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैकस्य
कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। नित्य। जन्यत्वेसतिनद्रोनित्यत्वप्रकारकत्वमेव। नया। कार्यतावच्छेदकेनद्रोनित्यत्वप्रकार
कत्वैकस्यकार्यतावच्छेदकमित्याशंक्याह। उक्तरीत्येति। विशेषणंसद्विशेषणज्ञानत्वेगुणत्वेनद्रव्यछि
न्नस्यतद्रोनित्यत्वप्रकारकत्वैकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितो भिकसाधकत्वमेव।
गुणत्वेनद्रव्यछिन्नस्य नद्रोनित्यत्वप्रकारकत्वैकार्यतावच्छेदकंवाच्यमिति कश्चित्। पृथिव्या मिति। भ्रमसा
धारणे पृथिवीविशेष्यकरजनत्वप्रकारकत्वनशुक्लविशेष्यकरजनत्वप्रकारकत्वेवज्ञनरजनविशे
ष्यकरजनत्वप्रकारकत्वमपिकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। कश्चित्तु। शुक्लोनिरजनभूमिनिविजातीयशुक्ल त्र
परोनथाचरजनज्ञानप्रामाण्यव्याप्यं यथातादृशशुक्लरजनत्वप्रकारकत्वंनकार्यतावच्छेदकंनथारजनत्व
भावमपीत्याह। एवमिति। व्याप्यवत्तिव्यापकज्ञानत्वव्याप्यवत्तिव्याप्यज्ञानत्वतत्समानाधिकरणव
त्तिनद्रोनित्यत्वप्रकारकत्वमित्यर्थः। समानयोगक्षेममिति। सतिरजनत्वज्ञानिरजनत्वप्रकारकत्वं सतिच पृथिव्यां श्लो ४
रजनत्वाद्यसंसर्गाग्रहेपृथिवीविशेष्यकत्वैज्ञानस्येतिनविशिष्टं कार्यतावच्छेदकंयदिनहिसतिवास्त ५९
वरजनेजसंसर्गाग्रहादीरजनविशेष्यकत्वैसतिचरजनत्वज्ञानिरजनत्वप्रकारकत्वमितिनदूषिन। नथा।
नचरजनविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वेमत्रप्रामाण्यं। अन्यथाविपरीतचतुष्कप्रामाण्यादेवं

चपूर्वोक्तोपपत्तिनियामकस्यैवतेनसंबंधेननद्रव्यछिन्ननियाम कत्वेविपरीतचतुष्करूपेत्रप्रमा
ण्यप्रसंगाद्दूषणवाच्यं। पृथिवीविशेष्यकत्वावच्छिन्ननद्रोनित्यत्वप्रकारकत्वादीनामप्येवं कार्यतावच्छेदकत्वाप
त्तावनंतकार्यकल्पनाप्रसंगात्तु। अतएवोक्तंतुल्ययोगक्षेममिति। पुरुषभिन्नेपुरुषत्वव्याप्यवत्ता
ज्ञानेनप्रमोत्पादकमतमाह। व्याप्यत्रमेति। अत्रप्रमात्वेवास्तवपुरुषेपुरुषत्वव्याप्यत्वप्रकारकज्ञा
नत्वेनेनपुरुषत्वाव्याप्यत्वज्ञानोत्तरंवास्तवपुरुषेतत्वभ्रमोत्तरंवा। सोदपिनदोषदूषितिनत्वमिति। वि
शेषदर्शनंतुयोग्यत्वप्रसक्षेनहेतुः। किंतुलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानेनस्वप्रतियोगिकत्वादिनिर्
कोरिभानप्रतिबंधकत्वेननदुपयोगइतिवक्ष्यते। एवमन्यत्रहेतोत्तत्वगर्भतया संप्रयोगोत्तरंप्रत्यक्षत्वं
तद्भ्रमोत्तरंतादृशप्रत्यक्षत्वमपिनकार्यतावच्छेदकमितिवाच्यं। विशेषदर्शनेहेतुर्जन्यज्ञानमात्रेण व्याप्यविष
यतानियमोनास्तीत्येवहीत्यादिमूलमसंगतमतमाह। सामग्रीवक्ष्येति। विशेषदर्शनेहेतोः साधारणस्यन
भ्रमेहेतुत्वं सर्वत्र भ्रमोत्पादप्रसंगादतोविशेषदर्शनेहेतुरेवन हेतुरस्तीतिमूलस्यविशेषदर्शनसामग्येव
भ्रमेहेतुरस्त्विसर्वोवाच्यस्तत्रैवहीतिमूलंदूषणमित्यर्थः। ननुपुरुषोपमितिव्यवसायेअनुव्यवसायेन
करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वंभ्रमेहेकरादिमद्विशेष्यकत्वस्यापिग्रहापत्तौप्रमा व्यवस्थातस्त्यापत्तिरत
आह। पुरोवर्तिनीत्यादि। तथाचपुरोवर्तिपुरुषविशेष्यकत्वग्रहेएवानुव्यवसायस्यासामर्थ्यमितिप्रागु

कमवच्छेयं। तस्यापि करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वस्यापि त्रादिव। पूर्वमनुव। व्यापकज्ञानकाले व्याप्यभानेबाधकाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। यद्वा प्रागिव। व्यापकग्रहात्पूर्वमिव वा। बाधकाभावादिति। उपनयादिसत्वेनोपनीतभानस्यापि संभवादित्यर्थः। नचैतन्त्रविशेषदूषणोत्तरं व्याप्याभावप्रसङ्गेनैतन्त्रतत्सामग्र्येवव्यापकपुरुषत्वादिभ्रमायां व्याप्यत्वविषयत्वे वाधिके, नित्याच्यं। अत्राप्याप्ययोग्यत्वानास्कंदितविशेषदूषणिस्पृहेनुत्वयानत्रत्वादूषणप्रसङ्गानुसारादिति। केचित्तु। बाधस्यधर्मितावच्छेदकभिन्नश्रितत्वेनज्ञानेप्रतिबंधकत्वयानदूभिन्नश्रितव्याप्यवत्ताज्ञानेनबाधेऽपि तत्रापीसाकुंठे। कथमिति। अनुव्यवसायेनप्रामाण्यव्याप्यस्यव्याप्यवद्विशेष्यकत्वस्यग्रहादिति भावः। ननुविशेषदूषणिस्पप्रसङ्गहेतुलक्षणादिदूषणेपिविशेषांतरस्यदूषणेस्वीकार्ये एवं तत्रापीत्य लनवस्थाकुचिच्च विनाविशेषदूषणिंतत्प्रसङ्गोसादूविशेषदूषणिस्यमिथ्याउत्साद्यनाहमूलिंतवापीतिकेचित्। ननुसंशयोत्तरप्रसङ्गसामान्येपिनविशेषदूषणिस्पेहेतुनाऽंधकारेघटसंशयोत्तरत्र श्रीथ
संशेव्यमिथ्यारादाहनहिविशेषामिति। विशेषदूषणातिरिक्तयावदुपलंभकावच्छिन्नसंशयोत्तरप्रसंगे ७०
तस्पेहेतुत्वान्नन्यमिथ्याउत्तिानतत्प्रसङ्गानिरूक्तसंशयोत्तरप्रसङ्गत्वं विशेषदूषणिकार्यतावच्छेदकमितिकश्चित्। पूर्वोक्तरीत्याविशेषदूषणिसाधारणहेतो र्नभ्रमाजनकत्वं सर्वत्रभ्रमोत्साद्प्रसंगादुक्तमाह।

नदूषणेति। तत्रेत्यनुवामिति। मूलेकरचरणेहेतूनीतिभ्रमनिरासायाह। नदूषणेत्यादीतिकश्चित्। अन्यंप्रतीति। ननु व्याप्यदूषणेषुव्याप्यदूषणत्वमनुगतं। नव्याव्याप्यदूषणेहेतुत्वंपिव्याप्यदूषणिसामग्रीत्वमनुगतमस्तिवा नस्तिनेयस्त्वेणभ्रमांप्रतिहेतुत्वमतआह। सामग्रीएतिमिति। व्याप्यदूषणिसामग्रीएतमित्यर्थः। अन्यंप्रतीतिव्याप्यदूषणिंप्रतिपूर्ववर्तित्वंग्रहीत्वेवनादूषणप्रसङ्गकारणत्वंग्रहादितिशेषः। यत्रवास्तवरूपेणोरूपणुर्नवेतिसंशयेरूपणुत्वाभावव्याप्यत्वेभानेरूपणुत्वाभावप्रसङ्गंतत्रकिमितिरूपणुत्वप्रसङ्गनोसद्यते। लौकिकसंनिकर्षीयजन्यनहूत्वाज्ञानएवतदभावव्याप्यवत्ताधियोविरोधिलात्। तत्रदोषविशेषाणामनंतानांप्रतिबंधकल्पनेगौरवंविवक्षितंविवेकेनचविशेषदूषणिमेवतत्रदोषस्तथाचतदभावरूपविशेषदूषणिं संशयोत्तरप्रसङ्गहेतुस्तत्वंचस्याप्यवहितपूर्वक्षणेति। यावत्संशयोपकाम्प्रसङ्गत्वमतोननुत्तरत्वाननुगमान्नदुत्तरप्रसङ्गत्वाननुगमइतिसंशयोत्तरत्वेकालेविशेषदूषणाभावोदयेनरूपणुत्वादिप्रसङ्गाप्रसंगनमितिचनः संशयमपहायतन्नमोत्तरंनीतिकेचित्। वस्तुतःरूपणावयसंशयोत्तरत्वेकालेयदिरूपणुत्वाद्यप्रसङ्गंतदादोषः प्रतिबंधकावयंयाच्यएवतदभावोदयेनप्रसङ्गानाम्यथा। यदितुसंशयोपिरूपणुत्वंशेलौकिकंतदानुत्तरद्वितीयोत्पसंशयस्यरूपणुत्वंशेलौकिकत्वात्संशयोत्तरप्रसङ्गानयेविशेषदूषणिसंहेतुता। अथवा
तत्रतत्रतोभ्रमोत्तरंनीतिसंशयोपूर्वमुपलक्षणमेवा। कश्चित्तु। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशेष

दूषणसंशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुः। नचविशेषदर्शनेनविनासंशयोत्तरप्रत्यक्षानुत्पादेपितदनुत्तरप्रत्यक्षापादनंसकृत्समवा
संशयानुत्तरप्रत्यक्षेसंशयसामग्र्यभावस्यहेतुत्वाद्व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनसंशयनिविशिष्टप्रत्यक्षत्वंसंशयोत्तर
प्रत्यक्षत्वमतःसंशयमपहायाह। भ्रमोत्पत्तौतिज्ञानजन्यदोषेणभ्रमज्ञानदोषेण। नचभ्रमाभावस्यकार्यस्यहेतु
र्तित्वेनतत्प्रत्यक्षहेतुत्वमेवोपपत्तिः। तथापिवक्ष्यमाणयुक्त्याविशेषादर्शनविशिष्टस्यतस्यापिप्रतिबंधकत्वाद्दोषः। नै
चविशेषदर्शनस्यैवतत्रहेतुत्वं। अत्रापिवाक्यजन्यात्विशेषदर्शनेआप्तव्यापारेकादिज्ञानेतिनाष्टधर्मादि भ्रमो
त्तरंगंधादिज्ञानात्रथिवीत्वादिप्रत्यक्षेपिनक्षतिरननुपपत्तेस्याप्तव्यापारत्वयानितिज्ञानसत्तिदोषसत्वेपिपीत शं
खादिभ्रमोत्तरस्फटिकादौतदोषाश्रयेति। स्थाणुत्वादिभ्रमविशेषादर्शनविशिष्टमेवपूरुषत्वादिकं दोषोत्रनुपपन्न
मात्रमितिफलबलेनकल्पनेति। नचैवंदोषस्यैवप्रतिबंधकत्वमस्त्वननुपपत्तेरितिवाच्यं। विनष्ट्य
दृष्टदोषजन्यतत्प्रमोत्तर तत्प्रमाप्रत्यक्षापत्तेरिति चेन्नाधिकमन्यत्रापि चिंत्यं। नचैवंविनष्टयदृष्टदोष
जन्यभ्रमोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनंहेतुरस्तु। तत्रापिविपरीतज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वात्तत्रचविशेषदर्शनस्यो
गेजकत्वात्। अतएवसत्तिविशेषदर्शनंसत्यपिभ्रमोत्तरप्रत्यक्षमितिएतेनयद्यपिभ्रमोत्तरत्वंसर्वस्यैवप्रत्यक्षस्य
भ्रमविशिष्टत्वेनभ्रमनाश्यत्वेनासन्प्रत्यक्षोत्पत्तिरितिनिरस्तं। तथापिअव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनभ्रमविशिष्टत्वस्यैव
व्यवहितपूर्वक्षणनियतावच्छेदकत्वंगविशेषदर्शनस्यकार्यतावच्छेदकंभ्रमविरोधित्वंनचकारणता। कल्पनौचि
त्यात्। भ्रमविरोधित्वेपिभ्रमस्यैवपटुत्वेगवयभ्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात्तस्याः सत्वेनभ्रमोत्तरत्व

७१

प्रत्यक्षोत्पादेनिरस्तं। भ्रमस्तत्रभ्रमोत्तरप्रत्यक्षानुत्पादात्तत्रविशेषदर्शनोत्तेजक तस्यापिवाच्यत्वात्। अत्रामा
ण्यंयोग्यतायाएवोत्तेजकत्वेपिविशेषदर्शनंहेतुत्वेतुनिः भ्रमविरोधित्वस्यालोकादिसाधारणस्याननुगमा
च्च केचित्तु सत्तिरजतभ्रमेपिलौकिकसन्निकर्षादिनारजतत्वाभावप्रत्यक्षमुत्पद्यतेएवलौकिकसन्निकर्षा
जन्यएवतदभावस्तानेतज्ज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वात्। नचलौकिकालौकिकसाधारणज्ञानेंद्रियजन्यतदभा
वज्ञानमात्रएवतदिंद्रियजन्यतज्ज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वं। अतएवचप्रतियोग्युपलंभाभावस्यअभावप्रत्य
क्षहेतुत्वेतिवाच्यं। तथापिभ्रमेसन्निकर्षोपधानस्यावश्यकत्वात्। भ्रमोत्तरप्रत्यक्षंहिउभयथासुपपद्य
ते। तत्रविशेषादर्शनविशिष्टतादृंद्रियजन्यतज्ज्ञानस्यप्रतिबंधकतयाविशेषदर्शनस्यहेतुतयावा
तीयकक्षेचतदभावज्ञानस्यैवलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यतज्ज्ञानत्वेनप्रतिबंधकज्ञानतुतादृंद्रियजन्य
त्वादिनापि। नचैवंभ्रमोत्पत्तिकालेतदभावप्रत्यक्षंस्यात्। भ्रमाभावविशिष्टस्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वावच्छे
दकस्यभ्रमकाल्यप्रत्यक्षएवविशेषदर्शनस्यहेतुतयाविशेषदर्शनाभावेनैवतदभावात्। वस्तुतोयत्रलौकिकसन्निक
र्षव्यक्तिः सत्तिभ्रमेतदभावधीस्तदजन्यज्ञानएवफलबलाद्भ्रमादेर्विरोधिता। यद्वायत्रतुतभ्रमादिस
दृंद्रियजन्यः तत्राविशेषदर्शनेनतज्ज्ञानएवतदभावप्रत्यक्षं यत्राभिन्नेंद्रियतज्जन्यो भ्रमोज्ञानंतु। भ्रमादुत्तर

प्रत्यक्षेतत्र विशेषदर्शनहेतुताकल्पनं। एवंयत्ररजतत्वाभावप्रमोत्तररंरजतत्वव्याप्यभ्रमेणरजतत्वज्ञानमस्तत्रापि न दोषाजन्यएवस्यात्तेतदभावज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादित्याहुः। अदोषत्वात्। व्याप्तिचारासंपादकत्वात्। उत्ते जकाभावकूटावशिष्टग्राह्याभावस्यानाभावस्याऽवश्यंस्यसर्वत्रकार्यधिक्करणेरजतत्वादिति। विपरीतज्ञानेन रजतत्वभ्रमविरोधित्वेनरजतत्वाभावव्याप्यत्वानानानुगमादत्यर्थः। तेनेति। यद्यपुत्तेजकाभावकूटविशिष्टस्यविपरीतज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तावदभावानांकारणीकृताभावविशेषणत्वमेवनतथापियादृक्कूटत्वंएकाभावविशिष्टापरत्वं तदपराभावविशिष्टत्वादिनाविनिगमनाविरहः। यदिकूटत्वमपक्षाबुद्धिविरोधस्तदाचैत्रमैत्रादिबुद्धिविरोधाणामवच्छेदकतापेक्षोकार्यकारणभावानर्थक्यं। नचैवमणिस्थलेकागतिरुत्तेजकानांमणिमंत्रादीनामनुगमयितुमशक्यत्वात्। तत्रान्यथानुपपत्तेरभ्यामपितथात्वस्येष्टव्यत्वादत्रचविपरीतज्ञानविरोधित्वेनउत्तेजकानुगमस्यसंभवेत्यागानर्हत्वादिति। वस्तुतश्चैत्रमैत्रबुद्धिविरोधावच्छिन्नतावदभावविशिष्टमण्यणादीनामपेदान्नदोषः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यास्वत्वादतएवमणिविशिष्टोत्तेजकाभावतेनोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वेनावच्छिन्नाभावस्य

DR BHAU DAJI

हेतुत्वेनानाकार्यकारणभावइतिनिरस्तं। नाऽरूपाविशिष्टाभावस्यतत्त्वेनकारणंतत्वमतिरिक्तस्वरूपसंबंधावच्छेदकाप्रतियोगित्वेदंत्वादिवदितिसन्यदेतदिति। यदिपूर्वोक्तविनिगमनाविरहभयेनप्रत्येकोत्तेजकाभावविशिष्टस्यप्रतिबंधकतावाच्यातदाह। एकैकाभावेति। एकैकोत्तेजकाभावोविशिष्टस्यदोषादित्यर्थः। एवं[illegible]। एकोत्तेजकविशिष्टप्रतिबंधकसत्येपिइतरोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबंधकत्वेनकार्यनस्यादित्यर्थः। ननुसंशयोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्येतरकोटिभानप्रतिबंधकतया। न्यथासिद्धत्वमितिचेत्। घटादावपिमेयत्वंप्रतिबंधकंदंडादिघटितसामग्युत्तेजकतयाऽन्यथासिद्धेत्यपिवक्तुंशक्यमतोपिचेतिप्रमात्रमसाधारणंरजतत्वनिश्चयोत्तरंतरभावप्रत्यक्षंप्रतिरजतत्वाभावव्याप्यत्वेनाज्ञानंकारणं। तत्रप्रत्यक्षस्यप्रमात्वंतुविशेषणद्वारेणेंद्रियसन्निकर्षादेरेवोपपत्स्यते। इतिनप्रमोत्तरप्रमात्वंविशेषदर्शनकार्यतावच्छेदकमितिभावार्थः। रजतभ्रमाभावविशिष्टरजतभ्रमानुत्तराऽन्यप्रत्यक्षेरजतभ्रमाविरोधित्वेनविशेषदर्शनस्यहेतुतातोनभ्रमोत्तरप्रमानिकालेपितदभावप्रत्यक्षेरजतभ्रमानुत्तरत्वंचस्वाव्यवहितपूर्वक्षणिकयावद्रजतभ्रमैकत्वमतआहापिचेतीत्यपिग्राहुः। भिन्नविषयइति। भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याएवजनकत्वमतएवानुमितिकालेनपक्षप्रत्यक्षमितिसमानविषयेप्यनुमितिसाविरहनिरी

शयाएवप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादाह ।।सत्यांवेति।अत्रचाधितपरामर्शसत्वे पक्षप्रत्यक्षस्य
परमर्शानुव्यवसायस्यवानुत्पत्त्याअनुमित्साविरहविशिष्टायाअनुमितिसामग्र्याःसाध्यत्वेकिंकप्र
क्षातिरिक्तानुमितिभिन्नत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंनेनसाध्यगोचरानुमितिशाब्दसामग्र्योः
सत्येपिनसाध्यस्यशाब्दबोधत्वस्यापिनिरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांतत्वात्। एवंसमानविषये
ऽसमानविषयेवाशाब्दबोधेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाद्दूरेनुमितिसामग्रीसत्वेनपदादि
शाब्दबोधोपीति।यद्वाशाब्दसामग्र्यविशिष्टानुमितिसामग्र्याःअनुमित्साद्वारन्यायायाः साध्यत्वेकिं
कप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यक्षत्वंतद्विशिष्टायास्तस्याः प्रत्यक्षान्यत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकमतोवह्यादि
शाब्दानुमितिसामग्र्याः सत्वात्तयारनुत्पादेपिवह्यादिमानसबोधोपि निराबाधइतिनत्रत्यक्षसा
मग्र्याश्चननद्विषयकानुमितौविरोधित्वं।अतएवपर्वतप्रत्यक्षेसामग्रीसत्वेपिनवह्न्यनुमितिप्रतिरोधः।
नचपर्वतस्यवह्न्यव्याप्यत्वज्ञातानाद्दहिपर्वतविधेयकसंस्कारात्तेनानुमितिर्नस्यादितिवाच्यं।पर्व
तविधेयत्वाभावविशिष्टपक्षेः।इतरथापर्वतान्यविधेयकान्यानुमितित्वंपर्वतप्रत्यक्षेसामग्र्याः प्रतिब
ध्यतावच्छेदकमितिकेचित्। परंतुभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्य
नुमितौप्रतिबंधिकाअतएवतत्रतादृशपर्वतप्रत्यक्षसामग्र्यासत्वेवह्न्यादानुमितिरनुसामग्रीतुपूमपरा

७३

मर्शादिकाविरोध्योपादेयांशेवंप्रत्यक्षसामग्र्यपिचक्षुःसंयोगादिविरोध्योपादेयांतेनाभिन्नवि
षयेपियात्कंचिदनुमितिसामग्रीविशिष्टेवयात्कंचित्प्रत्यक्षसामग्र्येवसर्वत्रास्तीतिनादरात्र
त्यक्षसामग्र्यप्रसिद्धिर्निरस्तावेदितव्येत्याहुः।अनुमित्साविरहविशिष्टेवप्रत्यक्षसामग्र्यविरो
धिनी।तेनसत्यामनुमित्सायांनानुमितेरुत्पादविरोधः।नचेवमनुमित्सायांसत्यांपनुमितिरु
त्पद्यते।प्रत्यक्षंतुकुतोनोत्पद्यतेइतिवाच्यं।परामर्शादिविशिष्टानुमित्साया:।प्रत्यक्षमात्रतद्य
न्यपरामर्शस्यचसाध्यत्वेकिंकप्रत्यक्षातिरिक्तमेवप्रत्यक्षंप्रतिबध्यमित्यनेनेवोपपत्तेः।अनुमि
त्साविरहविशिष्टसाध्यप्रत्यक्षसामग्र्याभावविशिष्टपरामर्शस्यप्रत्यक्षमात्रेविरोधित्वमित्यपि
कश्चित्। नचैवमनुमित्साप्रत्यक्षयोः सत्वेद्वयोरुत्पादःस्यादनुमित्साविरहविशिष्टायाःप्रत्यक्षसाम
ग्र्याविरोधित्वेनाज्ञानुमित्युपपत्तेर्बोधकाभावात्प्रत्यक्षोत्पादेतादृशानुमित्साया विरोधित्वादितिनप्र
त्यक्षोत्पादइति। यद्वातत्रतदिच्छाबलेनैवानुमितीच्छयोरेवेतिसमानविषयेत्र
त्यक्षसामग्र्याबलवत्त्वादत्रप्रत्यक्षमेवोत्पद्यते।अथवात्रप्रत्यक्षमात्रेअनुमितिसामग्र्याविरोधित्वादनुमि
तिरेवोत्पद्यतइतिसंदेहेअनुभवएवप्रमाणमूलकतान्निर्णयमाहप्रत्यक्षंहीतिभाष्यं।नचविरोधरूपेणअ
नुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीतेनतत्स्याअनुमितिप्रतिबंधकत्वकल्पनेगौरवं।

अनुभवबलेनतस्यादोषत्वादिति। केचित्तुप्रत्यक्षमात्रेअनुमितिसामग्रीविरोधिनीसतिविशेषदर्श
नेपिपुरुषत्वस्यभ्रमेनुमितिरेवप्रथमंततःपुरुषत्वप्रत्यक्षत्वंनत्वनुमितिः। सिध्यात्प्रतिबंधात्। तेनपरएवं
मीत्यनुभवोनानुपपन्नइत्याहुः। तथापिविनश्यदवस्थसन्निकर्षकालोत्पन्नविशेषदर्शनस्थलेतदनं
तरंपुरुषत्वप्रत्यक्षासंभवात्पर्वमीत्यनुभवोनुपपन्नइत्यपरे। यत्तुअनुमितौव्याप्यविशिष्टज्ञानंसंशयो
त्तरप्रत्यक्षंवाज्ञानद्वयहेतुत्वदृष्टेनैवप्रत्यक्षसामग्र्याःसमानविषयेअनुमितिविरोधित्वमितिविनश्यद्
वस्थसन्निकर्षकालोत्पन्नविशेषदर्शनस्थलेपिपरएवमीत्यनुभवोपपन्नः। विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले
एवपुरुषत्वंप्रत्यक्षात्संभवादितिं। तन्न। निगमनाविरहात्। नचज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वेएकस्मा
ज्ज्ञानादनुमित्यनुत्पादप्रसंगात्तथात्वेहेतुत्वमविवक्षितंवाच्यं। तथाचसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेअनुमितेरु
दयात्समानविषयेप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधिकावाच्येतिगौरवमितिवाच्ये। पुरुषांतरीयज्ञानमादायाति
प्रसंगेनयथाग्रहमाणव्याप्यावच्छेदकधर्मप्रकारकत्वंनानुमितौहेतुतावच्छेदकगौरवात्। किंव्याप्यवि
शिष्टज्ञानत्वंतथासंशयोत्तरप्रत्यक्षेपीत्यत्रतात्पर्यात्। व्याप्यविशिष्टज्ञानंहेतुत्वे
कल्पेनप्रत्यक्षसामग्र्याअनुमितौप्रतिबंधकत्वकल्पनागौरवस्यफलमुखतयाऽदोषत्वाच्च। भ्रमत्वे
नज्ञायमानविशेषदर्शनंभ्रमत्वेनगृह्यमाणंज्ञानंनबाधकमितिप्रमात्वेनज्ञायमानविशेषदर्शनंजन्यत्वे

नगृह्यमाणंतथेतिवाच्यं। तथाचगौरवमतोऽपुरुषमाह। विशेषणवतिविशेष्यकत्वेनेति। नन्वेवंसं
शयोत्तरप्रत्यक्षेनविशेषदर्शनेहेतुतामभिधिशेषदर्शनस्यतत्रकारणत्वेकेवलस्यतज्ज्ञानस्यापि
व्याप्यवत्ताविषयत्वेनव्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानादजनत्वसंशयोत्तरंरजनत्वाभावज्ञानप्रामाण्य
सिद्धौअत्ररजतत्वज्ञानभ्रमः। अत्ररजतत्वाभावप्रमाविरोधित्वादितिक्रमेणाभ्रमत्वज्ञापक
त्वरूपबाधकत्वमस्त्येवेतिप्राप्ते। केचित्तु। विशेषदर्शनस्यहेतुतायाःस्वयंदूषितत्वादाह। वि
शेषणवदिति। इदंमूलेचअत्रफक्किकायामतएव। विशेषदर्शनस्यभ्रमोत्तरप्रत्यक्षेउपयोगित्वा
देव। विशेषदर्शनस्यपरोत्तरप्रत्यक्षेकारणत्वंवाऽनेजकत्वंवाऽस्तु। उभयथाप्युपयोगित्वम
स्त्येवेतिभावः। एवंविशेषदर्शनस्याहेतुत्वेपिमूलेत्वपीतःशंखरजस्त्वादिशंखवत्तद्धेतुत्वमभ्युपेते
त्याहुः। प्रत्युक्तमिति। प्रमोत्तरविपरीतप्रत्यक्षेणप्रमायाअपिबाधत्वस्यपूर्वमेवोक्तत्वादितिभा
वः। ननुप्रमात्वरूपमनन्यथासिद्धमबाधकत्वेप्रयोजकं। तज्ज्ञानंनानुमानादतआह। तज्ज्ञानंचेति।
अनन्यथासिद्धत्वज्ञानंचेत्यर्थः। पुरुषत्वज्ञाननिष्ठकरादिमद्विशेष्यकपुरुषत्वप्रकारकत्वंनस्वा
श्रयीयत्रमत्वव्याप्यव्यधिकरणत्वाच्छंखकरादिमद्विशेष्यकत्वमपिनतथा। पुरुषत्वादिव्यभिचारा
त्। करादिमद्विशेष्यकपुरुषत्वप्रमाविरोधित्वंव्यभिचार्यपिगुरुतरमित्यतआह। स्थाणुज्ञानादीति।
नचैतेनैव। नचसत्यपिविशेषदर्शनेदोषादेवनश्येत्प्रमोत्पादः। विनश्यदवस्थंदोषजन्यभ्रमोत्तरदोष

स्याप्यभावादिति। प्रतिस्विकरूपेणात्मनान्योन्याभावादिकरचरणादिघातनरूपेण। अत्राविद्या नाशि
रादिज्ञानादपि पुरुषत्वप्रत्यक्षोदये नाभिषेक्यभिचारोवाध्यः। दोषविशेषजन्यभ्रम
मिति। पीतत्वभ्रमेविशेषदर्शनिस्याविरोधित्वानदन्यज्ञानेवविशेषदर्शनस्याविरोधितेतिपी
तत्वभ्रमाविरोधित्वरूपयोग्यतानास्तीति। नतुपीतत्वाभावग्राह्यदर्शनंसारूपीतत्वभ्रम
विरोधितज्ञन्यानुमितिरूपविरोधिन्येवेतिपीतत्वभ्रमाविरोधिन्यापीतत्वाभावानुमितौसत्या
कल्पनपीतत्वाभावप्रत्यक्षप्रमेत्याहोयेवमित्यादिना। साक्षात्कारिभ्रमेनुमानादिजन्य विपरीतप्रत्य
यः कुतोनविरोध्यतस्तद्युत्पादयति। सत्यपीत्यादि। पुरुषायाभावनिश्चयेअनुमानादिजन्यइतिशेषः श्रीध
अथैवमित्यादि। तत्रैशेरवभनुमित्याद्व्यांतरप्रत्यक्षेणारोपितस्येत्यर्थः। नयननिपातेति। तत्रा चन ७५
यनेपीतत्वाभावनिश्चयेकरूपंपीतत्वन्नभइत्यर्थः। नकेवलमिति। नचैवंदोषएवास्तु। प्रतिबंधक
नतुतदिंद्रियजन्यज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वात्एवंपीतत्वभ्रमोत्तरंनतरभानप्रत्यक्षं। अदुष्टेंद्रियेणापीतत्वा
भावप्रत्यक्षेणनिसेचपीतभ्रमानुत्पादोदोषाभावादितिवाच्यं। विनरपदवस्तुदोषजन्यनिभ्रमस्थलेतद
भावप्रत्यक्षेतद्भ्रमप्रत्यक्षस्यैवप्रतिबंधकत्वान्नेंद्रियजन्यज्ञानाभावःकार्यसहकारीतद्भावप्रत्यक्ष
हेतुरतःपीतत्वभ्रमकालेनपीतत्वाभावप्रत्यक्षमित्यन्येविवेचितंचेरमनुपलब्धिविचारे। सत्यप्यपणा

वा र्थेति। पर्वतोवह्निव्याप्यरूपेनिलाद्यर्थपरामर्शेदोषेसत्यपिवह्निव्याप्यधूमवानितिपार्थपरा
मर्शात्प्रमानुमितेरुत्पादोभवन्मतेनस्यादोषाभावादिति। मूलेभ्रमवदिति। कुत्रस्मरणादत्रवक्
यार्थेनाक्यार्थधीहेतुत्वेबाधकाद्वेदेनिर्दोषत्वेप्रमाहेतुत्वेनकल्पितेलोकेपितथेतिभावः। नं
नुवेदेनिर्दोषत्वेकिंप्रमाणमतोमूलेत्यादि। दोषाभावहेतुतायामन्वयव्यभिचारमाह। मूलेकिंचे
वेति। यथार्थतात्पर्यकत्वज्ञानरूपस्यकारणस्याभावेनगुरुमतेशुकादिवाक्यस्थलेऽपास्तपरा
र्थसंसर्गग्रहमात्रमतः प्रमाणांतरपारतंत्र्यरूपसंवादेनेत्यतआह। तवमतइति। नैयायिक तव
कस्य। भ्रमस्याहेतुत्वादितिमूलेनभ्रांतप्रतारकवाक्येयोग्यत्वाभावरूपपूर्वपक्षास्कंदकम
तीविकल्पयति। वाक्यकारणीभूतेत्यादि। अत्रकल्पेवा क्यकारणीभूतवाक्यज्ञानविषय
वाक्यार्थबाधित्वाच्छिन्नाभावोयोग्यतेतिपूर्वपक्षाभिप्रायस्तत्रपक्षेतीतिभ्रमवतः प्रतारकस्य
पक्षेतीतिकल्पे योकारणीभूतज्ञानविषयोघटवत्वमेवतत्रा बाधित्वमेवपटवत्वस्यबाधेनेतिः। वि
तस्यतद्वाक्यकारणीभूतज्ञानविषयत्वाभावादितिसिद्धांतसंगतिः। दृक्तज्ञानेति। अत्रकल्पेनतद्
ज्ञानविषयीभूतयावाक्यार्थाबाधस्तादृग्वाक्यार्थेबाधित्वावच्छिन्नाभावोयोग्यता। नचेयंप्रकृते
स्ति। पटत्वरूपतादृग्वाक्यार्थस्यबाधितत्वादितिपूर्वपक्षाभिप्रायस्तत्रचअनुभूयमानवाक्या
र्थस्याबाधोयोग्यतेतिसिद्धांतगतिः। किंचेत्यनेनमूलेनाभिहितासाचप्रकृतेपीति। तादृग्घट

वत्वरूपवाक्यार्थस्याबाधादिति। कश्चित्तु। द्वितीयकल्पेवाक्यार्थपदंप्रकृतवाक्यार्थपरं। यत्कृतानप
देच्छ अनाहार्यत्वकृतानपरंतेनवाक्यत्वनानुरोधादाहार्यज्ञानत्वेनयथाश्रुतस्यासंगतत्वेप्यना
हार्यतावृत्तज्ञानविषयवाक्यार्थस्यपटत्वस्याबाधान्नयोग्यतेतिपूर्वपक्षाभिप्रायः सिद्धांत
कृत्पूर्वोक्तरूपवेत्याह। परेतुवाक्यार्थज्ञाननेप्रयोगेकारणमितिवक्ष्यते। तथाचवाक्यप्रयोग
निबंधनमपिवकुर्घटज्ञानं किंतुपटनाज्ञानमेवास्मिन्हिपक्षेऽबाधितइतिद्वितीयपूर्वप
क्षाभिप्रायः सिद्धांतः पूर्वोक्तएवेत्याहुः। गुरुमतेतत्रनानुमितिरेवभवतीत्यतोवह्न्यनुमितिः
प्रमानस्यादित्यसंगतमतोमूलेपूरयन्नाह। नलवप्रमास्यादिति। तवनैय्यायिकस्य। श्री ध
गुरुमतेतत्रकुतोनानुमितिरतआह। अस्माकंत्विति। गुरुपामित्यर्थः। असंसर्गाग्रहमात्रमिति। व
ह्नेरसंसर्गाग्रहएवनत्वनुमितिरित्यर्थः। नच लिंगासंसर्गादेवानुमितिरुत्पद्यतां। तथासतिधूमासं
सर्गाग्रहेणवह्न्यनुमित्यापत्त्याऽन्यथाख्यात्यापत्तेः। नन्यायभिचारः। अयथार्थलिंगपरामर्शरूपो षाभावस्य प
हेतिशेषः। गोत्वेनगोस्मादात्म्येनव्यापकतार्थेअन्यनादात्म्यज्ञानमसंगतमतआह। गवांतरेति। गवि
गोत्वसंसर्गस्य सत्वात्तदारोपोनसंभवत्यतआह। गोत्वस्यविशिष्टज्ञानमिति। तथाचयदिनादात्म्यारो
पःस्यानदागोरित्यत्रव्यक्त्यंतरभानेननुगोत्वसंसर्गारोपपक्षेऽतिप्रायः। एकमात्रेति। एतत्वेनेतद्रूपस्य

साध्यतेव्यक्तेरेभमदज्ञायामन्यतादात्म्यारोपः संभवतीतिवाच्यं ✕ स्येतत्वानात्रमत्वेनव्यक्त्यंतरा भानम
संभवीत्यर्थः। नचेतत्वस्य व्यक्त्यंतरे ✕ सर्वत्रतादृशभ्रमेमानाभावात्। धूमादिभ्रमस्थलेऽनुमितिरेवनेतिवक्तुं शोभना
त्वादिति मूलेऽसंगतमतः पूरयन्नाह। तवनैय्यायिकस्य। गुरुमतेतुतत्रवह्नेरसंसर्गाग्रहएवेतिभावः।
मूलेदोषाभावादिनापीति। यदिवेहनिर्दोषत्वादेवज्ञाब्दभ्रमादाकृकादिवाक्यादपीति। यथार्थतात्पर्यकज्ञानरूपक
रणाभावान्नकृकवाक्यादर्थधीर्वेदेव्यापकमादायेवतदस्तीतिचेन्न। मूलेणाऽभानवेदेऽप्यापकमादायापियथार्थ
तात्पर्यकत्वाभावाद्विशेषत्वमेववाच्यत्वप्रकृतेरकृकवाक्यादिवान्येपीतिनस्यकार्यमात्रेकर्तृत्वांतिमूलेनतस्यज्ञानरूप दि
तिपक्षमनिरासायाह। ईश्वरस्येति। एवं चकर्तृत्वादित्यनपयुक्तंवाक्यार्थज्ञानरूपेवेदेतुनायावक्तव्यत्वादतःकरणीयेतति।
यदिचमुख्यविशेष्यएवात्रगृह्यतेतदाघटज्ञानेनतुवाक्यार्थज्ञानमेवतदापरामृश्यतेतथाचेश्वरज्ञानस्येति। न
क्षीश्वरज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षत्वेनैवकारणत्वंननुवाक्यार्थज्ञानत्वेनतथाचशाब्दादिवाक्यादर्थभ्रमायांनेश्वरीयज्ञानमा
दायानिर्वाहोतभाह। शाब्दभ्रमायामिति। तादृग्योग्यतावृत्तिवाक्यार्थज्ञानत्वेनतथाचेश्वरज्ञानेरूपांतरेणकारणत्वमस्त।
नकोपिदोषस्तथेः। यथार्थवह्नेकवाक्यार्थज्ञानस्यगुणत्वंवक्तुंशाब्दज्ञानसामान्यं वाक्यार्थज्ञानसामान्यस्वहेतु
त्वंवक्तुंयन्त्वमतमाह। शाब्दइत्यादिना। विवक्षा। वाक्यइच्छा। सापिनवाक्यार्थज्ञानमिति। नच चक्षुस्संयुक्तघटवद्भूतलमि
तिज्ञानंविनाघटवद्भूतलमितिज्ञानंपरस्यजायतामितीच्छायाः कथमुत्पादइतिवाच्यं। भूतलंघटवदितिज्ञानंविनापि
त भूतलविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानंजायतामितीच्छायाः। संभवादिति। एकपदार्थेपरपदार्थनिरूपितादयोग्यतायाः संस
र्गत्वरूपत्वादाह। संसर्गत्वमेवेति। घटवद्भूतलमितिसंशयसामानाधिकरण्यंयोग्यताज्ञानंघटवदितिशाब्दबोधसामानाधिक
रण्यप्रत्यासत्याहेतुरितिभावः। यत्कृवाक्यार्थज्ञानवैय्यधिकरण्यादपिनकारणं। नचैवं ज्ञेत्यागसामानाधिक

करणेऽनाधिकारणत्वस्यायोग्यतात्वाननयाऽपय त्तेरितिबोध्यं। तन्निरूपकेति। शाब्दनिश्चयानंतरंस्यज्ञानेना न्वयबोधत्वेन वा ज्ञानाकांक्षितत्वेनानुमादेपिप्रत्यक्षादिनाबोध्यतानिश्चयसंभवेनतत्साधारणयोग्यताज्ञानंतथे तिभावः। संमिश्रितेति। अनादिनासमंपरंपरेति प्रदर्शनात्। किंतीश्वरतीश्वरप्रत्यक्षाच्च मीमांसकमतस्यकु णापाद्वादिनन्यत्रज्ञानस्यप्रमात्वाप्युपगमाद्योग्यताज्ञानत्वेनरूपेणहेतुतास्वीकाराच्च,नैय्यायिकमतस्यसंमि श्रणंबोध्यं। तस्य। शक्तिविशेषस्य। नभेतुकेति। तथाचदोषान्यथासिद्धिः। अतएवदोषादेराधिक्यकारणस्यापे क्षणादेव। एवमिति। दोषान्यहेतुकासंसर्गाग्रहाद्वाउत्पन्नेज्ञानेशक्तिविशेषउत्पद्यतइत्यर्थः। सहकार्योग्यतात्म पतीयकल्प्यैवंपरत्वमित्यर्थइतिकश्चित्। अन्येत्विति। शक्तिविशेषस्यानित्यत्वेतत्समवायिकारणे ज्ञानमेवेतितदुत्तरमेववक्तेरुत्पादइत्यर्थः। अनित्यभावहेतुत्वेत्वस्यनयावद्द्रव्यहेतुत्वमर्थोतोनज्ञानत्रागभा भावेपितदुत्पादविरोधः। फलतइति। विवक्षितविवेकृतः। यत्किंचनमेवसहकारिसमवधानेतत्रनार्थांतरं किं तुरजतानंसंसर्गाग्रहोरजतस्मरणंचेत्यर्थः। सचसहकारीच। ज्ञानयोर्भेदेग्रहधर्मिणोरसंसर्गग्रहइत्यपिबोध्यं। एतच्चस्फुटत्वान्नोक्तं। सचधर्मधर्मिणा। ज्ञानयोश्चासंसर्गग्रहश्च। नायमानेति। तथाचज्ञायमानरजतस्मर णेरजतत्वविषयकंयत्प्रमयथार्थत्वंयद्गतस्मरणेतिज्ञानदोषत्रयोक्तं किंतुसंस्कारत्रयादेवेतिमूलेनतु सेवतत्रेवज्ञानेदोषतदभावसापेक्षत्वंत्रविरोधादितिहेतुः। अतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्य भिप्रायात्। मूलेयथार्थत्वेदूषणग्रहदोषतदभावोनातिरोयकमिति। अत्रदोषेतिहृदंतार्थं। यथा ज्ञानस्यथार्थत्वेदोषाभावोपिभातिरोयकइति। अत्र व्यधासंगतेरित्यर्थः। अयथार्थज्ञानमस्य यथार्थत्वेऽशिकेयथादोषसन्नपिनहेतुस्तथायथार्थत्वांशे दोषाभावःसन्नपिनतथेत्य

त्वयातेतरभावानभ्युपगमेप्यप्रमा

र्थइतिकेचित्। प्रमाण्यस्यपक्षस्यज्ञानेतत्रस्वतस्त्वपरतस्त्वविचारासंगतिरतःप्रकृतोपयुक्तविचारत्वं

त्या तस्येत्यनेनाह। ह्रदोपो ज्ञानेनेति। मूलेसंशयानुपपत्तेरित्युक्तंकदाचित्स्थाणुत्वस्येवप्रामाण्यस्यापिसंशय चि

स्सं वादित्याह। आहकेति। ननुग्राहकसामग्र्येवनास्ति। स्थाणुत्ववत्प्रामाण्यस्यसंशयसंभवादतोमूलेऽ नुमेयत्वाज्जेति। तदपियथाश्रुतमसंगलमनुमेयत्वेपिप्रत्यक्षत्वाविरोधादतोधर्मिणिगृह्यमाणइति। अत्रपूर्वंप्रामाण्यापस्थितिंविनेतिबोध्यं। तेनतदुपस्थितौधर्मिणिगृह्यमाणेतत्रहेपिनसंशयः एवंचज्ञा नेधर्मिणिगृह्यमाणेकदापितस्यात्रहान्नत्रत्यर्थंस्थाणुत्वादेस्तत्रकदाचिद्ग्रहेस्तीतिप्रत्यक्षत्व मितिभावः। ज्ञानंत्रेयोविषयएवतत्रप्रामाण्यापादनमिष्टमेवानाशंकमितिं। तथाचोक्तेरित्यस्य

त्व प्रमात्वेनान्वयोनत्वभावेनेतिप्रमांचतितदभावानभ्युपगमेप्यप्रमात्वस्यभावरूपस्योपगंतुंशक्य त्वादाह। अभ्युच्चयमात्रमिति। अन्येतु। अभ्युच्चयमात्रंवस्तुस्वरूपकथनमात्रंनव्याप्यवृत्तित्वस्वीकार स्यापिविनावच्छेदकभेदंप्रकृतेसंभवात्। अवच्छेदकसंभवं चअवच्छेदकभेदं विनाविरुद्ध भो रेकत्रारसमावेशादित्यनेननक्ष्यतीत्याहुः। ज्ञानित्र्यप्यविरोधेत्यत्रप्रमाणाभावादाहाभ्युच्चयमात्र मितिकश्चित्। प्रमात्वाप्रमात्वयोरितिमूलस्थाप्रमात्वंव्याचष्टे। प्रमात्वाभावइति। तथाचैकस्मिन्प्रमात लदभावयोःसिध्येवांशिकत्वनिर्वाहादितिभावः धर्म्यंशेज्ञानानामक्षतत्वात्। धर्मिविषयत्वांशे प्रामा ण्यान्नमेनास्त्येव। किंतुरजतत्वप्रकारावच्छेदेनप्रामाण्याभावोतआह। रजतत्वप्रकारकत्वस्येति। अत्र

रजतत्वप्रकारकत्वावच्छेदेनप्रामाण्याभावेनवक्तुंशक्यारजतत्वस्यरजतेप्रकारत्वादिति। ननुस्वाश्रय
क्षणविशिष्टग्राहित्वेपिनाग्रहीतग्राहित्वमायाति। पूर्वोत्पन्नज्ञानस्थितिक्षणस्यपूर्वापरज्ञानाश्रयत्व
यानाद्यास्थितिक्षणस्याभ्यामेवज्ञानाभ्यांग्रहणादतआह। नदुत्पत्तिक्षणइति। अनागतेति। लौकिक
कप्रत्यक्षस्यवर्तमानग्राहित्वंनस्यात्। भविष्यद्विषयस्याप्यग्रहणसंभवात्। तथाचज्ञानसामान्यसा
मग्रीमर्यादयाविद्यमानक्षणमेवागृह्णातितत्सिध्यतोव्याहन्येतेति भावः। मूलेस्वाश्रयक्षणः स्वाश्र
योत्पत्तिपूर्वक्षणस्तथाचक्षणक्षणविषयविधयाक्षणक्षणत्वस्यहेतुरिति ज्ञानक्रमनियमः। अन्यथा
विषयविधयाक्षणानामहेतुत्वेतेषामहेतुत्वमेवतथाचज्ञानक्रमनियमोनस्यादित्यर्थइत्याहुः। स्वोत्प
त्तीति। स्वोत्पत्तिस्वस्थितिक्षणोयद्यग्राहित्वेनेनस्वविषयक्षणस्यैवज्ञानोत्पत्तिक्रमनियमः
तथाप्रमज्ञानस्यद्वितीयक्षणोत्पत्तिक्षणाभिन्नस्वस्थितिक्षणग्राहित्वेतयोर्योगपद्यस्यादित्य
र्थः। स्थूलकालमादायपोगपद्यस्येष्टत्वादाह। समयेक्षणेइतिव्यधिकरणज्ञानयोर्योगपद्य
स्येष्टत्वादाह। समानाधिकरणेति। तथाचायंक्षणोत्पन्नज्ञानविषयःस्यादेतद्ज्ञाननाशसामग्र्य
नधिकरणंस्यादेतदुत्पत्त्यधिकरणंवास्यादेतज्ज्ञानंयद्येततक्षणविषयंस्यादेतंक्षणवर्तिनाशसा
मग्र्यवच्छिन्नंनस्यादेतक्षणोत्पत्तिकंवास्यादित्यत्रतात्पर्यं। इदंतुबोध्यं। येनकेनाप्यगृहीतग्रा
हित्वंनप्रमात्वंपुरुषायगृहीतपदार्थप्रमायामव्याप्तेस्तत्पुरुषागृहीतग्राहित्वबन्नमेतिव्याप्ति।

DR BHAU

सर्व सर्वधियांयथार्थत्वपक्षेत्वमाभावस्तथासत्यगृहीतग्राहित्वंस्वत्वव्यतिरेकव्यभिचारि
न्यत्वादेःप्रागनुपस्थितेरज्ञानादप्रवृत्तेश्चेति। एतेनस्यत्रामाण्यावगाहित्ववत्स्वक्षणविषयत्वम
पिज्ञानानांसामग्रीवशात्संपन्नंतथैकार्यकारणभावान्नतूपनयादितिमूलोक्तदूषणमलक्ष्यक्रमितिनि
रस्तं। स्थूलक्रियादीति। यद्यपिप्रथमज्ञानाद्द्वितीयक्षणनष्टक्रियाप्रथमज्ञानाद्द्वितीयक्षणम
नेष्टाचद्वितीयादिज्ञानभासतइतिवक्तुंशक्यंतथापिपूर्वोक्तदोषएवतात्पर्यम्। इदंतुबोध्यं॥
सूर्यक्रियोर्थांघटइत्यादिप्रत्ययोस्त्येवाभिलाषस्कन्दादयोनातिदेशिकसंबंधेनतद्बोधकत्वादिति
किंचसर्वत्रस्वोत्पत्तिक्षणानांनक्षणेनोपमयासंभवः। संभवेशधारावाहिकोच्छेदः। प्रतिज्ञानंपूर्वस्वो
त्पत्तिक्षणोपनयोपक्षणात्। अस्मन्मतेतुदंडादेरुपनयस्यपूर्वसत्वात्प्रतिज्ञानमूर्वतादृशदंडविषयक
त्वसत्त्वान्नधारावाहिकासंभवइतिसमर्तव्यं। एवमग्निरत्नेघटोज्ञानइतिशब्दप्रयोगोपिक्वचित्क्षणावि
षयकोभवतीतिबोध्यं। ननुक्रमिकतुल्यविषयबहुतरज्ञानधारावाहिकपरंनचक्रमिकबहुत
रज्ञाद्रज्ञानसंभवः। अर्कोक्षादिज्ञानविरहादितिकथंवेदार्थगोचरधारावाहिबुध्यन्तिरभ्युपगम्यतुल्य
विषयेति। तथाचवेदार्थगोचरानेकबुध्यावेद्यास्थिरतिभावः। ग्रमायामपीति। तथाचयत्रदंडेसति
त्रतस्यानुभवस्तत्रदंडेप्रमेतिलक्षणमित्यर्थः। नियमविरहेणेति। यथाश्रुतलक्षणेरजतेरजत
त्वप्रकारकज्ञानत्वंरजतज्ञानस्यप्रामाण्येनतुघटज्ञानस्येतिनियमोनस्यादित्यर्थः। यद्वारजतत्वप्रका

रे दी ज्ञा रकत्वावच्छिन्नरजतनिष्ठविशेष्यतावान्योर्थः सएवरजतत्वप्रकारकप्रमाविषयरजतव्यवहारानतुरजतत्वप्रका
रकप्रमाविषयोयः सन्नादृशविशेष्यतावान्नितिव्यवहारइतिनियमोनस्यादित्यर्थः। तत्रेत्थंप्रमासंबन्ध
व विवक्षायांतुरजतत्वप्रकारकप्रमाविषर्त्वेस्यरजतान्नएवसत्वान्नतादृशव्यवहारइतिनियमभंगइति। एवमत्रेपीति
तद्वतीत्यादिलक्षणेपितद्वतीतिप्रमायाः प्रमापिसंबध्यतइत्यर्थः। तथाचतद्वतितत्प्रकारकानुभवस्तद्व
दंशेप्रमेतिलक्षणार्थः। तेनरजतान्नरजतगोचरसम्हालंबनस्कृल्लेरजतेरजतत्वप्रकारकत्वरजते
तान्नाएवग्रामाण्यंरजतान्नाएवदूषंतत्वानुभवविषयरजतिव्यवहारनियामकंचेत्थंसंबंधाभिरि
तिभावः। यत्रयदस्तीत्यत्रसप्तम्यर्थोधिकरणत्वंतिऊर्ध्वंवर्तमानत्वं। तथाचनीलोघटोवनेसिंहना
दृश्यादौतादात्म्यादिनानीलादेर्घटाद्यधिकरणत्वंतत्रेत्थंयाप्तिः। पाकरक्तेरूपामरतिप्रभायोश्च
श्यामरूपस्यतदासत्वादित्याशायेनाह। नन्वेवमित्यादि। अयंघटइति। अननवर्तमानस्यैवघट
स्यदाकदाचिन्नाशमादायविनाशीतिव्यवहारइतिस्वरसः। नचतद्वतीत्यत्रमतुपुविनाशित्व
त्वविशिष्टेतिदृष्टांतवैषम्यंमतुबर्थेनाम्नकार्यत्वादत्रदृष्टांतेनासिद्धोतद्वतीत्यत्रापिनासिद्धेः। सुषुप्तोय
स्तानीअयंतुनेत्यादिव्यवहारोवादृष्टांतोद्रष्टव्यः। पविपरीतेति। रंगरजतयोरिमरजतरंगइतिज्ञाने
वास्तवरजतत्वविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकाकत्वसत्वेपिनातियाप्तिरित्यर्थः। अवच्छिन्नत्वंतुरजतत्वप्र
त्वादिसम्हालंबनेइदंज्ञानंरजतेरजतत्वप्रकारकत्वं। नतुघटत्वाद्यनुभवः। सप्तम्यर्थत्वस्वरूप
संबंधविशेषः। तिरस्कृतेत्यनेनदेतत्। तद्विशिष्टत्वविशेषणं। विशेषणत्वंचस्वरूपसंबंधविशेषात्तिरस्कृ

मेवधा। प्रमेयमित्यादीति। अत्रप्रमेयत्वेनघटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहनादितिभावः। संबंधमर्यादयेति।
नचाभाववदितिबुद्धावव्याप्तिः। तत्रस्वरूपस्यप्रकारीभूयसंसर्गीभूयभानाशितिभावात्। ननुसं
बंधएवसप्तम्यर्थोतिआहनहीतिअयमर्थः। नहिदंतिमात्रंसप्तम्यर्थस्तथासतिघटेसमवायेन
पेदघटत्वारोपस्यघेरघटत्व प्रकारकत्वापातात्। किंतुसंबंधमर्यादयाघटेवैशिष्ट्यावगाहित्वमि
त्यस्यघटेभासमानेवैशिष्ट्यंयत्तत्रनियोगियेदैशिष्ट्यंतदवगाहित्वमर्थाच्चएवंघटेभासमानेनि
त्यत्रापिसप्तम्यर्थस्तथावाच्यस्तथाचसंबंधसंबंधादीनामवगाहनेऽनवस्थेति। अनियमेति। तत्रेत्य
त्रसप्तम्यर्थत्यागेरजतज्ञानादिनिष्ठप्रकारकत्वंकिंचिन्निरूपितमेवेतिनियमोनस्यादित्यर्थः।
संबंधबंधनसंबंधानांज्ञानंकिंचिद्घटत्वमात्रप्रकारकंकिंचिच्चघटत्वसंबंधमात्रप्रकारकमितिनि
यमोनस्यादुक्तरीत्यासर्वत्रैवसंबंधानांभानादनियतप्रकारकत्वादितिकश्चित्। वस्तुतःसंसर्गमर्या
दयेत्यस्यातिरिक्तसंसर्गविषयतायाशक्तित्वमर्थाच्याऽन्यान्यस्याःसंसर्गमर्यादायादुर्वचत्वात्। तथा
चाद्यासंसर्गिकाविषयिताविरूपकत्वनादृशप्रकारतानिरूपकत्वंवासंसर्गत्वमितिद्वयोर्वातिरि
क्तयोःसिद्धेः। एतेनतत्रेतिसप्तम्यर्थेनिष्ठत्वमित्यपास्तं। यदिईश्वरज्ञानस्यतदुपायत्वंहिमो वश
ष्टापत्तिस्तदाह। व्याप्यवदिति। ननुपक्षोनविशेषणमितिनपक्षरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वमनुमेः
पक्षस्यविशेषणत्वंव्यवस्थापयति। क्वचिदिति। हानिमतः पक्षस्यात्राधिकरणविशेषणत्वंसर्वसं

वचनादाह्लादेनस्वस्मिन्निति यर्थः। तस्मिन्ज्ञानइति। तथाचानुमितेानपक्षः प्रकाररहितेनदो
परत्यर्थः किमेतदिति। यदिप्रकारमेवेतद्विशेषणत्वंतदात्माश्रयः। यद्यतिरिक्तंतदाचान्योन्याश्रय
रत्यर्थः। यद्यपिनापीत्यादिनापूर्वोक्तेप्यर्थेदोषः संभवतितथापितत्रैवाद्दोषवारणायविशेषणत्वेन
व्यावर्तकंसर्वत्रसत्यादितिदर्शितंतदेवचात्रअभिधायतामितिसिद्धांतेउपयोस्यतइतिभिधायतामि
तिविशेषणत्वस्याव्यावर्तकयानविशेषणज्ञानत्वेनहेतुत्वंज्ञानमात्रस्यैवविशेषणज्ञानतादितिवि
शेषणापदेनतत्वेनाभिमतंवस्त्वेवाभिधीयतामित्यर्थः। ननुसवलुताद्दृशेष्वबुद्धौतद्विशेषणज्ञान
कारणंतथापिपर्वतज्ञानत्वेनपर्वतज्ञानजन्मत्वाद्धिमानिसनुमितौपर्वतप्रकारकत्वंदुर्वार। नच
नुमितेानपर्वतज्ञानत्वेनहेतुत्वंकिंतुव्याप्यत्ववत्पर्वतज्ञानत्वेनेतिनतत्रतत्प्रतीतिरितिवाच्यं। अनुमितेर्व्या
प्यविशिष्टपर्वतवैशिष्ट्यबोधत्वादिति चेन्न। तत्रव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वेनहेतुत्वात्तद्विशेषणता
नसन्यतावच्छेदकज्ञानाच्च। ननुसमवायस्यैकत्वात्। वारूपवानितिप्रतीतिःप्रमास्यादतआह। यु
क्तश्चेति। तथाचरूपसमवायाप्यद्रव्यमेवरूपस्यसंबंधोनचायंवायमितिनाम्निव्यभिः। प्रमेवेति। मूलाव
च्छिन्नसमवायेनसंयोगप्रकारकज्ञानेद्रव्यंसंबंधः। समवायोमूलावच्छिन्नत्वेचतत्रसमवायांशेप्रमात्व
मवच्छिन्नत्वांशेऽप्रमेवेत्यर्थः। कश्चित्तुसंयोगोमूलमवच्छेदकंतसंसर्गणसंयोगश्चरूपसमवायेनप्रकारत्व
मवच्छिन्नत्वांशेप्रमात्वेसंयोगवत्तांशेप्रमेवेत्याह। तन्निरस्तं। तद्रूपवच्छेदकेनाहि। तद्रूपवच्छेदकानवच्छेदे
नतद्रूपनिरूपकानुभवत्वरूपमेतिलक्षणेमूलावच्छिन्नसंयोगज्ञानेतिव्याप्तिवारणायविवक्षितामेमभः॥

अत्रचनसद्द्रव्यगर्भता दृश्यःसंयोगीतिसामान्यलक्षणप्रमायांप्रवच्छेदकत्वाविवक्षयिष्यासंग्रहाय। ननु
घटत्वादेरवच्छेदकाप्रसिध्यातदनवच्छेदकत्वघटितलक्षणंतत्राव्याप्तमतआह। यस्येति। केचिदित्य
स्वरसस्तुरागवान्मूलावच्छेदेनसंयोगवज्ज्ञानंरागवावच्छिन्नत्वांशेप्रमेवेतिनदसंग्रहएव। तदवच्छिन्न
त्वविषयकंतदनवच्छेदकावच्छिन्नत्वविषयकंयत्तदन्यत्वंतत्तीयांतेनवाच्यं। तेनतद्दसंग्रहइतिकश्चित्।
स्यमतेविनाविवक्षामुपपत्तेस्तदनवच्छेदकेत्यादेर्विनिवेशमेवास्वरसइतिकश्चित्। दोषमिति। संबंधविशे
षविवक्षाप्रकारत्वनिरुक्तिस्तत्प्रयोजनंचतद्दीतिप्रमात्वलक्षणरीत्यैववाच्यमित्यर्थः। परंतुअत्रतदभावे
तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकज्ञानत्वलक्षणार्थोवाच्यः। तेनघटपटावितिसमूहालंबनेनाप्रमात्वं
अत्रदंशब्दोव्यधिकरणप्रकारकत्वमबोधितत्राप्रमेत्यव्यवहारात्। ज्ञानगर्भतेति। तादृशप्रतियोगीति। न
चाप्रतियोगीतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणतदभावत्वंतत्प्रकारकत्वंपर्यवसितं। नचेद
मव्याप्यवृत्तिप्रमायामिति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेतिकरणेनकपिसंयोगित्वविशिष्टसंयोगवान्रस
रत्यत्रनाव्याप्तिः। उच्यतइत्यादेः। तद्दृदन्यत्वेचेति। तथाचतद्दन्यस्मिन्नतत्प्रकत्वमितिपर्यवसितमव्याप्यवृत्ति
प्रमायांनात्तीतिभावः। उक्तेश्वरीतिरिति। मूलावच्छेदेनसंयोगज्ञानं। संयोगांशेप्रमेवमूलावच्छिन्नत्वांशे
त्वप्रमेवतस्यतदनवच्छेदकत्वादिति। ननुगुणादौसंयोगसंबंधेरूपादिप्रमेव्याप्तिः। संयोगेनरूपवत्त्वं
प्रसिध्यातदव्याप्तिभेः। नचस्वविशेष्यावृत्तिसंबंधेनतत्प्रकारकत्वमेवद्वितीयकरणमनर्थकमिति वाच्यं॥

नाहाअतद्वतीति। तथाचअतद्वतितत्प्रकारकत्वावच्छेदकूटःसकलज्ञाननिष्ठोभवत्येवैकर
तिभावः। तन्मतेःन्यथाख्यातेरभ्रसिद्धेराह। ख्यातेरिति। तेषांचातद्वतितत्प्रकारकत्वमिछादि
प्रसिद्धंख्यातोनास्तीत्यर्थः। विधिकोटौरजतप्रमायांबाधवारणायपक्षेअरजतादाविति। एव
लप्रकारकज्ञानेबाधवारणायरजतार्थीति। इछायामज्ञातःसिद्धसाधनवारणायज्ञानमि
ति। अत्ररजतत्वप्रकारकत्वमपिदेयम्। तेनरजतार्थिप्रवृत्तिजनकेफलज्ञानेनातोबाधः
फलज्ञानेनप्रवृत्तिजनकमितिकश्चित्। साध्येचअरजतविशेष्यकत्वावछिन्नरजतत्वप्रका
रकत्वतदभावौ। तेनेदंरंगरजतंप्रतिविपरीतसमूहालंबनप्रमायांसिद्धसाधनेविधिकोटौ
नवानिषेधकोयोबाधइति। केचित्तु। अरजतादावितिपक्षविशेषणोपादानंचपक्षतावछे
दकावछेदेनसाध्यसिद्धिमाशित्य। यदिचतत्सामानाधिकरण्येनसाध्यसिसेक्षुद्देश्यत
दापक्षविशेषणपरिहारोपिवोध्य इति। आदिपदाद्रजतत्वज्ञानमजरेतविशेष्यकेनवेत्य
स्यपरिग्रहः। नचात्ररजतारजतसमूहालंबनमादायविधिकोटौसिद्धसाधनं। रजतत्वप्रका
रकत्वावछिन्नविशेषणतासंबंधेनारजतविशेष्यकत्वंसाध्यत्वात्। एवमरजतविशेष्यकत्वे
जतत्वप्रकारकत्वावछिन्नंवा। अरजतविशेष्यकत्वावछिन्नरजतत्वप्रकारकत्वज्ञानवृत्तिर्नवा।
तादृशरजतप्रकारकत्वमिछादौप्रतिभासित्वमपिवोध्यं। इछादाविति। आदिनाप्रयत्नस्य
आदिपदग्राह्यनिरुक्तविप्रतिपत्तिषुविधिकोटौप्रसिद्धिस्कान्तस्यचधर्मज्ञानादेःसंग्रहः। स्व

त्यादि। यत्ररजतार्थिप्रवृत्तिविषमात्रवृत्तिधर्मत्वंतत्रस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिता
नवछेदकरजतत्वप्रकारकानुभवविषयतात्वकत्वमितियत्नइछासामान्यतोव्यर्थ्यशुक्तिनिछरज
तार्थिप्रवृत्तिविषयत्वेपक्षेपक्षधर्मतावलादिदोषरूपेणशुक्तिनिष्ठरजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वसमा
नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवछेदकरजतत्वप्रकारकानुभवविषयतात्वकत्वेनसाध्य
सिद्धिरित्यर्थः। सर्वत्रेवेतिसर्वेरजतमित्याहाथेत्रमविषयतायाःसर्वत्रैवसत्वेनतद्व्यावृत्तिसिद्धेर
त्यर्थः। हेतुरछमात्रापेभावदलंगौरवेणापहाय प्राचष्टेतदन्यावृत्तीत्यमितिरजतार्थिप्रवृत्ति
विषयान्योन्यावृत्तिमित्यर्थः। अत्रधर्मपदेनचाकाशादिवारणं। रजतार्थिप्रवृत्तिविषयान्यस्यापिरजता
देःसंभवान्नातद्वृत्तित्वेनरजतत्वादेर्दुष्टतीकृतेसाधनवैकल्यमाशंक्याह। धर्मविशेषणदानेति। तद्
जनयन्निवेदित्यर्थः। यत्त्वतत्वेयारननुगमाद्विशेष्यसाध्यसाधनेचसाध्याप्रसिद्धिरतआह।
यद्वेति कालांतरीयेतत्पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वेबाधवारणायपक्षेएतत्कालीनेति। एवपक्षेपि
विशेषणांतरमपिएतत्कालीनंचरमाध्येतत्पुरुषीयप्रवृत्तिविषयत्वेएतत्कालीन
रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वेचबाधवारणाय। एतत्पुरुषीयकालांतरीयसर्वेरजतमितिभ्रमविष
यान्याप्रसिद्धेस्तद्वारजतत्वप्रकारकानुभवविषयान्यात्वरूपतद्व्यावृत्तत्वसाध्याप्रसिद्धि
रतःसाध्यएतत्कालीनेतिपुरुषांतरीयतद्भाविधभ्रममादायतद्दोषवारणायएतत्पुरुषीयेतिएत
त्कालपदेनयत्कालेएतत्पुरुषीयसर्वेरजतमितिभ्रमाश्रयःएवकालोविवक्षितः। अन्यथातो
दृशभ्रमकालेऽस्याप्यतत्कालत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यात्॥

वस्तूरजतवृत्तिधर्मेतादृत्वारेत्वभावस्यापिसत्वादतोमात्रपदंसाकांक्षमार्थिकतयासार्थकीकर्तुमाह। रागक
ल्पार्थकमिति। पौरुषेयोमात्रार्थभावदलवेय्यर्थादाहरजतत्वान्नेति। प्रथमेति। तद्व्यक्तिरिलसामान्याधि
करण्यघटितसाध्येत्यर्थः। विशिष्टोपादाने। रजतवृत्तित्वघटितरजतान्यावृत्तित्वोपादानं। रजतान्या
वृत्तित्वस्याकाशादौसत्वात्सामान्याधिकरण्यघटितसाध्यासत्वान्नसाध्यव्याप्तोपाधिःस्यादितिरज
तवृत्तित्वगर्भनेत्यर्थः। उपाधेस्तन्मात्रसत्वाभावेपिनक्षतिरिति केचित्स्वरसः। रजतातिरिक्तान्य
प्रवृत्तिविषयवृत्तिशुक्तित्वादिप्रकारकविषयतायांव्यभिचारमाशंक्याह। रजतान्यवृत्ति। तादृशप्रव
त्तिप्रयोजकत्वंतादृशप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकेकोटिप्रविष्टंरजतत्वप्रकारकविषयताशालिज्ञान
त्वेनेवरजतार्थितान्यप्रवृत्तौकारणत्वादिति। रजतत्वप्रकारकत्वाभावादोरजवृत्तित्वोपाधेःसाध्याव्या
पकत्वादेवा। ज्ञानविषयतात्वेति। अधिकरणप्रकारकेच्छाविषयतायांविषयतात्वावच्छिन्नसाध्य
स्याव्यापकत्वात्ज्ञानविषयतात्वमुक्तं। तत्प्रकारकत्वेनेति। यस्यरजतवृत्तीदंत्वादेःकुत्रापिनारोपेज्ञा
नंतत्रारजतविषयप्रवृत्तिहेतुसम्भवेबलेनेश्वरज्ञानप्रकारीभूतसत्वात्व्यभिचारवारणायेदंवि
शिष्टं। तदर्थंच्चा यत्प्रकारकत्वेनारजतविशेष्यकप्रवृत्तिहेतुतानतत्प्रकारत्वादिति। अत्रेदंत्वस्य
तादृशसम्भवलेबनविषयतेपितत्प्रकाकरत्वेनाहेतुत्वान्नव्यभिचारइतिभावः। अतोनेत्यादि। अन्य
गमकत्वेव्यभिचारोनिरुक्तभावदोषश्चन्मतेव। अयमर्थः। केवलप्रकारकत्वहेतोर्यस्यरजतवृत्तीदं
त्वस्यकुत्रापिरोपस्तत्रव्यभिचारोयथाश्रुतहेतोश्चरजतेनिरीत्यातत्रेवतत्याप्तव्यभिचारउभयत्रैव।यथा
श्रुतहेतोर्गोरवंपरमिति। तदभावादत्रागमकत्वेनोपन्यासइतिकेचित्। अन्येतुतत्प्रकारकत्वेनेति। अर

BHAU DAJI

---

* रजतेपत्वसंसर्गावच्छेदेनप्रकारत्वमात्रस्येवा

जतविशेष्यकप्रवृत्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायाःप्रकारतासंबंधेनावच्छेद
कमितिसाध्यंबोध्यमित्यर्थः। अतोनेति। रजतवृत्तिधर्माणांसर्वेषांभ्रमसंभवेनसर्वत्रसा
ध्यसत्वादितिभावः। हेतुरपिरजतवृत्तिविषयतायाप्रकारत्वादिसाकुः। कश्चित्तु। अतोने
त्यादि। अन्यथाख्यातिनयेसर्वस्यैवारजतवृत्तिविषयतावच्छेदकत्वरूपसाध्यगमकत्वसं
भवादितिभावः। वस्तुतोऽन्यथाख्यात्यसिद्धिदशायांसर्वस्यैवारजतेभ्रमइतिसंदिग्धमवे
तिसंदिग्धानैकांतिकतयाप्रकृतेप्रकारकत्व
स्यैवसम्पत्कादित्याह। नच्चिंत्वंसर्वपदार्थस्यारजतेभ्रममानाभावेनभ्रमस्तत्रैवप्रकार
त्वहेतेर्व्यभिचारसंभवादिति। अरजतवृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वंसाध्यंतादृशविष
यतात्वंतच्चद्रव्यत्वादौअक्तिनतुरजतातृत्तित्वमतआह। रजतवृत्तित्वमिति॥
गगनेत्वाद्यर्थस्तत्रारजतवृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वंगगनेत्तिनत्वरजतवृत्तित्वमतआहपक्ष
धर्मेति। सचधर्मवृत्तिमत्वादि। क्वचित्पक्षधर्मत्वेतिपाठः। तत्रचअरजतवृत्तिभिन्नत्वरूपपक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमरजतवृत्तित्वोपाधेःसंभवतिभवतोसा
दितिबोध्यं। शुक्तिवृत्तिविषयतायाभरजतघटादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्बाधोव्यभिचाराच्चा
तःसकलपदादानेनसाध्यं परिष्कुर्वतेसकलारजतेति। ज्ञानविषयतायाःप्रवृत्तिहेतुतायामानां

संसर्गा-

तत्वाग्रहस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेज्ञानस्यावच्छेदकत्वमपिप्रसक्तंप्रयोजकत्वमिति। अत्र
प्रवृत्तिप्रयोकत्वंचकारणतावच्छेदकव्यावर्तकान्यथासिद्धिरहितताद्दशकारणतावच्छेदक
साधारणं। अतोज्ञानस्यप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वेपिनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वानुपपत्तिः। स्व
रूपकथनेति। रङ्का विषयतायामपिसाध्यसत्वेनव्यभिचारात्सावान्नहारणवैफल्यादितिसा
धः। प्रसिद्धायाः। रजतवृत्तेः अन्या। रजतत्व प्रकारिकाशुक्तिवृत्तिः। तथाचोभयवादिसिद्धपक्ष
त्यापेक्षितत्वेनतदभावान्नानुमानप्रवृत्तिरिति। रजतावृत्तित्वोपाधेर्व्यर्थत्वादोशुक्त्यसाध्या
व्यापकत्वादाह पक्षधर्मेति तथाचरजतनिष्ठज्ञानविषयतायामेवसाध्यव्यापकत्वमितिसा
धः। यत्ररजतस्मानुभूयमानारोपो रजतत्वप्रकारकः रङ्काविदंत्वप्रकारकश्चत्रयत्रयत्रवा
रङ्कितिः प्रमेयारजतं चेतिस्मरणाजा। रङ्काेरजतत्वप्रकारिकाप्रवृत्तिस्तत्रसिध्यसाधनवार
णायाह। इच्छेति। ऊर्ध्वकृतिवारूपविशेषणेनोपादानेनेत्यर्थः। यत्रेछेति। प्रथमेघ
टेरङ्कातत्रोघटेच्छाविषयसाधनताज्ञानंकपालेघटत्वेनतत्रैवकृतिसाध्यताज्ञानंचक
पालगोचरप्रवृत्तौहेतुः न,पालस्यसिध्यत्वेपिघटत्वेनसाध्यत्वात्। अत्रचेछावच्छेदकेसे
कमतंतत्रकृतिसाध्यतेति। घटविषयकेच्छाघटत्वकृतिसाध्यताज्ञानंघणेदृश्यकपा

लप्रवृत्तौहेतुः। अत्रेछापिकारणमिष्टसाधनतेति। एतन्मतद्वयेपिनसंतिः। एवंमतेफलेच्छायाएव
नकारणत्वंकुतस्तद्धारफलज्ञानस्य। द्वितीयेफलेच्छयेवान्यथासिद्धंफलज्ञाननप्रवृत्तिहेतुरि
तिफलज्ञानेव्यभिचाराभावादित्यर्थः। अत्रद्वितीयमतेफलज्ञानेव्यभिचाराभावेपिफलज्ञा
नगोचरकृतिसाध्यताज्ञानेरङ्किगोचरप्रवृत्तिजनकेरङ्क्यविषयेव्यभिचारः संभवत्येवेति
बोध्यं। पाकादीच्छेति। पाकादीच्छाजनकस्यपाकसाध्योदनसाध्यसंस्कारमितिफलज्ञानस्येत्य
र्थः। असमूहालंबनेति। पूर्वोक्तशुक्तिरजतोभयसमूहालंबनभिन्नेइदंरजतमिति
ज्ञानद्वयांतर्गतरजतज्ञानेइत्यर्थः। अत्रायथार्थरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौतायमानेष्टभे
दाग्रहकारणंयथार्थरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौचयथार्थरजतज्ञानमितिबोध्यं। अन्यथा
दृश्येशुक्तिरजतेइतिसमूहालंबनस्थलीयप्रवृत्तावपितायमानेष्टभेदाग्रहस्येव
कारणत्वेज्ञानस्यावच्छेदकतयासमूहालंबनेत्वप्रसिद्धिः स्यादिति इदंतांशप्रसिद्धिः
हेतोरज्ञानं। तथाचगोचरप्रवृत्तिजनकेऽनुसमूहालंबनेसाध्यसिध्यभावेपिनसिध्यसाधनं।
नस्यविवाक्षादित्यादिपक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वात्। तदाक्रांतेसमूहालंबनभिन्नेतुत्वप्र
सिध्यासाध्यसिध्यभावेवनसंभवतिअतएवाहतथाचेति। अंशतःसिध्यसाधनवारणायपक्ष
तावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिध्यनुक्तमानाथमपिनान्यथाख्यातिसिध्यर्थः। क्वचिव

रौ-प्र-गा कोहेतोरप्रसिद्धिः। स्वरूपासिद्धिर्हेत्वाभासः। कांचनमयपृथिवी वह्निमान् धूमादित्यत्र धर्मभा
८५ ववद्रूपस्ये वह्नौ को प्रवर्तकत्वमा ववद्रजतज्ञानस्यापिस्वरूपासाध्यत्वात्पक्षतेति।
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिध्यदूरपतायामपिशुक्तिप्रवर्तकत्वविशिष्टरजतज्ञान
स्वरूपपक्षतावच्छेदकाप्रसिध्या तदवच्छेदेनसिध्येरनुपपादादित्याह। तच्चिंत्यं। विशिष्टपक्षे
ग्रहाविरोधित्वाच्चेति हिस्वरूपासिद्धिलक्षणं। धर्मभावबद्भेदस्यतु विशिष्टपक्षे
प्रह विरोधित्वमस्त्येवप्रकृतेतु वह्नौ को प्रवर्तकरजतज्ञानस्य पक्षत्वाद्रजतज्ञाने वह्नौ को प्रवर्तक
त्वाभावस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिति। ननुज्ञायमानेऽभेदाग्रहोहीतभेदकभिन्नज्ञा
नेन वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहाद्रजतज्ञानमपिशुक्तौ प्रवृत्तिहेतुरिति मूर्छाकाँथाचा
दाग्रहकालीनवह्निरजतोभय × सिद्धिप्रतिपादनमपुष्कलमित्यतआहुश्चेति। भेदाभेदोभ
सीन्येनापि। भेदांशेतद्विषयीकृत्यापि। × समूहालंबनसाधारणवह्नौ को विषयकत्वसिद्धावपिनान्य
थारख्यातिसिद्धिः। तत्ररजताभेदानवगाहनादिति भावः। अभेदांशेपि हेतुत्वमिति। तथाचनभेदा
भेदोभयान्येनवह्निरजतोभयगोचरज्ञानमिति भावः। नाद्याकाँथासिद्धौ। वह्नौ को रजताभेदावगाहि
ज्ञानरूपकार्यासिद्धौ। तत्कथमनेति। दोषहेतुकज्ञानायोगादित्यर्थः। वह्निरजतइत्याकारसमूहाले
बनरजतज्ञानविषयतायाः वह्नौ को सत्वेनाभेदसाधनस्य। अतोन्यथासाध्यार्थमाह। रजतत्व

प्रकारकेति। रजतार्थिनः पुरुषस्यवह्न्यर्थिताजन्यारजतत्वप्रमाविषयवह्न्यादेःप्रवृत्तिः कदाचित्संभवतीति
व्यभिचारः स्यादतोहेत्वर्थमाह। रजतत्वेति। घटत्वेरतोभयार्थिताजन्यघटरजतोभयविषयकप्रवृत्ति
विषयीभूतघटरजतभेदप्रमाविषयेव्यभिचारादाह। रजतत्वप्रकारकेति। कांघावाहारजतत्वप्रकारकेती
तिकेचित्। अत्रपुरुषविशेषीयरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयतायाअपर्याप्तसाध्यंतेनसर्वमितिप्रमाविष
यतायाः सर्वत्रसत्वाद्विषयतादित्यस्यैवगमकत्वेहेतोनाविशेषणवैय्यर्थमितिशुक्तौ विमत्यादिव्यर्थमुल
मूलेसाध्येवह्नौरजतोभयसमूहालंबनसाधारणज्ञानस्यप्रयोजनसिद्धयेसाध्यधर्मनं। रजतार्थिनः पुरुषस्य
शुक्त्यर्थिताजन्यावह्नौशुक्तित्वप्रकारिकाप्रवृत्तिः संभवतीतिबाधोपीत्यतआह। रजतेति। सा
ध्यप्रवृत्तिधर्मीयद्यात्माविवक्षितस्तदाधर्मिकेणात्मवृत्तिरजतस्मरणेन। यदिचप्रवृत्तिविशेष्यस्त
सम दावह्नौरजतेइति समूहालंबनवह्नौरयोनार्थांतरमतःस्वविषयवृत्तीति। स्वेप्रवृत्तिः। तादृशसमूहा
लंबनस्मरणस्यरजतत्वप्रकारकविषयताचेन प्रवृत्तोविषयवह्नौरितिनार्थांतरमितिरज
तार्थिनः कदाचिच्छुक्त्यर्थिताजन्यायांवह्नौ विषयकप्रवृत्तोयथाश्रुतहेतोर्व्यभिचारादाह। रजतेछति।
रजतत्वप्रकारकेच्छात्वेनतज्जन्यप्रवृत्तित्वादित्यर्थः। स्वशब्दपरामर्शरूपंवह्नौरजतत्वप्रकारकप्र
वृत्तिरूपंशुक्तित्वांशमपहायेति। अन्यथासाध्यप्रवृत्तिरेवस्यादितिभावः। स्वशब्देनरजतांशेप्रवृत्ति
विषयेतादृशेन। एवंचरजतसमूहालंबनविषयतायाः घटत्वादिविषयवह्नौरित्वात्स्वविषयत

तीयादिनापरिष्कृतसाध्य कानुमानेनार्थांतरमितिसूचितं। वस्तुतस्तु त्रायिस्थत्वाननुगमाद्ज्ञतेछाजन्य
प्रवृत्तिविषयत्वकृतिरजतेसुविषयवृत्तीत्यादिविषयतागर्भसाध्यमप्रसिद्धमेवेतिध्येयं। अयसि धातौ। प्रवृत्ति
लक्षणहेतोरीश्वरीयप्रयत्नेव्यभिचारादाहत्रिछाजन्यतेति। यद्यपिघटादिगोचरेछात्रयत्नयोर्विशिष्य
हेतुहेतुमद्भावस्यावश्यकत्वादिछात्वेनविजातीययत्नत्वेनकार्यकारणभावेलाघवान्नेछाजन्यता
वच्छेदकजातिर्यत्नत्वनिष्ठा। तथापिप्रवृत्तिगोचरेप्रयत्नत्वेनघटादीछाकार्यतावच्छेदकंघटकुटपटकुजाति
कथनेगौरवाल्लाघवादिकस्यापेक्षाजन्यतावच्छेदकजातेःसिद्धेरिति। इदंतुबोध्यं। घटत्वादिप्रकारेछात्वे कृ
नघटत्वादिप्रकारकयत्नत्वेनचनकार्यकारणभावःघटत्वेनयत्किंचिद्धटेछासत्वेघटांतरयत्नोपादप्रसंगात्
नचसमानविशेष्यकत्वंप्रत्यासत्तिःघटत्वेनघटत्वाद्यवच्छेदेनस्यघटत्वेनमत्रेछाविषयघटांतरयत्नप्र
संगात्। तस्मात्रैत्रीयघटत्वादिप्रकारकेछात्वेनचैत्रीय ताटङ्कायत्नत्वेनचकार्यकारणभावःनचे
श्वरीयप्रयत्नसि। येनत्वाद्यनजा तिस्तादृशेछाजन्यतावच्छेदकघटकृतयायत्नेसिध्यादि
ति। केचित्तुकदाचिद्दंरजतंस्यादितीछादंरजतमितिसद्धीहेतुःसमवायेनसामानाधिकर
ण्यंप्रत्यासत्तिरितित्वयापिवाच्यं। तथाचनत्रैत्रीयत्वादिप्रवेशःप्रयोजनाभावादितीश्वरप्रयत्नवो
जातिरणायतद्घटनजातिरादरेणकीर्त्याहुः। यत्नश्चसिद्धेरीक्षस्येछाजन्यतावच्छेदकत्वेनहेतुत्वेगौरवादाह
रागजन्येति। रागइछात्रोपिलाघवादाहजन्ययत्नत्वेथेति। नचजन्ययत्नत्वंनीवनयत्नेव्यभि
चारि। नात्मवायुसंचारवत्प्राणपंचकसंचारस्यापीश्वरयत्नेनोपपत्तौतत्रमत्लेमानाभा

यादित्यधिकंबोध्यमधिकारव्याख्यायांग्रंथेचितं। इष्टतावच्छेदकप्रकारकयत्नत्वमेवजीवनयत्नेना
स्तीतिनदोषइतिकश्चित्। यान्नवृत्तिरिति। तथाचेष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्त्युपधायकतत्प्रका
रकज्ञानजन्यत्वंसाध्यं। इष्टप्रकारकप्रवृत्तेरिष्टप्रकारकज्ञानजन्यत्वंसाध्यमितिमत्वर्थी
यविधेतिशेषत्वं। प्रवृत्तेर्विध्यापलापेचानुपपत्तिरेवयुक्तिभावः। लाघवेन। कारणता
वच्छेदकलाघवेन। कारणतावच्छेदकगौरवमप्याह। रजतार्थिनइत्यादि। वैपरीत्यादिति।
इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वापर्याप्तयातैवेवइष्टभूतरजतांशेरजतत्वान्यप्रकारकरजत
प्रकारकज्ञानत्वेननाद्दशप्रवृत्तेर्हेतुतयागौरवेणवैपरीत्यादित्यर्थः। नचैवंयागीयदंरक्तय
मेयेतितुल्ये। समप्रवृत्तेर्विध्यानुपपत्तेःसत्वात्। ननुदंडादेरिष्टतावच्छेदकस्यद्रव्यत्वादिना प्र
कारतयाज्ञानसत्वेदंडार्थिप्रवृत्त्यापत्तिरतआह। तत्रचातिप्रसंगइति। इष्टतावच्छेदक
प्रकारेज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेऽतिप्रसंगइत्यर्थः। इच्छासमानेति। तथाचदंडादिनीछा
यांदंडत्वादिनाप्रकारकज्ञानस्यइदंरजतमित्यादिनीछायांचेदंरजतमितिज्ञानस्यहेतुत्व
तादृशज्ञानादेवेछायाश्चतादृशीप्रवृत्तिहेतुत्वमभ्युपेयमितिप्रकारेणोभयापिसमा
धेयइत्यर्थः। अन्यथाद्रव्यत्वादिनादंडरूपेष्टप्रकारकप्रवृत्तिरितिज्ञानसत्वेदंडार्थिप्रवृ

निस्तन्मतेपिस्यादितिचान्यः। यद्यननुगतापिप्रमेयत्वादिनिरजतत्वार्थिकप्रवृत्तिः स्या
त्। तत्रप्रमेयत्वेनेष्टतावच्छेदकरजतत्वप्रकारकत्वेसतीदंतत्रचेति। तथाचविलक्षणप्रका
रतानिरूपितरजतत्वज्ञानस्यरजतार्थिप्रवृत्तौहेतुत्वमुभयमतेपिवक्तव्यं। अन्यथातन्मतेपिप्रमेयत्वा
दितिज्ञानाद्रजतार्थिप्रवृत्तापत्तिः। तत्रप्रमेयत्वेनरजतरूपेष्टप्रकारकत्वस्यापिसत्वादितिसा
धनेनादृष्टीतरजन्यांवासिद्धसाधनमितिरजतत्वप्रमस्यापिशुक्तित्वप्रकारकस्यसाध्यतायाः
रूप्यत्वप्रकारत्वरूपविशेषणस्यचासिद्धसाधनमितिवाच्यं। अत्रेदंबोध्यं। यत्तत्वमोरनु
गमाच्छुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौशुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानहेतुत्व
सिद्धावन्यथाख्यातिरितिवाच्यं। समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्यारजतज्ञानजन्यवृत्तेः का
र्यकारणभावात्। अथाचैत्रस्यरजतमितिज्ञानसत्वेमैत्रस्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। नचसमवायो
पिकारणंदिशिप्रत्यासत्तिरितिमैत्रस्येदंज्ञानाभावादेवाप्रवृत्तिः। तथासतिरजतज्ञानजन्य
मैत्रस्यचैत्रज्ञानविषयेरजतेप्रवृत्तिप्रसंगात्। इदंरजनमितिज्ञानसत्येवचैत्रस्यतत्रैवप्रवृ
त्तेरजतत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादानाच्च। तस्मादिदंरजतमितिज्ञानंप्रवृत्तिहेतुः समवायश्च
प्रत्यासत्तिस्तच्चहेतुत्वंरजतस्थलेशुक्तिघटितसिध्यानतथाकारणाभावइतिनानुमान
प्रवृत्तिः॥ ॥अत्रोच्यते। यत्तरजतेरंगवृत्तीदंत्वादिनारूप्यरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिस्तत्र

तादृशेदंत्वविशिष्टरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेनतादृशप्रवृत्तौहेतुत्वस्यरजतमादा
यैकल्पनेनरंगेपितादृशमिदंरजतमितिज्ञानंसिध्यतितदेवाभ्यर्हितत्वतात्पर्यं। नच
सामान्यतोरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेनतादृशप्रवृत्तित्वेनैवकार्यकारणभावइति
रजतस्मरणेनैवसिद्धसाधनंविशेष्यतासंबंधेनशुक्तौरजतप्रवृत्तिंप्रत्यक्तोतत्तज्ज्ञानव्यक्तिः का
रणमितेवाच्यमितिचान्यथाख्यातिसिद्धिरितिवाच्यम्। कदाचिदिदंरजतं
कदाचित्पुरोवर्तिरजतमितिप्रवृत्तिनियतस्यतत्तद्भ्रमेतावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नहेतुत्वंविनानुपपत्तेरितिसाधनेविशेषितत्वसाधनेघटितत्वेनानुपाधितायां
जेकिंतुसाध्यव्यापकताग्राहकाभावादिकमेवातोवक्तव्यमितिउक्तरीत्याअत्रापिअत्रो
च्यतइत्यादिग्रंथेनप्रकारसंबंधेनतेषांन्यूनतारंगविशेष्यकरजतत्वप्रकारक
ज्ञानमिथ्यात्वेतत्पाहेतुताकल्पनाद्दंडगतिर्बाध्या। साध्यव्यापकत्वंचेतिहे
तोःसाध्यव्याप्यकत्वेनैवनिरूपितत्वान्नोपाधिःसाध्यव्यापकइतिसाङ्क्षेपः॥ र
जतत्वप्रकारकज्ञानस्यशुक्तिविषयकत्वसिद्धौरूप्यत्वप्रकारकज्ञानसिद्धे
रितिभावः। अन्यथारजतत्वप्रकारकानुपादानेदंरजतंघटजन्यशुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजन

कज्ञानत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरिष्टसिद्धेरिति। यद्यपिभेदाभिदोदा
सीनरुक्तिविषयकरजतज्ञानसामवेपिनेष्टसिद्धिरितिपूर्वोक्तदोषात्रापि। तथापिरुक्ति
विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वमेवसाध्यं। इत्थंरजतज्ञानेचरुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न
रुक्तित्वप्रकारकत्वसत्वाद्व्यभिचारः। यद्वाहेतोर्जन्यपूर्ववर्त्तेयं। रजतेछाजन्य रु
क्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनशुक्तिवि
शेष्यकत्वमात्रंसाध्यमिति। नकापिदोषः। ननुप्रवृत्तिप्रयोजकत्वंप्रवृत्तिप्रागभावव्याप्य
प्रागभावप्रतियोगित्वंतत्रारुक्तिप्रवृत्तिहेतुभ्रमहेतुरजतस्मरणेप्यस्तिनतु रुक्तिवि
शेष्यकत्वतिव्याप्तिचारहस्तदाहावच्छेदकेति। कारणतावच्छेदकव्यावर्तकंयत्तदन्य
भासिभत्वंतद्धिनारुक्तेतद्घटितंकारणत्वमेवेत्यर्थः। तथाचभ्रमहेतुरजतस्मरणेज
नकप्रतीत्याचन्यथासिद्धत्वमेवास्तीतिशुक्तिप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानत्व रूपहत्वमावा
देवनव्यभिचारइति। नभाचपक्षेपिजनकपरंप्रयोजकपरंबोध्यं। अन्यथासिद्धस्तत्रापिस
त्वादितिज्ञानविशेषइति। विशेषपदंजातिव्यक्तीरितिसमूहालंबनव्यावारणाय। विशेषश्च
घटइत्याद्याकारकविलक्षणप्रकारकत्वमेव। नचघटपटावितिज्ञानेघटत्वप्रका

त्वाप्तिः। घटइत्याकारकविशिष्टज्ञानस्यहीदंलक्षणंतादृग्विशिष्टज्ञानत्वंचघटज्ञानादा
यास्त्येवतन्मधर्मिणितन्नविशिष्टज्ञानस्यतुलक्षणांतरमेव। दंडपुरुषसंयोगाद्यतिज्ञाने
चैकत्रापिद्वेदंडविशिष्टज्ञानत्वमितिनतत्साधारणविशिष्टज्ञानलक्षणामदमिति। नव्य
भिचारइति। अरुहीतासंसर्गकतादृग्ज्ञानत्वेनविशिष्टज्ञानत्वसाधनेनव्यभिचारइत्यर्थः
तद्विवक्षणे। धर्मेधर्मिभावविषयत्वपदेनविशिष्टविषयत्वविवक्षणे। असिद्धिः। आश्र
यासिद्धिः। वस्तुतोघटइतिज्ञानस्यनेदंलक्षणंजातिव्यक्तीरितिज्ञानाव्याप्तेरसर्वत्र
मेयमितिज्ञानाव्याप्तेश्च। नचधर्मेत्रेधर्मांतराविषयकधर्मधर्मिविषयकत्वलक्ष
णंजातिमानूघटइत्यव्याप्तेश्च। धर्मीद्रव्यस्यानिरुक्तेश्च। अन्यथासंसर्गत्यस्यैव
व्यर्थ्याच्च। अयंघटानेतिज्ञानस्यापिघटत्वप्रकारकत्वादयंघटइतिज्ञानस्यलक्षण
लेअयंचघटश्चेतिसमूहालंबनसाधारण्यादितिव्यासेः। तस्मात्स्वरूपसंबंधविशेषःप्रका
रतत्वं। संबंधांतरंवेति। मात्रासतांसंबंधस्तथापिप्रकारत्वात्स्वरूपसंबंधरूपादतिरिक्तादेववा। स
मूहालंबनव्यावृत्तिः संभवतिसंसर्गभानपितस्यैवद्वारणीकरणीयत्वादित्यपिद्रष्टव्यं। सिध्यदि
तियायत्प्रकारिकाप्रवृत्तिः। सातत्प्रकारकज्ञानसाध्येतिसामान्यतोव्याप्तेरत्रोच्यतइत्यादि
मदुक्तप्रकारेणवेतिशेषः। रजतत्वेनरुक्तिगोचरछायांसाध्यव्यापकत्वादाहोपक्षधर्मेति।
उभयत्रैवसाध्यव्यापकत्वदलंस्वयंपूरयन्नाह। रजतारजतेति। ननुभ्रमहेतुस्मरणता

यामिष्टोपस्थितेरवच्छेदकत्वस्यतेरुपगमात्। नत्रप्रवृत्तिजनकत्वमेवनास्तीतिकथंसाध्याव्यापक
त्वमतोरजतारजतेति। तैचेत्तस्यज्ञानस्यधर्मिज्ञानतयातादृशत्रवृत्तिहेतुत्वमस्तीतिभावःइतिके
चित्। गुरुमतेभ्रमस्थानाभिषिक्तस्यज्ञानंतदाहरत्वेऽन्यथेति। तादृशं। रजतेछाजन्यरजत्वि
गोचरप्रवृत्तिजनकं। इष्टावच्छेदकाभावस्यापीति॥ इष्टपदमिष्टतानवच्छेदकस्यभेदप
देचात्यंताभावस्योपलक्षकमित्यर्थः। तेनइष्टतावच्छेदकेपिस्वातंत्र्योपस्थितिसत्वात्॥
रजतएवनात्ररजतत्वंदोषोनिनात्रदंशइतिज्ञानेपिनरजतेछाजन्यप्रवृत्त्यादिः। नचतदा
नींरजतस्यस्वतंत्रोपस्थित्यभावादेवनप्रवृत्तिः। रजतेनात्ररजतत्वंरजतप्रमेयमितिज्ञा
नदशायांतस्याअपिसत्वादिति। नेदंरजतमितिभ्रमेनइष्टरजतार्थिप्रवृत्तिवारणायपु
रोवर्त्तिन्यपिस्वतंत्रोपस्थितत्वंवाच्यमितिनव्यावृत्तिबोध्या। नचरजतेरजतत्वाभावव
दितिभ्रमस्यासंसर्गाग्रहतयारजतत्वाभाववत्वाविषयत्वेनस्वतंत्रोपस्थितिसत्वात्तत्र
त्तिःस्यादितिवाच्यं। तत्रापिरजतत्वसंभवज्ञानकालीनरजतत्वाभावासंसर्गाग्रहस्यप्र
वृत्तिबंधकतयातदभावहेतुत्वस्यापिवाच्यत्वात्। आस्तिचात्रतादृशभ्रमदशायांरजत
त्वाभावासंसर्गाग्रहएवेतिप्रवृत्तिः। ननुइष्टस्यस्वतंत्रोपस्थितिरेवप्रवृत्तिहेतुरस्तु॥
रजतएवनेदंरजतमितिज्ञानकालेचभेदविशेषणत्वेनरजतस्योपस्थितेरितिनप्रवृत्ति

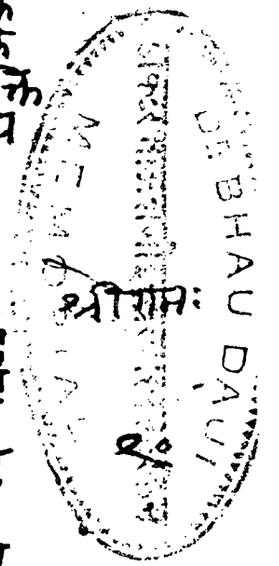

स्तथाचकिंभेदाग्रहहेतुत्वेनेत्यतआहप्रतियोगिज्ञानेतिनन्वत्रभेदरजतस्मरणंततोरजतभेदधीरि
तोरजतभेदवदितिज्ञानंतथाचभेदग्रहदशायांनस्वतंत्ररजतस्मरणमतः स्वकालांतरमाह। रजतरू
पेणारि। तत्तत्वादिति। अत्ररजतस्यस्वतंत्रोपस्थितत्वमभावनिरूपितविशेषणतातिरिक्त
विषयतावत्त्वंरजतांत्रोस्त्येवयद्वासम्यग्ज्ञानंबनएवोत्पन्नस्यरजतमितिप्रत्यक्षस्यएतत्सम्य
ग्ज्ञानंबनकालेपिसत्वमित्याशयेनेदमितिभावः ननुरंगेरजतभेदग्रहएवरजतस्यस्मरणरूपस्वतंत्रो
पस्थितेसत्वाद्रंगे रजतभेदग्रहकालेप्रवृत्तिस्यादतः कारणंवृत्ति। भेदाग्रहइत्यर्थः। कार्यसत्वादि
त्वेनकारणत्वमित्यस्यतत्वंप्रागेवज्ञापितमितिनेहप्रस्तूयते। अधिकमिति। रंगेइदंरजतंतन्नर
जतमितिग्रहकालेप्रवृत्त्यनुत्पादस्तत्ररजतस्यभेदविशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वादित्यादिविशेषमि
त्यर्थः। पूर्वमिष्टज्ञानस्यभेदाग्रहकारणतायामवच्छेदकत्वंभ्रमेनोक्तमिदानीमिष्टज्ञानस्यकारणं
त्वंतच्चामिथोमिथोनिरुक्ततमतआह॥ उपस्थितयोरिति॥ एतेनयत्रतवाभेदविशिष्टज्ञानं
हेतुस्तत्रज्ञातभेदसंसर्गाग्रहस्यहेतुत्वेन॥ रुकादीति॥ शुकवाक्यज्ञाताभेदसंसर्गाग्रहस्य
हेतोरभावेपिनव्यभिचारः सतात्पर्यवाक्यत्वयातस्यममाचास्यहेतुत्वापगमादिति। विस्तारःश्वेताश्वि
प्रवृत्युपपत्तिः। अनुमानाभावेति। पीतभेदानुमानस्याभावदशायामित्यर्थः। तथाचयत्। अश्व
ताश्विनःप्रवृत्तौहेतुस्तदेवश्वेताश्विनःप्रवृत्तौप्रतिबंधकंतच्चपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकंश्वेतभेदज्ञानमि

तितत्वत्वेश्वेतार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात्। अश्वेतार्थिप्रवृत्तिश्च स्यात्यादित्रमत्वेना ज्ञानंताहशंश्वेत
भेदज्ञानंप्रतिबंधकं श्वेतार्थिप्रवृत्तौअश्वेतार्थिप्रवृत्तौचजननेनस्यादित्यर्थः। तदापत्तीति।
पीतार्थिनोऽश्वेतार्थिनोवाप्रवृत्त्यापत्तिवारणायेत्यर्थः। एवमुक्तिः। भ्रमत्वेनाज्ञातंभेदज्ञा
नमपितथाइत्याद्युक्तिः। पीतार्थिप्रवृत्त्यापत्तिनिराकुरुते। अथेति। चाक्षुषपीतभेदग्रहइति॥
अप्रामाण्य- ज्ञानाकंदितइतिशेषः। यद्यपिमूलेननुपीतइत्यनेनैतत्समश्लोकमेवोक्तं तथा
पितत्रश्वेतभेदविशिष्टज्ञानंप्रतिबंधकत्वंसामवतिउन्यथाख्यातिभावादत्रैवमूलसत्वेनपी
तभेदविशिष्टज्ञानसमवइत्येतदुक्तंपरमतेभेदग्रहादोषत्रभत्वज्ञानेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरतोभ्र
मत्वग्रहापीति। न्यायनयेनाह। संसर्गज्ञानंचेति। तथाचपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गत्वरभ्रमत्व
स्यज्ञानहमत्वस्यवाग्रहानंभ्रमत्वविशिष्टज्ञानंनालंभावाविशिष्टः पीतभेदग्रहः शुक्लेपी
तार्थिप्रवृत्तेःप्रतिबंधकस्यादत्रापीतभेदाग्रहःकारणमिति पुरोवर्तिनीत्यस्यभ्रमत्वेनत्यस्या
ज्ञानंत्येणत्यस्यचयथाक्रमंव्याख्यानमाह। तेनेत्यादिना। ज्ञातज्ञानस्यापीतत्वाभावश्वेताभेद
ज्ञानस्यपीतत्वादीत्यादिना श्वेतभेदपरिग्रहः कथमेवकथमिष्यतेदादिषयकस्य। पीतत्वा
भावादित्यनेपीतत्वश्वेतभेदयोर्भानमनुभितावप्युपनीतभानात्तिप्रायेणानचेत्यादिमूलक
मोरनुक्तताह। विरोधादितिपीतत्वा। भावनिश्चायसामग्र्याःपीतत्वादिग्रहविरोधितो
दित्यर्थः एवंपीतत्वनिरूपितेत्यादिपक्षधर्मताज्ञानाभावादपिपीतत्वस्यानुमितौविषयिता

इतिसत्रत्रयइतिमूलेनुभेदप्रत्ययपरामर्शेतिप्रसंगतिरतआहतदनंतरभावीति। विरोधादिति।
एवंचदितिअतएवकुतभेदभ्रमहेतुदोषस्यभेदभ्रमविरोधित्वादेत्यन्यथाऽनुमानिकभे
दज्ञानस्यदोषविरोधजन्याभेदग्रहप्रतिबंधकत्वेअनुमानिकभेदग्रहस्यप्रतिबंधकत्व
तत्सामग्र्याअपितत्रप्रतिबंधकत्वंवाच्यमेवेत्याशयेनाह तदनुत्पादइति। अभेदग्रहानुत्पा
दइत्यर्थः। ननुभेदाभेदग्रहसामग्र्योस्तुल्यबलत्वान्नतदुत्पादइत्याशयेनाह। उत्पन्नोवेति।
संशयेति। उभयग्रहसामग्र्योस्तुल्यबलत्वादितिभावः। सइतिपदस्यभेदप्रत्ययपरामर्शे
कत्वोपपादकमतमाह केचिदिति। ग्राह्यतीति। तथाचसंप्रत्ययइतिमूलंयथाश्रुतमेवकेचि
दित्यत्रसंस्कारोग्राह्यत्वकल्पनेव। जन्मांतरेति। यदापिजन्मांतरेपिकथंतदनुभव
स्तत्रचसन्निकर्षोनदुत्पादेचेहजन्मनिकोपराधस्तथापिएवंजन्मन्यपिजन्मांतरीयसंस्का
रादेवरजतत्वज्ञानंएवंपूर्वपूर्वमपिप्रामाणिकीचेयमनवस्था। नचतथाप्यनुभूतस्यस्मर
तं। पूर्वजन्मन्यपिस्मरणस्येवसंभवादितिवाच्यम्। नाहत्रासंस्कारप्रत्यासत्याजन्मांतरेरज
तं। मित्यनुभवसंभवात्। नचेवंनरजतत्वविशिष्टज्ञानसामान्यमेवजन्मांतरीयस्यापि
खंडनादितिवाच्यं। तत्रापिसंस्कारत्वाद्दृष्टानुभवरूपत्वस्यचज्ञाननिवर्त्यरजतमित्य
नुभवइत्यत्रतात्पर्यात्। ऐहिकरजतत्वविशिष्टज्ञानस्यखंडनेतात्पर्यमितिकश्चित्। ननुअ

॥२३॥

दृष्टमेवोल्लेखकं स्यादतआह। आद्येति। स्तनपानादिप्रवृत्त्येत्यर्थः। इहलुसत्यरजतरूपेयत्र
दृष्टोतु। अनुभवेनैवरजतत्वविशिष्टानुभवेनैवउल्लेखकाभावादित्युपलक्षणंजन्मान्तरेऽनुभ
वसामग्र्यभिकचिन्नास्तीत्याहापूर्वेति। जन्मान्तरेपितस्यानानुभवेनस्मरणानानुपपत्तेः। ननुप्रमेय
त्वाविनासामान्यतोजन्मान्तरेपूर्वदेवदत्तस्यानुभवात्प्रमेयत्वाच्चोल्लेखकाभावात्। इवदत्त
इत्येवस्मरणमितिवाच्यं। तादृशस्मरणस्यतत्तदुल्लेखकस्यचकज्ञानेगौरवादन्वयव्यतिरेके
णालिनइंद्रियसंयोगादिरेवकारणत्वेनतादृशविशिष्टज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वात्। धारावाहिकस्मर
णानुपपत्तेर्धारावाहिकरजतज्ञानंप्रत्यक्षमेवरजतस्यादित्यपिकश्चित्। सत्यरजतमेवप्रत्यक्षस्य
मग्नीसंभवतीतितादृशसामग्र्याप्रतिबंधान्नतत्स्मरणोत्पादइत्याह। नन्वेति। नवेत्यर्थः। नन्वे
तायतोभेदाभेदविषयतोदासीन्येनरजतरजतेभयसमूहालंबनेसिद्धावपिनतत्प्रकारक
त्वसिद्धिरित्यतआह। तस्यन्विति। तस्यग्रहणस्येत्यर्थः। इदंरजतत्वेनजानामीत्यनुव्यवसायोभ्रमस्थ
लेप्यस्तीत्यतोबाधकबलादिति। तत्रतादृशानुव्यवसायोयंसानहंत्यात्मकःसन्निकर्षासंभव
रूपबाधकबलादित्यर्थः। दिगर्थस्तुबाधकसत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांधर्मीद्रियसन्निकर्षादिवभ्रे
मात्मकंरजतप्रत्यक्षमिति। एवंरजतत्वप्रकारकत्वस्यकुत्राप्रसिद्धेर्भ्रमस्थलेतदाश्रयस्यायस
भवःएवंचप्रमाणेनान्यत्रतत्सिध्यतेनेत्यासतिबाधकेऽप्रमायामपीत्याहुः। ननुप्रत्यभिज्ञा स्थले
पिसंस्कारस्यतत्ताविषयत्वादिदंत्वादिविषयत्वा॰ ले। शुक्तावि॰रजतमित्यत्रेवसंस्कारेंद्रि
यजन्योभिन्नविषयकत्वमतिपादनमसंगतमतोभिन्नविषयत्वादिति। तथाचतद्विशिष्टैकत्वस्मार

~ प्रत्यक्षे

स्यैंद्रियजन्यैकप्रत्यासत्तिनिबंधनत्वात्प्रत्यभिज्ञानेएकएवसंस्कारेंद्रियजन्यतात्रे। नेतु
स्कारेंद्रियविशिष्टयोरजतरंगयोर्भेदादिदंरजतमित्यत्रतुभयजन्यतातत्र। नकेतुसं
स्कारेंद्रियविशिष्टयोरजतरंगयोर्भेदादिदंरजतमित्यत्रतुभयजन्यतानेतिनिर्गलितार्थः एवंसंस्कारेंद्रि न
याभ्यामेकविशिष्टैकमात्रकार्यजननेऽननुभवादिति। एतत्कालीनत्वंप्रकारोवा स्यामत्वघट्योःसंब
धोनाउभयथापिनेनरूपेणाननुभवान्नस्मरणमितिति। सामग्र्याभावादिति। स्यामत्वेएतत्कालसंबंधस्य
ज्ञेकिंप्रत्यासत्तिविषयत्वात्। ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तेरनुपगमाच्चनभानमिति। असंसर्गाग्रहस्थेति। स्या
मत्वेएतत्कालसंबंधस्यतिशेषःउपेयमपि। स्वातंत्र्येणेष्टज्ञानस्यनिष्कंपप्रवृत्तिनिवृत्तिजनक
त्वोक्तमानेदंरजतमित्यादिज्ञानान्तद्धारणेपितथा। निष्कंपप्रवृत्तिजनकं। सकंपत्वानिष्कंपत्वेप्रवृत्तिनिष्प
विषयितविरोधी। जातिविरोधादित्यपिकश्चित्। विरोधीति। विरोधसंबंधेनैकधर्मिणीनाप्र
कारकेत्यर्थः। विरोषणमितिं। यत्रस्थाणुत्वतदभावयोःक्रमेणस्मरणंतत्रस्थाणवादिभेदाग्रहस्यतिसंस्का
यत्नवारणायैकदेतिविशेषणं। एवंयत्रस्थाणुरित्यलौकिकेनस्थाणुरितितःस्थाणुत्वतदभाव
योरेकस्मरणास्यात्तिस्थिनिश्चयोःपूर्वोत्पन्नभेदग्रहयोरसावविशिष्टत्वेनत्रस्थाणुत्वतदभाववतोः
पूर्वोत्पन्नभेदग्रहाभावेतस्यैवयत्नवारणायैकदेतिभेदाग्रहविशेषणेनचोपस्थितायैकदेतिभेदोपयोगःयत्रप्रथम
स्थाणुत्वमात्रस्यततः स्थाणुत्वाभावधर्मिणोश्चैकस्मरणंनत्रद्वितीयस्मरणाद्वितीयस्मरणा संस्का
रयत्नंनस्यात्। तत्स्मरणोत्पत्तिप्रथमिकस्थाणुत्वस्मरणास्यविनाशादितिवाच्यम्। नत्रद्वितीयस्मरणे

= तत्स्मरणोत्पत्तिस्थितिस्थाणावेकदेनसंस्कारयत्नवारणायेत्यर्थः॥३

ज्ञानंततो
ऽपि वि.क.

पिस्थाणुत्वे विशेषोपगमात्। अन्यथासंशयत्वाभावस्येष्टत्वादिति। अतिप्रसंगः। संशयव्यवहारापा
दनं। अतोरजतेति। एकधर्मिणिविरुध्योर्द्वयोरसंसर्गाग्रहः संशयः समूहालंबने
तुभिन्नभिन्नधर्मिणिघटत्वपटत्वयोर्विरुध योरभावात्संसर्गाग्रह इतिनाति
व्याप्तिरित्यर्थः। नातइति। भेदाग्रहस्येवसंशयत्वात्। भेदाग्रहे इतिसप्तम्य
नुपपत्तिरित्यर्थः। संशयपदप्रतिपाद्यं ज्ञानमेवेत्याशयेनाह। धर्मिज्ञान
मिति। तथाचसतिसप्तम्येकधर्मिणिस्वतंत्रोपस्थितविरुधानेकभेदाग्रहस्य
धर्मिज्ञानंसंशयइत्यर्थः। तवेति। भेदाग्रहे सतिकोटिद्वयस्मरणंधर्मिज्ञानं
चत्वयासंशयहेतुरित्युच्यतेममतुतदेवसंशयइतितदभावेतवापिसंशयो
नस्यादिति। अन्यथातवापीति मूलार्थइति। पटादिविपर्यये कालेत्वन्मतसं
शयसामग्र्यभावान्मन्मतसंशयस्याप्यभावस्त्वत्संशयसामग्र्याएव ९३
मयासंशयस्वीकारात्। तत्सामग्रीसत्त्वेमन्मतसिद्धसंशयापादनेतु

त्वन्मतसंशयसामग्रीसत्त्वानत्रत्वन्मतेप्यसंशयःस्यादित्यन्यथेतिमूलार्थइतिभावः। क
मिककोटिस्मरणधर्मिज्ञानानामेकदासत्त्वेनत्वयापितेषांसंशयहेतुत्वानंगीकारादिति। प्र
वृत्तीति। वन्ह्यर्थिप्रवृत्तीत्यर्थः। प्रतिबंधमात्रस्येति। धूमज्ञानस्यवह्निव्याप्यदृश्यनतयावह्यभा
वज्ञानप्रतिबंधकत्वात्तत्प्रतिबंधेचसतिसंशयांतेवह्निज्ञानादेववह्न्यर्थिप्रवृत्तिरितितत्प्रकार
स्योक्तिरितिभावः। प्रतीकारः। धूमभ्रमजन्यवह्न्यनुमितेर्निरासः। संशयानुत्तरभूलिंग
त्वेनापिसंशयलिंगभ्रमान्नायनपेक्षत्वंनुमितिस्तत्रेत्यर्थः। अस्य। स्वतंत्रवह्निस्मरणस्य।
तथोपस्थितेः। निर्विशिष्टस्यस्वतंत्रोपस्थितेः। असंभवादिति। नन्वाकांक्षेत्यत्रभेदत्वेनैवो
पस्थितेर्नतुशुक्तिभेदाग्रहत्वेनेतिनतस्यनकारार्थत्वमितिभावः। स्वनपेक्षतनये
अनुपयोगात्अकारणत्वात्। पटिरजतभेदाग्रहः प्रवर्तकस्तदारजतेनेदंरजतमितिभ्र
मेपिप्रवृत्त्यापत्तिः। अन्यथारव्यातितत्रारजतभेदाग्रहस्वीकारात्। यदिभेदग्रहस्तदान्यथा
ख्यातिरितिदूषणं। प्रवृत्तौवह्निज्ञानानुपयोगादेवनेत्यर्थः। तथाचातएवेतिमूलस्यानि

ष्टभेदाग्रहस्यनिवर्तकत्वादेवोक्तार्थः। तथाचभ्रमेऽनिवृत्तिप्रयोजकोऽनिष्टस्यरजतानेदस्यासंस
र्गाग्रहस्तदभावएवभ्रमनिवृत्तिरिति। साभेदाग्रहसत्वेपि। रजतरंगयोः प्रत्येकमुभयभेदाग्रहसत्वेपि।
विशिष्टविपर्ययेति। इमेरंगरजतेइत्येवंरूपविशिष्टविपर्ययजनकदोषेणेत्यर्थः। संशयः प्रत्येकं
संशयः। यदेवेति। तथाचरंगत्वभ्रमहेतुदोषस्यैवरजतत्वगोचरभ्रमनिवर्तकत्वंरंगत्वगो
चरनिवृत्तिहेतुत्वमितिनिष्कर्षार्थः। अनुपजातविरोधितथा। अनुपजातस्वविषयविरोधिविषय
कज्ञानतयाऽविरुद्धत्वेनोत्तरज्ञानविरुद्धविषयत्वेन। तदुपस्थित्यातयोः स्वविषयविरोधिविष
यकज्ञाननिष्ठविषयोरुपस्थित्या। तद्विरुद्धत्वेन। प्राथमिकज्ञानविषयविरुद्धत्वेन। बाध्यया
नि। क्वचिद्बाध्येपरस्मिन्विरुद्धार्थकत्वेनानुव्यवसायमानस्वरूपंविरुद्धार्थग्राहकंयमस्तीतिता
दृशमेवनबाधकमितिभावः। तत्परस्यबाध्य त्वं। द्वितीयस्यबाध्यतायुत्सादनेनहिविरुद्ध
त्वेनार्थग्राहकत्वस्यबाध्यइतिव्यवस्थितेरितिभावः। आऊरित्यस्वरसवानंतुरवेणापीत्यादो
विवतुत्यमित्यत्रापिपंचमीप्रयोगापत्तिर्ध्वनेरपिहेतुत्वात्। अन्यस्यह्यन्यथाभानंप्रतीत्यैव

परावृत्तमितियथाश्रुतमसंगतंरजतत्वेनपुरोवर्तिनंजानामीत्येवप्रतीतेरतःप्रतीतिस्वाभाव्यादितियदिरूपस्य
र्शादिनिष्ठमेवोद्भूतत्वंतदाह। तत्स्यादिति। प्रमाभ्रममात्रकसमूहात्मकंजगन्नवार्तेतिप्रमात्वेदृष्टांतेसाध्यत्वंनोभ
यवादिसिद्धमतआह। सर्वत्रेति। प्रमात्वंसर्वत्रापमामात्रवृत्तिधर्मः। नांशतोवाधमभिचारादिति। अज
नितज्ञानचक्षुर्व्यतिरेकेदृश्यत्वंयावाधस्तत्रअजनितज्ञानेरंद्रियांतरेवेंद्रियत्वहेतोर्व्यभिचारइ
ति। ज्ञानकारणेति। आत्मादोसाध्येत्वेनतद्धारकस्यस्मृत्यजनकेत्यादिविशेषणेवैय्यर्थ्यादितिनाकः।
लाघवादाह। ज्ञानकरणत्वादिति। सर्वत्रस्वरूपयोग्यत्वघटितसाध्यसत्वान्नव्यभिचारः। हेतावेवक
ल्पोपधानंवाच्यंतेनाजनितज्ञानेचक्षुरादौनव्यभिचारइतिकश्चित्। तन्न। चाक्षुषप्रमामात्रफलो
पधौकेव्यभिचारात्। सर्वत्रेति। सर्वत्रोसत्प्रतीतिरितिभ्रमोसत्वेवेतिजनकत्वमादा
येवसर्वत्रपक्षेहेतुमत्तिचसाध्यसत्वान्नव्यभिचारीति। साध्यसत्ताभावबुद्धित्वमितिव्या
प्तौव्यापकेव्यर्थविशेषणत्वस्यदूषणत्वेपिहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तौव्यापकेव्यर्थविशेषण
त्वेनदोषाप्रतीप्रयोजकत्वमेवेति। मूलं। प्रथमोक्तं। द्वितीयस्तु। चक्षुषिपक्षेचाक्षुषसत्प्रतीतिरि
क्तज्ञानभ्रमात्मकंतज्जनकत्वस्यसर्वथाबाधस्वभ्रमकारणानुपपत्तेः। ज्ञानप्रत्यासत्त्यादेःपरेर

नस्युपगमादिति। भ्रमत्वहानिः अयथार्थज्ञानात्मक भ्रमस्यासत्ख्यातिरजतादिज्ञानेऽसत्त्वेगृहीतोपिप्रवृत्तिस्या
दित्यतन्निराकुर्वन्नेवेत्यर्थः। ननुप्रामाण्य ज्ञानानात्कदितंज्ञानद्वयंप्रवृत्तेकिंअप्रामाण्यंज्ञानाग्रहीतत्वे
दज्ञानद्वयत्वज्ञानंतथाचज्ञानयोः स्वरूपतोभेदग्रहेपिअग्रहीतत्वस्याज्ञानादग्रहीतेदज्ञानद्वयत्वज्ञानं
नास्कदितत्वमस्तीतितदाप्रवृत्तिस्यादित्यतआह। अत्रचेति। एवंस्वतंत्रोपस्थितप्रकारेणप्रकृतज्ञानेविशे
ष्यावृत्तित्वासंसर्गाग्रहस्यरजतत्वाभाववतिप्रकृतज्ञानविशेष्यत्वासंसर्गाग्रहस्यापिभावोबोध्यः। ज्ञा
नस्येति। एकंज्ञानंसंवादप्रवृत्तिजनकंज्ञानद्वंविसंवादिप्रवृत्तिजनकमितिनसंभवतियत्रवास्तवंनि
मतिभ्रमभ्रमात्रशब्दाभासाद्वास्वतंत्रोपस्थितवन्यसंसर्गाग्रहस्तत्रवन्हिविशिष्टज्ञानंविनैववन्हि
स्मृतिपुरोवर्तिज्ञानरूपज्ञानद्वयादपिसंवादिप्रवृत्तेः। एवमनेवज्ञानद्वयेनविसंवादिप्रवृत्तिजननो
दज्ञानद्वयस्यान्वयव्यभिचारइतिकश्चित्। एकदूषणेनैवोभयकल्पदोषइत्यर्थः। अत्रचेष्टा
पछेदकप्रकारकंप्रत्यक्षंभ्रमादिस्थलेप्यस्तिउपादानप्रत्यक्षस्यप्रवृत्तिहेतुत्वादतएवज्ञानंसंवा
दिप्रवृत्तौहेतुरितिनानुपपन्नमित्यपरे। किंचसंसर्गेति। रजतत्वासंसर्गाग्रहस्यअत्यंताभावः। संवा
दिप्रवृत्तौप्रागभावश्चविसंवादिप्रवृत्तौहेतुरित्यर्थः। यत्रभुत्यादौयत्पुरुषस्यकदापिरजतत्वा

संसर्गाग्रहोनजातस्तत्रशुक्त्यादौतदत्यंताभावंसत्वेपितत्पुरुषस्यनसंवादिप्रवृत्तिः। एवमा
मश्यामघटपाकरक्तादशायामपीयंश्यामत्वासंसर्गाग्रहस्तत्प्रागभावंसत्वेपिआमदशायां
श्यामार्थिनोनाविसंवादिनीप्रवृत्तिरतआह। नवृद्धकेति। प्रागभावास्वीकारादेतद्वृद्धकेतिके
चित्। तथाचाविद्यमानरजतत्वासंसर्गस्यायंहः संवादिन्यांविद्यमानरजतत्वासंसर्गाग्र
होविसंवादिन्याहेतुरितिनकापिव्यभिचारइति। केचित्त्वस्वरसस्तुपरिस्फुरतीत्यस्यव्यर्थत्वमे
वेति। अपरेत्यस्वरसस्तुपरिस्फुरतीत्यस्यसार्थक्येपिभेदाग्रहस्यप्रवृत्तिजनकत्वेनसंवादित्वाद्युपप
त्तिरिति। ननुकृद्वृद्धंजतामितिस्तानजन्यव्यवहारस्यसंवादित्वेपिकथंतत्रायथार्थत्वव्यपदेशइत्याशंक्या
यामतएवेत्यस्यतत्रातएवेत्यस्यार्थंदर्शयति। यतएवेत्यादि। ननुयत्रपदजन्यंरंगरजतादिनानापदा
र्थस्मरणंतंनस्मरणजन्यंरंगंरजतंभातीत्यनुभवोयस्तत्रतादृशस्मरणस्यभ्रमरूपविशिष्टज्ञान
त्वापत्तिः। अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिगोचरैकधर्मधर्मिगोचरैकज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानरूपस्यत
स्ययथार्थत्वासंभवादुतआह। एवमगृहीतेति। तादृशस्मरणस्यैकज्ञानत्वेपिस्मृतिकरणप्रका
रकत्वाभावान्नभ्रमत्वमितिभावः। अत्रस्मरणंतादृशज्ञानांतरस्यपुरःस्फुरणं। अगृहीतासंस

नभ्युपगमादिति। भ्रमत्वइति। अयथार्थज्ञानात्मक भ्रमस्यासत्वेरजतादिज्ञानेऽसत्तेग्रहीतोपिग्रहत्तिस्या
दित्येतन्निराकुर्वन्नेवेत्यर्थः। नन्वप्रामाण्य ज्ञानानात्मकदितंज्ञानद्वयंप्रवर्तकंअप्रामाण्यज्ञानंवाग्रहीतमने
दृज्ञानद्वयत्वज्ञानंतथाचज्ञानयोः स्वरूपतोभेदग्रहेअग्रहीतत्वस्याज्ञानादग्रहीतनेदृज्ञानद्वयत्वज्ञानं
नास्कदितत्वमस्तीतितदाग्रहत्तिस्यादित्यतआह। अत्रवेति। एवंस्वतंत्रोपस्थितप्रकारेप्रकृतज्ञानेविशे
ष्याग्रहत्तिरासंसर्गाग्रहस्यरजतत्वाभावइतिप्रकृतज्ञानविशेष्यत्वासंसर्गाग्रहस्याप्यभावोबोध्यः। ज्ञा
नस्येति। एकंज्ञानंसंवादप्रवृत्तिजनकंज्ञानद्वयंविसंवादिप्रवृत्तिजनकमितिनसंभवतियत्रवास्तवेन्द्रि
यादिदोषाभावात्प्रमात्वंभ्रमत्वंचशब्दाभ्यासाद्वास्वतंत्रोपस्थितवह्न्यसंसर्गाग्रहस्तत्रवह्निविशिष्टज्ञानंविनैववह्नि
स्मृतिपुरोवर्तिज्ञानरूपज्ञानद्वयादपिसंवादिप्रवृत्तेः। एवमत्रैवज्ञानद्वयेनविसंवादिप्रवृत्तिजननो
पज्ञानद्वयस्यान्वयव्यभिचारदर्शनकश्चित्। एकदूषणेनैवोभयकल्पदोषदर्शनार्थं। अत्रचेष्टा
पत्तेदकप्रकारकंप्रत्यक्षंभ्रमभ्रमादिस्थलेप्यस्तिउपादानप्रत्यक्षस्यप्रवृत्तिहेतुत्वादतएवज्ञानंसंवा
दिप्रवृत्तौहेतुरितिनानुपपन्नमित्यपरे। किंचसंसर्गेति। रजतत्वासंसर्गाग्रहस्यअत्यंताभावः। संवा
दिप्रवृत्तौप्रागभावश्चविसंवादिप्रवृत्तौहेतुरित्यर्थः। यत्रभुक्त्यादौयत्पुरुषस्यकदापिरजतत्वा

संसर्गाग्रहोनजातस्तत्रशुक्त्यादौतदत्यंताभावसत्वेपितत्पुरुषस्यनसंवादिप्रवृत्तिः। एवमा
मश्यामघटपाकरक्तादशायांभावीयःश्यामत्वासंसर्गाग्रहस्तत्प्रागभावसत्वेपिआमदशायां
श्यामार्थिनोनाविसंवादिनःप्रवृत्तिरतआह। नद्वटकेति। प्रागभावास्वीकारादेतद्वटकेति
चित्। तथाचाविद्यमानरजतत्वासंसर्गस्याग्रहःसंवादिन्यांविद्यमानरजतत्वासंसर्गाग्र
होविसंवादिन्यांहेतुरितिनकापिव्यभिचारइति। केचित्त्वित्यस्वरसस्तुपरिस्फुरतीत्यस्यव्यर्थत्वमे
वेति। अपरेत्वित्यस्वरसस्तुपरिस्फुरतीत्यस्यसार्थक्येविभेदाग्रहस्यप्रवृत्तिजनकत्वेनसंवादित्वाद्यपप
त्तिरितिनुकूलइदंज्ञानमितिज्ञानजन्यव्यवहारस्यसंवादित्वेपिकथंतत्रायथार्थत्वव्यपदेशइत्याशंक्या
यामतएवेत्यस्यार्थंदर्शयति। यतएवेत्यादि। ननुयत्वपदजन्यंरंगरजतादिनाभपदा
र्थसंसर्गाग्रहःवंवनस्मरणजन्यमारंगरजतंनेतिज्ञानंवोदस्तत्रतादृशस्मरणस्यभ्रमरूपविशिष्टज्ञान
तापत्तिः। अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिगोचरैकधर्मधर्मिगोचरैकज्ञानत्वादिशिष्टज्ञानरूपस्यत
स्ययथार्थत्वासंभवादतआह। एवमगृहीतेति। तादृशस्मरणस्यैकज्ञानत्वेपिविषयिकरणप्रका
रकत्वाभ्यामनन्यथात्वमितिभावः। अत्रस्मरणंतादृशज्ञानांतरस्योपलक्षणं। अगृहीतासंस

कधर्मधर्मिणोरेकसानस्यविशिष्टज्ञानत्वेपिनसातिरित्याह। वस्तुतस्तीति। अस्माद्धेः। अन्यथारव्या
त्यनंगीकर्तृणां। नकश्चिद्दोषइति। समूहालंबनस्मरणेसत्येकदातत्तत्पदार्थनानास्मरणेरे क
तत्कार्यशाब्दादेःसंभवादितिभावः। एवंप्राप्ते। मीमांसकमतेतिनिर्व्यूढेतस्मिन्प्राप्ते। अविधा यने
तत्रदूषणमुच्यतइत्यर्थः। इष्टस्येतिपुरोवर्तिनोप्युपलक्षणं। तत्रापिस्वतंत्रोपस्थितत्वस्योपा त्त
त्वात्। एतइजतमित्यत्रेति। इदंचेष्टपुरोवर्तिविशिष्यावगाहिज्ञानत्वेनप्रवर्तकत्वमितिमते
अन्यथास्यप्रवृत्तिविषयमुरव्यादिदोष्यकरजतत्वप्रकारकत्वाभावादेवाप्रवर्तकत्वेनेष्टापत्ति
संभवात्। प्रत्यक्षस्थलेकदाचिद्भेदादिदोषणत्वेनाप्युपस्थितिः संभवतीत्यतः स्मरणेहेति।
अप्रवृत्तीति। एतइजतइतिदोषः। स्या। इष्टस्यस्वतंत्रोपस्थितिः एतइजतामिन्नंभरतलमित्या
दावपिरजतस्यपुरोवर्तिरजतवृत्तिभेदादिदोषणत्वेनोपस्थितेः सत्वान्नप्रवृत्त्यनुपपत्तिरि
ति। प्रवर्तेतेति। रजतात्मकपुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितयारजतोपस्थितेश्चान्यथारव्या त्या
य पत्तेरितिभावः। पुरोवर्त्यगृहीतेति। रजतएंनेदंरजतमित्यत्रचपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गके

रजतभेदेरजतप्रतियोगिकत्वज्ञानविषयत्वस्यैवसत्वान्नप्रवृत्तिरिति। वक्तव्यः। स्वतंत्रोपस्थि
तिपदेनभेदाग्रहपदेनवेतिदोषः। अस्यस्वतंत्रोपस्थितिरूपत्वे, इष्टभेदाग्रहोव्यावर्तकशुक्ति
त्वाग्रहरूपतयोपयुज्यते। इष्टभेदाग्रहरूपत्वे तुपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकात्यंताभाव
प्रतियोगित्वेनानुपस्थितरजतत्वादिधर्मावच्छिन्नस्यैवस्वतंत्रोपस्थितिरुपयुज्यतेइतिबोध्यं
। तर्हिशुक्ताविति। रजतेइदंरजतमितिज्ञानदशायांरजतभेदासंसर्गस्यरजतत्वस्य चपु
रोवर्तिनिग्रहाद्देअगृहीतासंसर्गकत्वंनघटतइत्यतः शुक्ताविदंरजत
मित्यत्रपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकोरजतभेदस्तत्प्रतियोगित्वेनरजतस्योपस्थितेः। तन्नरज
तमितिज्ञानानुरोधेनसत्वात्प्रवृत्तिर्नस्यात्। रजतभेदासंसर्गस्यपुरोवर्तिशुक्तौग्रहे
चान्यथारव्यातिरापद्येतेतिभावः। एतेन। शुक्ताविदंरजतं। तन्नरजतमित्यत्राप्रवृत्ति
प्रसंगेननत्रापुरोवर्तिशुक्तिनिष्ठरजतभेदेनायमानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्र
हस्यैवसत्वादप्रवृत्तिः। तथारजतार्थिप्रवृत्तिकारणं विशिष्टाभावेति। तथाचइदंर

जतमितिज्ञानस्थलेरजत ...प्रतियोगित्वानुपस्थितावपितत्रायमानरजतप्रतियोगि क ... सा त्वस्मा
र्सर्गाग्रहोनास्तीतिप्रवृत्तिरुपपद्यतेइत्यर्थः।यत्रेरजतएवात्रेदंरजतप्रतियोगिकइति
ज्ञानात्रप्रवृत्तिरस्त्वविशेष्याभावकृतेत्यविशिष्टभावइति।ननुपुरोवर्तिनिष्ठत्वेनता तेभेदेनाय
मानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाभावस्तथा।शुक्ताविदंरजतमितिज्ञानस्थलेप्रवृत्तिर्वा
इजतभेदेनपुरोवर्तिनिष्ठत्वेनोपस्थितत्वेनाप्रवृत्तिरतआह।किंचेति।अतिप्रसक्तेः।
सार्वत्रिकेत्यर्थः।तथाचेदंरजतमितिज्ञानादपिप्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः।उपदर्शितस्थलेइदं
रजतमितिज्ञानमात्रात्रप्रवृत्तिस्थलेपुरोवर्त्यग्रहीतेति।पुरोवर्त्यग्रहीतासंसर्गकंयद्दृष्ट
भिन्नत्वेनप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावइत्यर्थः।यद्यपिपुरोवर्त्यग्रहीतासंसर्गकेदृष्ट
भिन्नत्वेज्ञानाभावएवामिश्रेरुक्तस्तथापिएतत्सूत्रसंगतिरुक्तयातदविरोधप्रदर्शनाय
भिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वोक्तिरजतएवनेदंरजतइति।इजतेरजतभिन्नत्वप्रकार
कज्ञानविशेष्यत्वस्वीकारेत्वन्यथाख्यातिप्रसंगःस्यादितिभावः।इदमुपलक्षणं।रजे
तएवनेदंरजतमितिशुक्ताभासमन्यज्ञानात्शुक्तावपिप्रवृत्तिःस्यादित्यपिदूषणमा

ध्यकल्पेइष्टत्वं।अतिप्रसंगादिति।शुक्ताविदंरजतमितिज्ञानदशायामपिरजताभिन्न
त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावसत्वेनप्रवृत्त्यापाताद्इत्यर्थः।रजतशुक्त्योरिति।अत्रस्थ
लेशुक्तेयोरजताभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वसत्वेनसदैवतदभावासंभवादितर
जतारजतेरितिज्ञानाइजतेरिप्रवृत्तिर्नस्यादिति।नचपुरोवर्तिनिरजतेनदाग्रहीतासंसर्गकएव
रजतभेदइत्यग्रहीतासंसर्गकरजताभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावोस्त्वेवतत्रेतिवाच्यं
रंगेरंदंरजतंशुक्ताविदंनरजतामितिसम्रहालंबनज्ञानदशायांरंगेप्रवृत्त्यभावापत्तेः।तत्ररंगेरजत
भेदासंसर्गग्रहेऽन्यथाख्यातिरितिअग्रहीतासंसर्गरजताभिन्नत्वज्ञानाविषयत्वस्यैव
सत्वेनतद्भावासत्वादिति।दिग्यस्तु।इष्टस्यैवेष्टभेदस्यापिस्वतंत्रोपस्थित्यनिरुक्तिरिति।अ
त्रेदंबोध्यं।पुरोवर्तिनिष्ठभेदेनायमानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाभावएवप्रवृत्तिहेतुः।
नचशुक्ताविदंरजतंनरजतमितिज्ञानस्थलेप्रवृत्तिर्नस्यात्।पुरोवर्तिनिष्ठत्वस्यपुरोवर्तिभि
न्नायमानेत्यर्थकत्वात्।नत्रस्थलेचदोषः।शुक्तौनरजतभेदस्यज्ञायमानत्वंकिंतुघटादिभे
दस्येव।नत्रचज्ञायमानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाभावसत्वेप्रवृत्तिसंभवात्।परंतु
पुरोवर्तिनिज्ञायमानभेदत्वावच्छेदेनरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाभावोबोध्यः।

तेनरंगेरदंनरजतंरंगहानिघटभेदज्ञानरजतप्रतियोगिकइतिज्ञानदशायांघटभेदेरजतप्रतियोगिक
त्व।संसर्गाग्रहाभावस्तत्वेपिनप्रवृत्तिः नचपुरोवर्तिनिष्ठेत्यस्ययादिपुरोवर्तिनिरूप्यमानभेदेरत्य
र्थस्तदाइदंरजामितिशाब्दज्ञानास्यहानिर्स्यात् तत्रपुरोवर्तिनिभेदभानासंभवात् शाब्दोपदोपस्थि
तस्यैवभानादितिवाच्यं।इष्टापत्तेः उपादानप्रत्यक्षस्यप्रवर्तकत्वेनतत्रापिकथंचिद्भेदज्ञानसंभवाद्वा
यदपि यदाकदाचिन्निरूप्यमानस्य प्रतिभसक्तिमुक्तं तदपिनारजतप्रतियोगिकस्मृतानाविशिष्टरज
तप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्याभावः कारणमित्युक्तत्वात् वेदिष्टयंचैककालावछेदेनैकाधिक
रणहानित्वं यदितुपुरोवर्तिनिभेदज्ञानारजतप्रतियोगिकत्वज्ञानोभयविशिष्टरजतप्रतियो
गिकत्वासंसर्गाग्रहस्याभावः कारणमित्युच्यते वेदिष्टयंचैककालावछेदेनएकाधिकरण
हानिस्तमितितदापुरोवर्तिनिभेदज्ञानेरजतप्रतियोगिकत्वज्ञानेवसतिइदंरजामितिशाब्दादितः
प्रवृत्तेरनुपपत्तिर्गंधोपि।नचयत्रोपस्थितरजतप्रतियोगित्वंपुरोवर्तिनिभेदेनारोपितंकिंत्व
पस्थितस्यरजतभेदस्यपुरोवर्तिन्यारोपस्तत्रप्रवृत्तिस्यान्नत्रभेदज्ञायमा।रजतप्रतियोगिकत्वो
संसर्गाग्रहाभावसत्वात्।नचशुक्तादिदंरजतामितिभ्रमस्थलेप्रवृत्तिर्नस्यात् तत्रान्यथाख्या
तिभयेनरजतत्वस्याग्रहेणतत्रत्यभेदरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्यसाम्राज्येनतद्
भावासत्वादितिवाच्यं।दोषहेतुकरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्याभावोहेतुरित्यभ्यु

पगमात्। नचशुक्तौनिष्ठभेदेरजतप्रतियोगिकत्वसंसर्गसत्वाद्दोषहेतुकरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाप्रसिद्धिरि
तिवाच्यं रजतत्वभ्रमजनकदोषपुरोवर्तिनिष्ठभेदरजतप्रतियोगिकत्वोपस्थित्योर्हेत्वावछिन्नाभावादविशिष्टस्य
रजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्याभावः कारणमित्युक्तत्वात् शुक्तौदंरजतामितिभ्रमस्थलेतत्रत्यभेदेर
जतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहः सत्वेपितदभावाविशिष्टस्यतस्यासत्वान्नप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिदोषहेतुकस्यपुरोवर्तिनिष्ठभेदरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्याभावएवहेतुः इदंरजतामितिभ्रमेपितादृशासंसर्गाग्रहसत्वेपिदोषहेतुकस्यतस्यासत्वात्तद्धेतुपपत्तिः।नचशुक्तौनेदंरजतज्ञानसत्वेपिप्रवृत्तिस्यात्
दोषहेतुकतादृशासंसर्गाग्रहस्यासत्वादितिवाच्यं।शुक्तौरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौभेदंरजतामितिज्ञानाभावस्यैवहेतुत्वादित्याहुः।अन्येतु।रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौरजतत्वविशिष्टज्ञानंहेतुः।इरजते
रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौरजतभेदाग्रहः पुरोवर्तित्वस्यैकस्याभावात्पुरोवर्तिनिष्ठभेदेइत्यादिनाश
ब्दानुगमस्याकिंचित्करत्वादित्याहुः।परेतुरजतत्वविशिष्टज्ञानाभावोरजताभेदज्ञानाभावोदो
षहेतुकरजतभेदाग्रहस्याभावोदोषहेतुकरजतत्वासंसर्गाग्रहस्याभावश्चैतेषांचतुष्टयावछि
न्नाभावः प्रवृत्तिमात्रेहेतुरित्याहुः।इदंचयद्यपीष्टस्यस्वतंत्रोपस्थितिर्निरुक्तिः संभवतितथा
पि।ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहोगृहीतभेदकमिष्टज्ञानवान्प्रवृत्तेहेतुरितिवक्ष्यमाणविनिगमनाबि

रहेतासमर्थेइष्टज्ञानत्वेनपुरोवर्तिज्ञानत्वेनचप्रवृत्तिहेतुत्वेव्यवस्थितेकूटत्वावच्छेदकदूषविरोधेनकथंतत्रैवदोषि
ष्यविषयकत्ववच्छेदकंकल्प्यतेइतिस्वरसमसंगतमतआह। यमर्थइति।अतिप्रसंगेनेत्यादि।ज्ञानत्वस्यरजत
प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेघटज्ञानादपिरजतप्रवृत्तिप्रसंगः।पुरोवर्तिज्ञानत्वेष्टज्ञानत्वयोर्दूषणविभवच्छेद
कत्वेकार्यकारणभावद्वयकल्पनाप्रसंगः।रजतंपुरोवर्तीत्वेतिसमूहालंबनाच्चदृष्टिप्रवृत्तिप्रसंगश्च।रजतपुरोवर्ति
विषयकज्ञानत्वेनकारणत्वेद्वयत्वेनरजतपुरोवर्तिविषयकज्ञानाद्रजतारजतपुरोवर्तिनीतिसमूहालं
बनाच्चरजतेप्रवृत्तिप्रसंगः।तथाज्ञानद्वयादप्रवृत्तिप्रसंगश्च।कस्यांचिदुभयविषयकत्वादिति।ननुरजतपु
रोवर्त्युभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनप्रवृत्तिहेतुत्वेप्रमेयत्वादिनासंवधत्वादिनावातदुभयवैशिष्ट्यावगा
हिज्ञानादपिप्रवृत्तिप्रसंगोतआह।पुरोवर्तिनिष्ठप्रकारकज्ञानत्वेनेति।तथाचेदंत्वेनेदंविशेष्यकरज
तप्रकारकप्रवृत्तिंप्रतिइदंत्वेनेदंविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्वेत्यर्थः।लाघवात्।एकत्वला
घवात्।ननुस्वतंत्रेति।स्वतंत्रोपस्थितयोरिष्टपुरोवर्तिनोर्योभेदाग्रहस्तत्वेनेत्यर्थः।इष्टभेदाग्रहस्य
हेतुत्वेउपस्थितेरवच्छेदकत्वंदर्शयित्वाविनिगमनाविरहादुपस्थितेर्हेतुत्वेभेदाग्रहस्यावच्छेदकत्वं
दर्शयति।अगृह्यमाणेत्यादिना।अगृह्यमाणःस्वतंत्रोपस्थितयोरिष्टपुरोवर्तिनोर्भेदोयस्तत्वेन
योरितिविग्रहात्।अगृह्यमाणतदुभयभेदकंयत्स्वतंत्रोपस्थितेष्टपुरोवर्तिनोस्तत्वेनहेतु

त्वेत्यर्थः।अत्रज्ञानयोरितिषष्ठीविषयत्वेनचयोग्यत्वमादायेष्टपुरोवर्तिनोरन्वेति।तेनेष्टपुरोवर्तिवि
षयकज्ञानयोरित्यर्थः।नचभाट्टादिज्ञाननिरासः।इष्टपुरोवर्तिज्ञानयोरेकरूपेणहेतुत्वमुक्तावभि
न्नभिन्नरूपेणतदाह।अगृह्यमाणस्वतंत्रेति।अगृह्यमाणःस्वतंत्रोपस्थितस्येष्टस्यभेदोयत्रएवंविधंय
त्पुरोवर्तितज्ज्ञानत्वेनेत्यर्थः।आदिनाअगृह्यमाणःस्वतंत्रोपस्थितपुरोवर्तिनोभेदोयत्रएवंविधंयदि
ष्टज्ञानत्वेनेत्यस्यसंग्रहः।प्रथमेहृषणमाह।ज्ञानस्यहेतुत्वापत्तेरितितत्रैवतदाह।गौरवादित्या
दि।तदानींज्ञानप्रवृत्त्योःकार्यकारणभावग्रहसमयेताद्रूप्येणताद्दशभेदाग्रहस्यादिनानवच्छे
दाग्रहस्याहेतुत्वंसंभवद्धर्म्यकमपीत्याहोनिरस्तत्वाच्चेति।अथकेयमित्यादिनाहृषितत्वा
च्चेत्यर्थः।इदमापातलः।पूर्वोक्तरीत्यास्वातंत्र्यस्यनिरुक्तत्वात्।तस्माद्गौरवादिदोषदूषणे
वसाधीतिअतएवेष्टज्ञानत्वेनपुरोवर्तिज्ञानत्वेन[illegible]इष्टपुरोवर्तिभेदाग्रहत्वेनचयथाकथं
चिद्गौरवंनतुकस्यापिकुत्रचिदवच्छेदकत्वमित्यपास्तं।अनेककार्यकारणभावकल्पनेगौ
रवात्।नचतथाधीरजतत्ववमित्यादिज्ञानहेतुत्वेगौरवं।इदंरजतमितीदंरजतत्ववन्ना
त्वरजतत्वमितिसमूहालंबनविरोधिज्ञानत्वेनसंशयंप्रतिहेतुत्वेनलाघवात्।इदंरजतमितिज्ञान
स्यैववाप्रवर्तकत्वात्।परेषामपिनेदंरजतमितिरजतत्वाभाववन्नात्वरजतत्वमित्यादिभेदाग्र

हाणांप्रवृत्तिबंधकत्वकल्पनगौरवादित्याऽऽः।अतीतार्थासंगतेराह।व्यवस्थाप्यमानरजतं तथोपपादि
तमध्यस्तादिति।तन्नदुष्टत्वेप्यकल्पेसतिलघुकारकत्वेनप्रामाण्यंकिंतुतदुष्टत्वावच्छिन्नतत्प्रका
रकत्वंप्रामाण्यनत्वेदंधीरिष्टएवोचितायानेवाविषयीभवतीत्यादिना।ननुरजतेनेदंरजतमितिज्ञानका
लेनरजतत्वविशिष्टज्ञानंप्रतिसंसर्गाग्रहःसिध्यतिचतथात्वेनरजतभेदविशिष्टज्ञानेनप्रतिबंधात्।तन्न
मनेतुतत्सामग्र्याप्रतिबंधात्तत्सामग्र्योपस्थितरजतभेदासंसर्गाग्रहरूपेतिसएवप्रतिबंधकस्तद
भावोरजनत्वविशिष्टज्ञानेहेतुस्तथाचतद्धेतोरेवेतिन्यायात्रहत्वावैवसहेतुरस्तुकुतंरजत
त्वविशिष्टज्ञानहेतुस्तथाचतद्धेतोरेवेतिन्यायात्रहत्वावैवसहेतुरस्तुकुतंरजतत्वविशिष्ट
ज्ञानहेतुरेनेत्यनुरोधेनाह।।तद्धेतोरिति।एतेनाचतद्धेतोरेवेतिन्यायस्यावतारोनसंभवतीत्यातं
त्र्यगर्भभेदाग्रहस्यरजनत्वविशिष्टज्ञानहेतुतायामकृथापिकेनाप्यकल्पनादितिपरास्तं।यद्वातत्यर
जनत्वविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्ध्यातद्धेतुत्वंभेदाग्रहस्याप्रसिद्धावपिस्वरूपेणहेतुत्वंभेदाग्रहस्यप्र
सिद्धत्वात्प्रसिद्धानासंगतिरतःपूर्वपक्षएवायंप्रकाशायते।नहीतिरीति।असत्यरजतत्वविशिष्ट
ज्ञानाप्रसिद्धावपिसत्यरजतत्वविशिष्टज्ञानस्यप्रसिद्धत्वान्नहेतुत्वंभेदाग्रहस्यादतआह। १००
सत्यस्मृतिरिति।भेदाग्रहशब्दार्थोहिपुरोवर्तिनिरजेभेदाग्रहस्तदभावः।पुरोवर्तिनिरं त
जतामिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावोवातआद्यंदूषयतिपुरोवर्तिनिरजनेतिद्वितीयंदूषयति

तथचेति।सत्यस्मृतेरित्यर्थः।।सर्वदासानरहिति।तथाचपुरोवर्तिनिरजनस्यप्रसिद्धत्वेपिनद्धातिरेकेणफ
लव्यतिरेकासिद्धेर्नतस्यहेतुत्वमितिभावः।ननुभ्रमस्मृतेःपुरोवर्तिनितादृशभेदाग्रहस्यप्रसिद्ध
त्वान्नदभावस्तत्रकारणमस्त्वतआह।असत्यस्मृतेरहिति।तादृशज्ञानस्यफलीभूतशुक्तिविशे
ष्यकरजतत्वविशिष्टज्ञानस्य।कस्यतद्धेतुत्वमिति।कंप्रतिभेदाग्रहस्यहेतुत्वमित्यर्थः।पा
दश्चरश्चोरः।।यामिकजागरणेति।यथापादश्चरेः।वेश्मलुंठनेकृतेयामिकजागरणं
निष्प्रयोजनंतथा।असत्यविशिष्टज्ञानसिद्धेभेदाग्रहस्यप्रवृत्तौकारणत्वानुसरणं
निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः।।फलीनिर्णयइति।रजनत्वंविशिष्टज्ञानत्वेनरजनत्वप्रका
रकप्रवृत्तित्वेनकार्यकारणभावोनिर्णयस्यफलंमिथ्याज्ञाननिर्णयस्तूवंचितस्या
निर्णयान्ननत्रगौरवनिश्चयः।मिथ्याज्ञानस्यफलंवंचकफलीभूतनिर्णयाविष
यत्वेनेतिभावः।ननुगौरवनिर्णयाभावेपिरजनत्वविशिष्टज्ञानस्यतादृशप्रवृत्तिं
प्रतिहेतुत्वकल्पनंतदास्याद्यदिमिथ्याज्ञानकल्पनागौरवसंदेहोविरोधीनस्या
दतआह।रंकाचनप्रतिबंधिकेति।अन्यथाअवयवगंधस्यावयविगंधंप्रतिहे

तुत्वकल्पने द्व्यणुकगंधकल्पनागौरवमिति संभवनासंभवेनैवकल्पनैवनस्यादितिभावः। स्यादविष्यतइति। अनुमानदीधितौएतादृशांकायाः प्रतिबंधकत्वेसामान्यकार्यकारणभावविशेषेप्रसंगादितिस्यादविष्यतइतिभावः। अन्यथा। तादृशगोरवशंकायाः कार्यतावच्छेदकावरोधात्। असंसर्गेति। पदार्थानामसंसर्गत्वाग्रहइत्यर्थः। नथात्वेन। पदार्थसंसर्गस्य संसर्गत्वेतानैरिरस्कृतपदार्थसंसर्गत्वाग्रहस्यैवगौरवेहेतुत्वेच। बाधितान्वयेबोधइति। अयोग्यतायाज्ञानाभावस्यैवबाधेहेतुत्वेअयोग्यताज्ञानाभावदशायांबाधज्ञानासंभवेनापिबाधेः स्यादितिसिध्येदेवान्यथाख्यातिरतोयोग्यताज्ञानत्वेनैवकारणत्वेकल्पनीयं। तथाचतादृशगोरवशंकायाः क्वापिनप्रतिबंधकत्वमितिभावः। अतएव। नियतपूर्ववर्तितयासंदिह्यमानस्यापिकारणत्वादेव। द्व्यणुकादीति। कार्यस्यत्रसरेणुत्वादेर्गंधः कारणगंधेप्रमाणंतच्चतदाश्रयावयविगंधेसमवायिगंधस्यतत्तज्जातीयगंधेतत्तज्जातीयगंधस्यचकारणंतस्यादिति। नवाभेदाग्रहाद्दोषस्यतुपपत्तिरपीत्याह। सम्यगिति। उपस्थितोस्तांतस्यानिर्वक्तुमशक्यत्वादितिभावः। ननुपूर्वोक्तादृष्टस्वातंत्र्यस्य

DR BHAU DAJI

निर्वचनमपिकर्तुंशक्यं। किंचभेदाग्रहस्यहेतुत्वेतत्रानन्यथासिद्धत्वमात्रंकल्पनीयंतस्यपूर्ववर्तितायाः सर्वमतसिद्धत्वात्। तथतुविशिष्टज्ञानस्यहेतुत्वेतत्रनियमानन्यथासिद्धत्वोभयमपिकल्पनीयमित्याह। पूर्वोक्तरीतीति। इदंचषष्ठ्यंतत्रयेनान्वेति। दृष्टव्यावर्तकेति। रजतव्यावर्तकशुक्तित्वादिधर्मदर्शनेत्यर्थः। रजतप्रहेतोरजतभेदाग्रहस्याभावएवकारणंनतुरजतत्वाभावाग्रहस्याभावः। तस्यरजतत्वस्वघटितत्वेनगुरुत्वादतः क्वचिदितिदंड्यादिप्रवृत्तावित्यर्थः। अत्रदंडिभेदाग्रहाभावापेक्षयादंडाभावाग्रहाभावस्यैवलघुत्वादितिभावः। दृष्टसामान्यइति। इदंषष्ठ्यंतहृदयेनान्वेति। क्वचिदितिदंड्यादिप्रवृत्तावित्यर्थः। दृष्टतावच्छेदकइति। दंडादावित्यर्थः। सर्वेषांषष्ठ्यंतानांविशेष्यमाह। भावानामितिविनिगमनाविरहाद्दूरुक्तिः। व्यापारव्यापारिभावेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांत्रासादिनावाकारणत्वेवगतेनत्रानियमपूर्वहानिलक्षणायव्यापारकल्पनंयथादंडघटयोः कार्यकारणभावस्तंतुपेटयोर्यागस्वर्गयोस्तत्तत्रंतुपेटेचापूर्वस्यतत्कल्पनीमकृतेपदार्थितभेदाग्रहाभावंकारणत्वे

गोरत्वविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे लाघवमिति ज्ञानदशायां नभेदाग्रहाणां कारण
त्वावगमः कुतस्तद्दर्शनापेक्षविशिष्टज्ञानरूपव्यापारकल्पनमिति भावः। नवा भेदा
ग्रहविशिष्टज्ञानं व्यापारः संभवत्यपि तु रूपे अनुमानिकश्वेतभेदाग्रहेसत्येवना
पनश्वेत्यादिविशिष्टज्ञानात्तद्ग्रहनेत्याह। न हीत्यादि। तथा च नवापि मतभेदाग्रह
स्यापेक्षितविशिष्टज्ञानपूर्ववर्तित्वमसिद्धमिति तदप्यनन्यथासिद्धत्वव कल्पनीय
मिति भावः। ननु सन्निकर्षरूपकारणबाधेप्यसत्यविशिष्टज्ञानकल्पनात्। कु
तस्तस्मिन्कृप्तं तत्कारणत्वेन न स्यादोषमिद्रियं कल्प्यत इत्यत आह। कारणाभाव
निर्णयाद्वेति। अतिप्रसंगात्। सामान्यकार्यकारणभावस्यधूमादौवह्यप्र
संगात्। निश्चयनयेत्यस्यति। यदीत्यादिना। पक्षादौलिंगादीति। आदिप
दाभ्यांपक्षेहेतौलिंगेव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहस्यव्याप्येचपक्षधर्मतासंसर्गा
ग्रहस्यसंग्रहः। यद्वा आदिपदाभ्यांयोग्यतासंसर्गाग्रहस्ययोग्यतासं १०२
नाभावस्यचसंग्रहः अग्रेवानुमित्यादिकमित्यादिपदाच्छाब्दबोधस्यसंग्रह

इति। ततोपि असंसर्गाग्रहादपि। उभयथापि। विशिष्टज्ञानापेक्षया संसर्गाग्रहस्य
लघुत्वगुरुत्वेपि च। ननु दर्शनमिति तत्रेत्यादिना। कारणबाधेनेति। कारणबाधनिर्णयो
नास्तोवतत्संशयश्चनकारणतत्कल्पनाविरोधीत्युच्यतेयादृशज्ञाननिर्णयेनगो
रत्वनिर्णयस्तादृशकाचनप्रतिबंधिकल्प्यस्माकीनएवपंथाइतिप्रतिबंधुद्भावनमकिं
चित्करमितिभावः। भेदाग्रहादोषेति। नचशुक्तावि दंरजतानुत्पत्तिः प्रसक्तिर्न
स्यात्तत्रशुक्तोरजभेदासंसर्गस्यग्रहेन्यथाख्यातिभयेनोपस्थितरजत
भेदासंसर्गाग्रहस्त्वादितिवाच्यं। दोषहेतुकरजतभेदासंसर्गाग्रहस्योप्रह
निप्रतिबंधकत्वात्। उक्तस्थले चरजतभेदासंसर्गाग्रहोरजतत्वस्यासन्नि
कर्षात्ननु दोषादिति केचित्। विवक्षितनिषेधेन तत्र दोषाणामेवप्रति
बंधकत्वं। तथाच तत्तद्दोषाभावानांशुक्तावयथार्थप्रहेनोकारणत्वकल्पने
गोरत्वंएवमन्यत्रापितादृशग्रहेतत्तद्दोषाभावानांकारणत्वकल्पनेगो
रत्वव्यभिचारश्च। तस्मात्प्रमाप्रमसाधारणरजतत्वप्रकारकप्रहेतौ

तत्तद्दोषनत्तदसंसर्गाग्रहाभावानामेकशक्तिमत्त्वेनहेतुत्वं व्यधिकरणप्रकारकप्रवृत्तावेव
वातद्दोषनत्तदसंसर्गाग्रहाभावानामेकशक्तिरूपेणहेतुत्वं यथार्थप्रवृत्तौतुविशेष्यज्ञान
स्यैवहेतुत्वमित्यन्ये।अत्रच।यत्ररंगेरजतत्वीदंत्वेनरूपेणरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिस्तत्र
तादृशेदंत्वधर्मितावच्छेदकरजतत्वविशिष्टज्ञानत्वेनतादृशेदंत्वधर्मितावच्छेदकर
जतत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वेनैवहेतुहेतुमद्भावोलाघवात्।अन्यथारजतेरजतत्वप्रकारक
प्रवृत्तेरजतभेदाग्रहस्यप्रसिद्धस्याभावोहेतुः।रजतेरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेरजतत्वविशि
ष्टज्ञानहेतारिमुक्तौनकोपिदोषस्यादितिध्येयं।ननुरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेरजत
भेदाग्रहादेर्हेतुत्वेऽनुमितावपिव्याप्यभेदाग्रहादेरेवहेतुत्वंस्यात्।ननुव्याप्याभेद
ज्ञानस्येत्यतआह।अनुमितौलिंगीति।तादृशरूपवत्तःगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकरूपव
त्तयागौरवात्।अभावद्वयघटितत्वेनगौरवात्।लैंगिकीसंसर्गाग्रहमात्रमिति।तथाच
तत्रस्थलेऽनुमितेरपिलाघवएवलैंगिकव्यवहारस्यनदसंसर्गाग्रहादेरेवोपपत्तेरितिभा १०३
वः।एवंशाब्दस्थलेपीति।शाब्दज्ञानेलाघवाद्योग्यताज्ञानमेवहेतुर्ननुतदसंसर्गाग्र

हेगौरवात्।यत्रचनयोग्यताज्ञानसामग्रीतत्रतदसंसर्गाग्रहस्तत्रार्थानामसंसर्गाग्रहमात्र
मित्यर्थः।नचयत्रभुक्तनष्टजलाभिप्रायेणपयसासिंचतीत्युक्तंतत्रान्वयप्रयोजकरूपवत्व
क्षणयोग्यताज्ञानसत्त्वाद्बाधभ्रमात्मिकैवस्यादितिवाच्यं।तेषांमतेयथार्थतात्पर्यकत्व
ज्ञानस्यशाब्दबोधहेतुत्वादेवतत्रशाब्दबोधासंभवात्।नचैवंयोग्यतालिंगादिभ्र
माद्बाधितस्थलेशाब्दबोधानुमितीनस्यातां।इष्टापत्तेः।नचैवरजतभ्रमस्थलेप्रवृत्तिरपिनस्या
त्।रंगेरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेःसर्वानुभवसिद्धायाअपलपितुमशक्यत्वेनतत्रशुक्तेरपिदृष्ट
भेदाग्रहस्यकारणत्वमास्थीयतेनचज्ञानप्रत्यासत्त्यैवरंगेरजतत्वज्ञानाप्रवृत्तिः।ज्ञानप्रत्या
सत्यनंगीकारात्।लाघवेनरजतत्वादेश्चाक्षुषादिप्रत्यक्षेसंयुक्तसमवायस्यैवकारणत्वोप
गमादितिपरमतनिष्कर्षः।यत्रकारणबाधसंशयस्तत्रसदोषत्वेनव्यभिचारादेवान्यथाख्यातिंद
र्शयति।अपिचेति।स्यादेतदिति।दोषासत्त्वेरंगेरजतभेदस्यैवग्रहाद्रजतत्वभ्रमोनस्यादि
तिभावः।नकारणाभावसंभवनादितिनचात्रापिरजतत्वादेरपिशुक्त्यवच्छिन्नसंयुक्तसम
वायाभावः।तत्तद्दिशुक्त्यवच्छिन्नसंयुक्तसमवायत्वेनाहेतुत्वात्किंतुलाघवेनरजतत्वादिघ
टितसंयुक्तसमवायत्वेनैवहेतुत्वात्।नचैवमिदंरजतत्वादेरजतादावपिज्ञा

५ मवस्थाप्यत्रचनकारणाभावसंशयसत्त्वान्यथाख्यातिप्रसंगापनंनिष्प्रत्यूहमिति

नंस्यात् संयुक्तसमवायसत्त्वादितिवाच्यं भ्रमजनकदोषेणप्रतिबंधादितिभावः। बाधानवतारे। अध्यर्थबाधानवतारे विद्रोषणरूपेणेतिप्राचामतेनवास्तवविद्रोषस्यैवसामान्यरूपेणरितिनव्य मतं। तथाचेतिपर्वतवह्निव्याप्यधूमवत्त्वंहेतुमहानसीयवह्निनास्तिइतिबाधानवतारे महानसीयवह्नेर्लाघवमितिलाघवंप्रतिसंधानेनमहानसीयवह्निमान्पर्वतइतिअनुमि तिः। एवंचैत्रो जीवन्यतरप्रतियोगीप्राणित्वादित्यत्रजीवनमरणान्यतरत्वमाप्य प्रा णित्ववानितिज्ञानसत्त्वेमनोपि चैत्रजीवनबाधानवतारेलाघवज्ञानेनसतिचैत्रोजीवन प्रतियोगीतिविद्रोषरूपेणानुमितिस्तत्रोभयत्राप्यन्यथाख्यातिसिद्धिः। कारण बाधाभावा दित्यर्थः। मतांतरमाहबाधानवतारइत्यादिना। पक्षतावच्छेदकदेशकालेति। पक्षतावच्छेद कीभूतोयोदेशः कालश्चतद्वत्तित्वमित्यर्थः। यथावह्निविशिष्टोवह्निकालोनोवापर्वतः प्रमे योऽव्यत्वादित्यत्रानुमितिप्रमेयत्वेपर्वतवृत्तित्वमिवपक्षतावच्छेदकीभूतवह्नितत्कालवृ त्तित्वमपिविशेषणीकरोतीत्यर्थः। बाधितमपीति। यथाह्रीरवरावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमान्धूमा दित्यत्रवह्नेर्बाधितंपक्षतावच्छेदकह्रीरवरवृत्तित्वंरूपप्रागभावकालावच्छिन्नघटीरूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्ररूपेबाधितंपक्षतावच्छेदकीभूतस्वप्रागभावकालवृत्तित्वमवगाहमाना नुमितिर्दुर्वारित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः। कश्चिदित्यस्वरसस्तुसाध्येसाध्यतावच्छे १०४

दकसंबंधेनपक्षतावच्छेदकवृत्तित्वस्यानुमितिविषयत्वेमानाभावः। नाह्रैवंतोवह्निमान्नइत्यत्र प बाधानवतारेपिकदाचित्पर्वतत्वेसंयोगेनवह्निमानमानुभाविकंअवच्छेदकतासंबंधस्यवृत्त्य नियामकत्वात्। येनसंबंधेनव्यापकताज्ञानेनैवन चतत्रावच्छेदकतासंबंधेनवह्निभानामिति वाच्यं साध्यानुमितेः प्रमाणिकत्वाच्चान्यथाख्यातिप्रसंगात्। नचयदिपक्षतावच्छेदकेसाध्यस्यना रिति नुमितिस्तदाकथंपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यानुमितिव्यवहारइतिवाच्यं। सर्वत्रपक्षेसाध्या नुमितिरित्यस्यैवतद्व्यवहारविषयत्वादिति। अत्रवदंतिरंगरजताभ्यामिंद्रियसंनिकर्षेपिरंगेर जतत्वस्यानानुभवमानारोपःसंभवतिभ्रमापादकाभावात्। तत्सन्निकर्षस्यहिरजतत्वप्रत्यक्षत्वंका रणंतावच्छेदकंतच्चेतत्रारजतादावेवोपपद्यते। नचसन्निकर्षस्त्वाद्रंगेरजतत्वप्रकारकज्ञान त्रापयंअप्रसिद्धेः। नचरजतत्वरूपादिविशेषणज्ञानसत्त्वाद्रंगेरजतत्वविशिष्टबुद्धिः। तस्म तेविशिष्टबुद्धिप्रतिविशेषणज्ञानत्वेनाहेतुत्वात्। नथात्वेपिबाधेनरजतांशएवरजतत्वविशिष्ट बुद्धेरुदयादात्। अन्यथाघटघटत्वनिर्विकल्पकोत्तरंघटेघटत्वविशिष्टज्ञानवत्घटत्वेघटविशि ष्टज्ञानोत्पादापत्तेः। घटत्वज्ञानस्यैवघटज्ञानस्यापिपूर्वंसत्वात्। नचतत्रादृष्टविशेषेणप्रति बंधः। प्रतिबंधस्यघटत्वविशेष्यकघटादिविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धेः। प्रसिद्धौवानादृष्टविशे षेणप्रतिबंधः। तस्माद्विशेषणतज्ञानाद्विशिष्टज्ञानंभवतीतिसत्संपरंतुक्वचिद्बाधधर्मिणि

नंस्यात् संयुक्तसमवायसत्त्वादितिवाच्यं भ्रमजनकदोषेणप्रतिबंधादितिभावः। बाधानवतारे।
सी॰प्र॰ अध्यर्थबाधानवतारे विशेषरूपेणेतिप्राचामतेनु वास्तवविशेषस्यैवसामान्यरूपेणरीतिनव्य
१०४ मतं। तथाचेतिपर्वतवह्निव्याप्यधूमवत्त्वंपरेमहानसीयवह्निनाक्षिप्तइतिबाधानवतारे
महानसीयवह्नेर्लाघवमितिलाघवंप्रतिसंधानेनमहानसीयवह्निमान्पर्वतइतिअनुमि
तिः। एवंचैत्रो[illegible]न्यतरप्रतियोगीप्राणित्वादित्यत्रजीवनमरणान्यतरत्वमाप्यप्रा
णित्ववानितिज्ञानसत्त्वेऽपिचैत्रेजीवनबाधानवतारेलाघवज्ञानेनसतिचैत्रोजीवन
प्रतियोगीतिविशेषरूपेणानुमितिस्तत्रोभयथाप्यन्यथाख्यातिसिद्धिः। कारण[illegible]बाधाभावा
दित्यर्थः। मतांतरमाहबाधानवतारइत्यादिना। पक्षतावच्छेदकदेशकालेति। पक्षतावच्छेद
कीभूतोयोदेशः कालश्चतत्संबंधित्वमित्यर्थः। यथावह्निविशिष्टोवह्निकालीनोवापर्वतः प्रमे
योद्रव्यत्वादित्यत्रानुमितिप्रमेयत्वेपर्वतवृत्तित्वमिवपक्षतावच्छेदकीभूतवह्नितत्कालइ
त्तित्वमपिविशेषणीकरोतीत्यर्थः। बाधितमपीति। यथाह्रीरवरावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमान्धूमा
दित्यत्रवह्नेर्बाधितंपक्षतावच्छेदकह्रीरवरवृत्तित्वंरूपप्रागभावकालावच्छिन्नघटीकृपवान्
पृथिवीत्वादित्यत्ररूपेबाधितंपक्षतावच्छेदकीभूतस्वप्रागभावकालवृत्तित्वमवगाह्माना १०४
नुमितिर्दुर्वारित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः। कश्चिदित्यस्वरसस्तु साध्येसाध्यतावच्छे

दकसंबंधेनपक्षतावच्छेदकवृत्तित्वस्यानुमितिविषयतेमानाभावः। नहिंवैतोवह्निमान्इत्यत्रप
बाधानवतारेपिकदाचित्पर्वतत्वेसंयोगेनवह्निमानमानुभाविकंअवच्छेदकतासंबंधस्यहत्स
निष्ठामकत्वात्। येनसंबंधेनव्यापकताज्ञानेनैवनचतत्रावच्छेदकतासंबंधेनवह्निभानामिति
वाच्यं साध्यानुमितेः प्रमाणिकत्वाच्चान्यथातिप्रसंगात्। नचयदिपक्षतावच्छेदकेसाध्यस्यना
रिति नुमितिस्तदाकथंपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यानुमितिर्व्यवहारइतिवाच्यं। सर्वत्रपक्षेसाध्या
नुमितिरित्यस्यैवतद्व्यवहारविषयत्वादिति। अत्रवदंतिः। रंगरजताभ्यामिंद्रियसंनिकर्षेपिरंगेर
जतत्वस्यानानुभूयमानारोपःसंभवतिआपादकाभावात्। तत्संनिकर्षस्यहिरजतत्वप्रत्यक्षत्वंका
रणावच्छेदकंनचत्वत्ररजतत्वादावेषोपपद्यते। नचसंनिकर्षस्त्वादंशेरजतत्वप्रकारकज्ञान
त्रापायः। अप्रसिद्धेः। नचरजतत्वरूपविशेषणज्ञानसत्त्वादंशेरजतत्वविशिष्टबुद्धिः। तन्म
तेविशिष्टबुद्धिप्रतिविशेषणज्ञानहेतुत्वात्। नथात्रेपिवातेनरजतांशएवरजतत्वविशिष्ट
बुद्ध्युत्पादात्। अन्यथाघटघटत्वनिर्विकल्पकोत्तरंघटेघटत्वविशिष्टज्ञानवत्घटत्वेघटविशि
ष्टज्ञानोत्पादापत्तेः। घटत्वज्ञानस्यैवघटज्ञानस्यापिपूर्वंसत्वात्। नचतत्रादृष्टविशेषेणप्रति
बंधः। प्रतिबंधस्यघटत्वविशेष्यकघटविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धेः। प्रसिद्धौवानादृष्टविशे
षेणप्रतिबंधः। तस्माद्विशेषणज्ञानाद्विशिष्टज्ञानंभवतीतिसत्यंपरंतुक्वचिद्बाधर्मिणि

ननुसर्वधर्मिणीति। अस्तुतावद्विशेषणज्ञानस्यतत्तद्धर्मिविशेष्यकविशिष्टज्ञानहेतुत्वंअतएवन
घटत्वेघटविशिष्टधीस्तन्निरूपितत्वेतिकिमनयेतिचेन्नतावतोरजतत्वसामानाधिकरण्यस्यरजतत्वविशिष्टप्र
त्यक्षप्रमालंकार्यतावच्छेदकं।अन्यथासर्वत्रैवरजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षस्यात्। नियामकाभावादितः
परमतेनरंगेरजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षमितिचेत्तन्न। रंगेरजतत्वविशिष्टज्ञानस्यकारणाभावादेव
निरस्तस्यप्रवृत्तावकारणत्वंसंभावितंरंगरजतयोरभेदेरजतरंगेनेमेरंगरजतेइतिविपरीत
चतुष्कचक्षाघवेनरजतत्वादिसन्निकर्षस्यकार्यतावच्छेदकंतत्रप्रत्यक्षत्वं।तथाचतत्रकारण
बाधोनिरस्तेप्रवृत्तिरूपफलमेवरजतत्वविशिष्टज्ञानसाधकमित्यभिप्रायात्। नचविपरी
तचतुष्कातिरिक्तभ्रमस्थलेदृष्टभेदाग्रहस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेकूलेसतिविपरीतचतुष्कस्थलेप्रवृ
त्तिरूपिनरजतत्वविशिष्टज्ञानेप्रमाणं।दृष्टभेदाग्रहादेवोपपत्तेरितिवाच्यं।लाघवेनरजत
स्थलेरजतत्वविशिष्टज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेकूलेरंगादावपितदर्थज्ञानादिप्रत्यासत्तिकल्प
नायाएवोचित्यात्। केचित्तुयस्यपुंसोविपरीतचतुष्कस्थलएवरंगेरजतार्थिप्रवृत्तिस्तस्य
तत्रैवान्यथाख्यातिस्सिद्धेः। कारणाबाधादित्याहुः।अन्येतु।रजतविशेष्यकरजतत्वविशिष्ट
ज्ञानएवरजतत्वासंसर्गाग्रहोनियामकः।अरजतविशेष्यकरजतत्वविशिष्टज्ञानेदृष्टफल
स्याप्रसिध्यातेत्रारजतत्वासंसर्गाग्रहस्यकारणत्वकल्पनायोगात्। तथाचभेरंगरज

तत्वारोपः।नचरजतत्वासंसर्गाग्रहेसत्यपिनिर्धर्मितावच्छेदकरजतत्वविशिष्टज्ञानोदयस्तदभा
वेनतत्रेदंरजतमितिबाध्यं।निर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्यानभ्युपगमात्। तदभ्युपगमेचरजतत्वासंस
र्गाग्रहस्यसमानविषयत्वेनेवविशिष्टज्ञानप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेनतास्मिन्सतिनिर्धर्मितावच्छे
दककल्पितस्यानुसादादित्याहुः। नचैवं।रंगेरजतत्वविशिष्टप्रवृत्यारजतत्वविशिष्टज्ञानासि
द्धेः।रजतत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रत्येवरजतत्वासंसर्गाग्रहस्यहेतुत्वेकल्पनात्तत्सत्वेरंगेपिरजत
त्वारोपसंभवादिति।वस्तुतस्तुसमानप्रकारकत्वेनेवपदार्थस्मरणज्ञानबोधयोःकार्यकारणभावा
त्। इदंगंधवदितिवाक्यात्द्रव्यत्वेननगादावपिगंधवत्त्वबोधःस्यात्। नचयथार्थतात्पर्यकत्वज्ञानं
ज्ञानेबोधेकारणंतच्चजलमादायतत्रनसंभवतीतिकथंसंबोधइतिवाच्यं।एवंसतियजेतस्वर्गका
मइत्यतःकार्यत्वेनापूर्वबोधोपिनस्यात्। फलीभूतवाक्यार्थबोधविषयापूर्वस्यैवपूर्वमज्ञाना
नदादायथार्थतात्पर्यकत्वज्ञानाभावात्। तस्मादयथातत्रघटादेर्योगविषयकंकार्यत्वबाधा
दपूर्वमेवकार्यत्वेनासिध्यति।तथापृथिव्यांगंधवत्त्वबोधज्ञानेसतिपूर्वानुपस्थितिमपिजनकंतत्र
भासतामित्यन्यथाख्यातिसिद्धेः।एवमिदंरजतमितिभेदाग्रहेपितत्रैवधर्मितावच्छेदकांतरेण
रूपाविशेषज्ञानेरजतंमेमूयादितीच्छाप्रवृत्तेर्नभेदाग्रहस्तत्रकारणंनचतद्धर्मितावच्छेदकयति
भेदाग्रहस्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकेच्छाप्रवृत्त्योःकारणमितिवाच्यं।तथासतीदंरजतमि

तिभेदाग्रहाद्धुक्तौधर्मिताबच्छेदकस्यान्यायारजतंभ्रस्यादितीच्छायाःरजतमितिप्रवृत्तेश्च।
नुसदापत्तेःएवंत्वगिंद्रियेणनेदंरजतमितिभेदग्रहेपिचक्षुषादंरजतामित्यभेदंभ्रमात्प्रवृत्ते
र्नभेदाग्रहःप्रवृत्तौहेतुरित्यनन्यगत्याविशिष्टविज्ञानमेवभ्रमेप्रमासाधारणंसर्वत्रप्रवृत्तौ
हेतुरित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरप्रत्यूहेतिविभावनीयं।युगपदिति।रजतेऽरजतत्वज्ञानका
लेरजतभेदाग्रहस्यारजतभेदाग्रहस्यचसंभवाद्युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापादनं।एवमरजतेपि
रजतत्वज्ञानकालेऽरजतभेदाग्रहस्यरजतभेदाग्रहस्यचसंभवाद्युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापाद
नंसंभवतीतिरजतरंगयोःप्रत्येकमितिमूलेरंगत्वादिग्रहपर्यंतानुधावनंव्यर्थमित्यर्थः।त
थापिरंगत्वादिति।आदिनारंगेरंगभिन्नत्वपरिग्रहः।व्यावर्तकेति।रजतेरजतत्वव्यावर्तकस्य
रंगत्वस्यग्रहेसतिरजतत्वभ्रमाद्यानुसादतस्ततोरजतभेदव्यावर्तकरजतत्वरूपधर्मस्या
ग्रहाद्रजतभेदस्यचभ्रमोत्पादः।एवंरंगेरंगत्वव्यावर्तकस्यरजतत्वस्याग्रहेसतिरंगत्व
भ्रमाद्यानुसादःतत्तश्चरजतत्वव्यावर्तकरंगत्वरूपधर्मस्याग्रहाद्रजतत्वभ्रमस्योत्पा
दइत्येतस्यसौलभ्यप्रदर्शनायेत्यर्थः व्यावर्तकधर्मग्रहोमन्मतेविशिष्टज्ञानंत्वन्मते
संसर्गाग्रहइत्यन्यदेतत्।अत्रापिव्यावर्तकधर्मग्रहदोषवशादेवतथोपपत्तेरयं १.६

इत्यतःसौलभ्येत्युक्तं।एवंरजतयोरिमेरजतारजतेइतिभ्रमाद्उभयत्रप्रवृत्तिप्रसंगोपिदृष्ट
व्यइतिक्वचित्पाठः।तत्रभ्रमात्।आंशिकभ्रमात्।यद्यप्यरजतत्वभ्रमविषयीभूतरजतेयुगप
त्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापादनमपिसंभवतितथापितन्निवृत्तेःसर्वसिद्धतयाउभयत्रप्रवृत्त्यापादनेचे
कत्रप्रवृत्तिनिवृत्त्यापादनंसिद्धमितिनथैवोक्तं।तादृग्दोषस्येति।रजतेरजतत्वग्रहप्रतिबंधक
स्यरंगेचरंगत्वग्रहप्रतिबंधकस्यदोषस्यरजतेप्रवृत्तिंप्रतिरंगेचनिवृत्तिंप्रतिप्रतिबंधकत्वोपग
मादित्यर्थः।अदोषइति।युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपदोषाभावः।तादृगिति।रजतारजतयोरर
जतरजतेइतिलैंगिकभ्रमादित्यर्थः।तादृग्भ्रमःलैंगिकभ्रमः।लैंगिकभ्रमंकदोषत्वेसूचयति
।उपरिष्टन्नलिंगासंसर्गाग्रहइति।शांखोनश्वेतस्तादृग्शांखत्वादितिसंनुमानसलोपश्शांखः।श्वेतइ
ति।चाक्षुषात्श्वेताद्धिप्रवृत्तेरनुभाविकत्वादित्यर्थः।कुत्रचिद्रजतमितिरजतस्यस्वनंत्रोपस्थिति
रक्षायै।कुत्रचिदितिनुप्रश्नावितर्कापत्तिंवाणिनुंवाणिंवीथीस्थमिहकांचिदस्तीति।किंचित्वे
नरजतविषमकत्वंदर्शयितुंवणिग्वीथीस्थमित्युक्तं।नन्वास्तिति।मूलेविपरीतचतुष्कस्थळेपुरोवे
र्तिसाकांक्षत्वमिष्टानिष्टसाधनयोःकल्पयित्वाएकांशेअकांक्षामाकृष्टत्वंचकल्पयित्वायुगपत्प्रवृ
त्तिनिवृत्तिप्रसंगोवारितस्तत्रैवाकांक्षाकल्पनेनैवयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तिवारणसंभवेउभयत्रतत्क

त्यनमेकत्रोक्त्वादिकल्पनं चानुचितमित्याशयेनतन्मतंपरिष्कृत्योपन्यस्यति। नन्वा
स्तिति। प्राभाकरनव्यास्तित्यर्थः। तादृशात्पुरोवर्तिसाकांक्षात्। क्वचिदेवेति तेनविपरी
तचतुष्केरजतात्मकपुरोवर्तिनिअरजतोपस्थितिरेवसाकांक्षानरजतोपस्थितिरतोनतत्रप्र
वृत्तिः। रंगात्मकपुरोवर्तिनितुरजतोपस्थितिरेवसाकांक्षानारजतोपस्थितिरतोनतत्रनिवृत्तिरि
तिभावः। नन्वाकांक्षाजिज्ञासासातथाचतस्याउपस्थितिनिष्कलमसंभविअजिज्ञासितादृष्टत्वाच्च
प्रवृत्तिर्नस्यादतआह। आकांक्षात्वेति। नकेवलंप्रवृत्तिनिवृत्योरेवोपपद्यतेआकांक्षाकिंतन्त्रा
पीत्याह। यद्व्यतिरेकादिति। घटःकर्मत्वमित्यादाविति। अत्रनान्वयबोधइतिप्रथमतृतीयसप्तम्य
नहूयेनान्वेति। तृतीयसप्तम्यंतंषष्ठ्यंतत्रयेणान्वेति। षष्ठ्यंतत्रयंचस्वतंत्रंनतुपरस्परमन्वितं
तत्रेतरविशेषणस्यान्यत्रविशेषणत्वेनान्वयेनिराकांक्षत्वंपदार्थतावच्छेदकस्यतुअन्वयमात्रएव
निराकांक्षत्वं। अयमेतत्पुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादेोराज्ञइत्यस्यपुत्रेणसहनिरान्व
यबोधस्यनपुरुषेणान्वयः। यत्संपत्तयेतत्राहत्तिरिति। स्वस्मानोक्षितस्यपुनरनुसंधानमाक्षेपः
यथात्वैवराज्ञइतिपदस्यपुरुषेणान्वयार्थंपुनरनुसंधानं। स्मानांतरोक्षितस्यपुनरनुसंधानं
मनुषंगः। यथायमेतिराज्ञःपुत्रःपुरुषोपसार्यतामित्यादोपुरुषपदात्संनिहितस्यराज्ञइति

DR BHAU DAJI

पदस्यानुसंधानमित्यत्रापिद्रष्टव्यं। क्वचिदुक्षणाचेति। यत्संपत्तयेइत्यनेनान्वयःयथागोर्नित्य
इत्यादोगोरित्यस्यगोत्वस्यनित्यत्वेनान्वयबोधहेतुत्वंतत्रोपस्थित्यर्थंगोपदस्यगोत्वेलक्षणाचेत्य
र्थः। एतावतात्रापिबोधेतस्याःसत्कारित्वंदर्शितंप्रत्यक्षेपिसत्कारित्वंदर्शयति। अतएवेति।
पक्षतेर्वह्निसमानाधिकेधर्मिवानित्यत्रसामानाधिकरण्यविशेषणतयावह्न्यनुमानेपिस्वातंत्र्ये
णवह्न्यनुमानाभावादेवपर्वतेवह्नेर्नोपनीतभानंकिंत्वनुमितिरेवेतिभावः। अनित्यत्वग्रहः अनित्य
त्वविषयाकरणंसंशयादिनियामकत्वेनापिसेवोपेयेतिदर्शयति। अथेतेदृगपि। क्वचिदेवे
ति। यधर्मिसाकांक्षाकोटिद्वयोपस्थितिस्तत्रैवसंशयइतिभावः। आदिनाविपर्ययपरिग्रहः। अतएव
विपरीतचतुष्केउभयकोट्युपस्थितेः प्रत्येकपुरोवर्तिसाकांक्षत्वाभावादेव। अस्माकं। प्राभाकरप्रधा
नां। तत्रसंशयस्यनिराकरणायएककोट्युपस्थितेरस्वीकारेत्याहान्यथाख्यातिरेवेति। रूपनिरूप
प्रकारविशेषः। नेनेत्यादियथाचेदंरूपेणपुरोवर्तिनिरूपितायारजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नाकांक्षा
सेवेदंरूपेनपुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिनियामिकाअतःकुंरजतमिदंद्रव्यमितिज्ञा
रजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नायाभाकांक्षाद्यानेदंत्वावच्छिन्नपुरोवर्तिनिरूपिताकिंतुअन्यकृत्या
वच्छिन्नपुरोवर्तिनिरूपिता- यानेदंत्वावच्छिन्नपुरोवर्तिनिरूपितासानरजतत्वप्रकारकत्वा

DR BHAU DAJI

वच्छिन्नार्किंतुद्रव्यत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेतिनातिप्रसंगः। ननुशाब्दबोधादौनियामकत्वेनासिद्धा
यास्तस्याआकांक्षायाश्चप्रवृत्त्यादिनियामकत्वंकल्प्यते। इत्यतस्तत्रान्यथासिद्धिमाह। युत्पा
दयिष्यतएति। युत्पत्तिविरोधेति। घटप्रकारककर्मत्वविरोध्यकबोधेघटत्वावच्छेदकपदोत्तरकर्मत्वो
पस्थापकविभक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वं। एवमितरत्रविरोधिनतयाज्ञानेद्वितीयादिविरोधिभूततत्तद्
पस्थितेतदन्वयबोधेतद्विरोध्यकतदुपस्थितेहेतुत्वंकल्पमितितदभावान्नत्रतत्रान्वयबोध
स्तत्सदृजन्यान्वयबोधस्यतत्सदृजन्यतादृश। न्वयबोधेविरोधित्वान्नजनितान्वयबोधनय
धीरित्यास्तांविस्तरः। तद्ग्रहेबाधग्रहे। तेनेव। बाधग्रहेणैव। अभ्युपेत्याह। अस्तुवेति। इतरा
विरोषणत्वेनेति। यद्यपिदंडीपुरुषोदंडोद्रव्यमितिबोधेदंडस्यद्रव्यत्वान्वयानुपपत्तिर्दंडस्य
पुरुषाविशेषणत्वेनोपस्थितत्वात्। तथापितदितरमात्रविशेषणत्वेनोपस्थितिभिन्नोप
स्थितिस्तद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकबोधेकारणं। एवंसुरव्यविशेष्यत्वेनदंडादेरुपस्थितिर्दंडवि
शेष्यकान्वयबोधेकारणं। सुरव्यविशेष्यत्वंचनतज्ज्ञानाविशेषणत्वेसतितज्ज्ञानविशेष्यत्वं।
दंडीपुरुषोदंडोद्रव्यमित्यत्राव्याप्तेः। किंतुप्रकारादिवत्स्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरिक्तो
वेति। अतएववह्निवह्निसमानाधिकरणाधूमवत्त्वेतिसमूहालंबनोत्तरंवह्निमान्धूमवह्निस

१८

मानाधिकरणधूमवत्त्वेतिक्वचिज्ज्ञानमिति। तन्नतन्न। तादृशतादृशोपनीतभानस्थले॥ स्वभावा
दिति। तेनसंबंधेनतद्विशेष्यकतद्विशिष्टबुद्धेतद्भिन्नोपस्थितिःकारणं। तद्व्यवसायो। तद्व्यवसायो
पनीतभानेतद्व्यवसायत्वंप्रतिबंधकं। तेनतद्व्यवसायेन। स्वस्मिन्स्वविषयोपनीतभानमिति
भावः। अत्रबाधाग्रहव्यवसायोपिस्वस्मिन्स्वविषयोपनायकतद्ग्रहत्वेनैवप्रतिबंधान्नतथेत्यु
पदृष्टव्यं। साधारणधर्मदर्शनादिकामित्यादिनासाधारणधर्मदर्शनादिसंग्रहः। यदिसर्वत्र
साधारणधर्मदर्शनेसत्यपिक्वचिदेवसंशयादिरितितन्नियामकत्वेनाकांक्षाकल्पनंतदाह
। अस्तुवेति। तथाप्राभाकरनव्यस्य। अस्माकंनैय्यायिकानांत्वाकांक्षायाअपिक्वचित्कत्वं।
कदाचित्कत्वंचयास्किंचित्कारणानियम्यमवश्यंवाच्यमिति। तथेतरेवेति। न्यायानदेवावि
शिष्टधीनियामकमस्तुकृतमाकांक्षयेत्यर्थः। ननुसन्निकर्षादिवशाद्ज्ञानत्रयुत्पद्यमानयोश्च
संशयज्ञानयोर्नतुशुक्तौरजतत्वप्रकारकत्वं। सान्निकर्षादस्तुनियामकत्वाभावादोषस्यच
तन्नियामकत्वकल्पनेगौरवादितिपूर्वोक्तन्यायादेवप्रत्यक्षमप्यन्यथाख्यातेमानमिति
मूलार्थमाह। अथचेति। यदिचदोषस्यशुक्तौरजनत्वेप्रकारकत्वनियामकत्वकल्पनाभि
यातत्रेदंरजतंजानामीत्यनुव्यवसायोनस्यात्तदाप्युक्तरीत्यासान्निकर्षा
देस्तन्नियामकत्वलाभाद्वात्। दोषाभावादेस्तन्नियामकत्वकल्पनेचगौरवातेसत्यस्खलेपि

इदंरजतंजानामीत्यनुव्यवसायोऽज्ञानरूपोमेवस्यात्।अथानुव्यवसायस्यबाधकंविनाप्रमात्वा
दोषाभावदेस्तन्नियामकत्वकल्पनागौरवस्यफलमुखत्वतयाऽदोषत्वात्सत्यरजतेनज्ञानरूपात्मके
त्वंतस्येतिचेदाप्रकृतेऽसत्यरजतेऽपितुल्यं।अनुव्यवसायस्यबाधकंविनाप्रमात्वादोषस्यतन्नि
यामकत्वंकल्पनागौरवस्यचफलमुखत्वतयाऽदोषत्वादितिदर्शयितुंसत्यरजतइवेत्युक्तं।यद्वा
ननुसाकांक्षत्वमेव लाघवादिशिष्टधीप्रयोजकंननुतत्संपादकं।अन्यथातवापिविशिष्टज्ञान ८
सामग्र्येवप्रवृत्तेरेतुःस्यादिति।नान्यथाख्यातिसिद्धिरतस्तांसाधयितुंएवंप्रत्यक्षमप्यन्य
थाख्यातीमानामितिमूलस्यार्थमाह।अपिचेति।नत्वत्रकूटकारणतासन्निकर्षादेरभा
वानिश्चयएवदोषस्यशुक्तौरजतत्वप्रकारकत्वनियामकत्वकल्पनाविरोधीतिनतुल्यत्वम
तआह।कारणबाधस्येति।रजतत्वादेरनुभवेस्मानारोपस्थलेसन्निकर्षत्वादितिभावः।
अत्रेदंनत्वं।सुखत्वप्रकारकेछांप्रतिरूक्षत्वप्रकारकेज्ञानत्वेनकारणता।समानविशेष्य
कत्वंप्रत्यासत्तिः।नथाचदुःखाभावेसुखत्वभ्रमेणरूक्षत्वप्रकारकेछायामुष्णकार्यकारण
भावबलादन्यथाख्यातिसिद्धिः।एवंरजतत्वप्रकारकशुक्तीच्छास्थलेपिरजतत्वप्रका १०९

रकज्ञानस्यसमानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्याजनकत्वेनान्यथाख्यातिसिद्धितिसर्वम
वदातं॥ ॥इतिश्रीमन्महामहोपाध्यायन्यायवाचस्पतिरूइभट्टाचार्यविरचितप्रत्य
क्षमणिदीधितिव्याख्यासंपूर्णा॥ श्रीरस्तु॥ ग्रं:॥ ७।७।७।७।७।७।

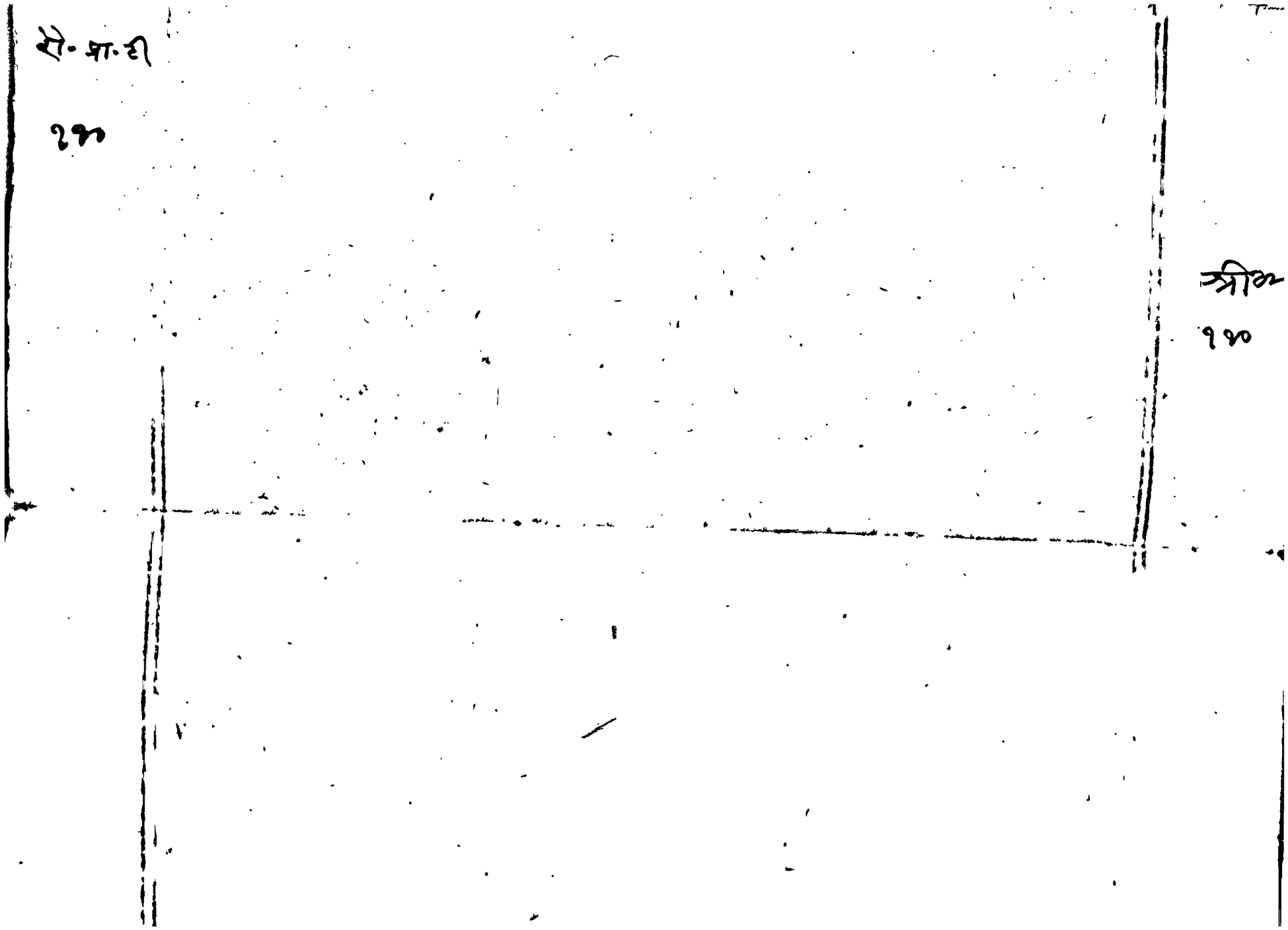

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

द्रौपदी

॥१११॥

॥ रैवतवंशसमाप्त ॥